

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК 370:370.153.4:154.3**

Толоев Максатбек Жеңишович

**ЖОГОРКУ КЛАССТЫН МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН
АГРЕССИВДУУЛУК ЖОРУКТАРЫН ЖОЮУНУН
ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ**

13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн
тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Чоров М.Ж.

Бишкек – 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
БІРІНЧИ БАП. ЖОГОРКУ КЛАССТЫН МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖОРУКТАРЫ ЖАНА АНЫ ЖОЮУНУН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ	9
1.1. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюунун теориялык негиздери.....	9
1.2. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн формалары жана өзгөчөлүктөрү.....	28
1.3. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн пайда болушунун факторлору.....	41
Биринчи бап боюнча жыйынтык.....	49
ЭКИНЧИ БАП. ЖОГОРКУ КЛАССТЫН МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖОРУКТАРЫН ЖОЮУНУ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ	52
2.1. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн изилдөөнүн методикасы.....	52
2.2. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу жана алдын алуу боюнча жүргүзүлгөн иш-аракеттердин мазмуну.....	59
2.3. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн алдын-алуунун жана аны жоюунун иш чаралары.....	75
Экинчи бап боюнча жыйынтык.....	116
ҮЧҮНЧҮ БАП. ЖОГОРКУ КЛАССТЫН МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖОРУКТАРЫН ЖОЮУ БОЮНЧА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	123
3.1. Педагогикалык экспериментти уюштуруу.....	123
3.2. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары.....	135
Үчүнчү бап боюнча жыйынтык.....	140
КОРУТУНДУ	142
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	144
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	145
ТИРКЕМЕЛЕР	

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы кездеги коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр, ааламдаштыруу процесси, маалыматтык технологиялар, экологиялык кризистер калыптанып жаткан өспүрүмдүн ички дүйнөсүнө, психикасына абдан күчтүү таасир тийгизүүдө. Натыйжада өспүрүмдөрдүн арасындагы наркомания, токсикомания, суицид, адам өмүрүнө кол салган агрессивдүү жоруктары, кылмыштуулук улам барган сайын көбөйүп, коомчулукту тынчсыздандырууда. КРнын ички иштер министрлигинин такталган маалыматы боюнча 2017-жылы өспүрүмдөрдүн арасында 1148 кылмыштуулук катталган. Жогорку класстын окуучуларын социалдаштыруу, алардын коомдо өз ордун табуусу, аларда пайда болгон агрессивдүүлүк эң курч проблемага айланууда. 2019-жылы өспүрүмдөрдүн арасында 62-си суицидге барган. Бүгүнкү күндө өлкөбүздө билим берүүнү өнүктүрүүгө багытталган стратегиялык документтерде, концепцияларда мектепте окуучуларга тарбия берүүнүн деңгээлин жогорулатуунун зарылдыгы белгиленген.

Жогорку класстын окуучулары – татаал коомдук-демографиялык топ катары психофизиологиялык өзгөчөлүктөрү менен кескин айырмаланат. Мына ушуга байланыштуу социалдык институт катары мектептин ишмердүүлүгүнүн башкы багыты өспүрүмдөргө моралдык норманы сактоону, адептүүлүккө, адамдарды сыйлай билүүгө үйрөтүүдө, акыл-эстүү жүрүм-турумду тарбиялоого багытталат.

Балдар арасындагы агрессия маселелери боюнча дисциплинарлар аралык изилдөөлөр жүргүзүлүп, бир катар илимий теориялар жаралган. Агрессивдүүлүктүн пайда болушу жана аны жоюунун педагогикалык маселелери А.С. Белкин (1979; 1991), П.П. Блонский (1978), Л.М. Зюбин (1982), О.И. Истрофилова (2006), В.П. Кащенко (1994), А.В. Ковальчук жана Н.Г. Рукавишникова [108], И.Э. Кондракова (2000), Н.К. Крупская (1979), А.С. Макаренко (1990), С.В. Гребенкин (2006); окуучулардын агрессивдүү

жүрүм-турумун изилдөөнүн психологиялык негиздери С.А. Беличева [10], Л.И. Божович (1999), А.И. Заваржин (2003), Н.Д. Левитов [79], С.В. Михайкина (2006), С.Н. Ениколопов [40], Л.М. Семенюк [114], Д.И. Фельдштейн [125-126], И.А. Фурманов [131-132], К.Г. Юнг [129]. Мектеп окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумун типтештирүү С. Беличева [10], В. Братусь (1985), И.А. Невский жана С.С. Невский (1994), И.А. Фурманов [131-132], жыныс курагына К. Джеклин, Э. Маккоби жана Ж.А. Мартин [89], биологиялык жана коомдук факторлорго байланыштуулугу Э. Фромм [131-132], З. Фрейд [130] ж.б. тарабынан изилденген.

Кыргызстанда агрессивдүүлүктүн пайда болушу жана аны алдын алуунун айрым маселелери Г. Жумабаева [21-23], А. Иманбаев (2015), Б. Ишимова, А.М. Мамытов жана Г.С. Тагаева [91], Ч.Т. Осмонова [57], Р.Ш. Турдубаеванын (2017) изилдөөлөрүндө каралган. Ошондой эле КРнын билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталган методикалык колдонмолорду белгилөөгө болот. Түздөн-түз изилдөөнүн проблемасы менен байланышкан Г. Жумабаева, А. Иманбаевдин, Р.Ш. Турдубаеванын изилдөөлөрүн жана КРнын министрлиги тарабынан 2015-жылы иштелип чыккан методикалык колдонмону белгилөөгө болот. Жогоруда аталган окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү, иштелип чыккан методикалык колдонмолор теориялык жана практикалык мааниге ээ. Бирок, азыркы кездеги дүйнөдөгү ааламдаштыруу процессинин, коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн, маалыматтык технологиялардын кеңири колдонулушунун шарттарында Кыргызстандын мектептеринин жогорку классынын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүүлүк жоруктардын өсүшү изилдөөнү талап кылат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө илимий адабияттарды жана педагогикалык практиканы талдоонун негизинде төмөндөгүдөй карама-каршылыктарды аныктай алдык:

– мектептин жогорку класстын окуучуларынын арасындагы агрессивдүү жоруктарды жоюунун зарылдыгы менен бул проблеманын теориялык жактан иштелип чыкпагандыгынын ортосундагы;

– мектеп мугалимдеринин жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүү жоруктарды жоюунун илимий-методикалык жактан негизделген технологиясына болгон муктаждыгы менен алардын илимий-методикалык жактан камсыз болбогондугунун ортосундагы.

Демек, «Мектепте жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюунун педагогикалык шарттары кандай жана аларды кантип ишке ашырууга болот?» – деген маселе изилдөөнүн проблемасын түзөт.

Бул проблеманы чечүү мектепте жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктардын пайда болушунун себептерин, аларды жоюунун педагогикалык шарттарын аныктоонун зарылдыгы «Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүк жоруктарын жоюунун педагогикалык шарттары» аттуу теманы тандап алууга негиз болду.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен байланышы. Диссертациялык иш «Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарында», Кыргыз Республикасынын «Балдар жөнүндө кодекс» мыйзамында белгиленген милдеттер менен шартталып, И. Арабаев атындагы КМУнун педагогика кафедрасынын 2015-2020-ж.ж. илимий изилдөө иштеринин тематикалык пландары менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүү жоруктарды жоюунун педагогикалык негиздерин, шарттарын аныктоо жана аларды эксперименталдык текшерүүдөн өткөрүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Жогорку класстын окуучуларынын жүрүм-турумундагы агрессивдүү жоруктары жана аны жоюу проблемасынын теориядагы жана практикадагы абалын аныктоо.

2. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн келип чыгышынын факторлорун жана мазмунун аныктоо.

3. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюунун педагогикалык шарттарын, критерийлерин жана деңгээлдерин аныктоо жана теориялык моделин иштеп чыгуу.

4. Аныкталган педагогикалык шарттарды жана моделди педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү жана илимий практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы: КРда кабыл алынган расмий документтерди, изилдөөнүн проблемасы менен байланышкан илимий булактарды, педагогикалык практиканы талдоонун негизинде Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюу проблемасынын теориядагы жана практикадага абалы аныкталгандыгында; жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарынын, келип чыгышынын өзгөчөлүктөрү, факторлору айкындалды; жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюунун теориялык модели жана аны ишке ашыруу аныкталды; педагогикалык шарттардын жана теориялык моделдин натыйжалуулугу педагогикалык эксперимент аркылуу текшерилип, практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Изилдөөнүн жүрүшүндө аныкталган мектептин жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүү жоруктарын аныктоонун жана жоюунун технологиясын, каражаттарын, методикалык сунуштарды, теориялык моделди, мектеп мугалимдери, жогорку окуу жайдын окутуучулары, студенттери мугалимдердин квалификациясын жогорулатуучу курстардын угуучулары, класс жетекчилер жана ата-энелер колдонсо болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн шарттарында жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүү

жоруктарын жоюу проблемасынын теориядагы жана практикадагы абалыны, бул проблеманы жоюунун зарылдыгы.

2. Коомдогу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарынын келип чыгышынын себептери (өспүрүмдөрдүн коомдо жашоо тууралуу тажырыйбасынын аздыгы жана алардагы эмпатиянын деңгээлинин төмөндүгү, өспүрүм курактагы окуучулардын өзүн реализациялоодогу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендиги, чоңдордун же курбуларынын агрессивдүү жүрүм-турумдарын идеалдаштыруу жана аларды тууроо; чоңдордун балдарга болгон чектен чыккан агрессивдүүлүгү ж.б). жана анын мазмуну, окуу тарбия ишинин жүрүшүндө алдын алууга же жоюунун педагогикалык-психологиялык механизмдери, тарбия иштеринин алгылыктуу формалары, усулдары.

3. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюунун педагогикалык шарттары (а) агрессивдүү жүрүм-турумду алдын алууга багытталып, инсандын руханий өнүгүүсүн максат кылган педагогикалык агартуучулук ишмердүүлүк жана билим берүү процессинин бардык катышуучулары үчүн маселени актуалдаштыруу аркылуу ушул проблеманы алдын алуу; б) агрессивдүү жүрүм-турумду локализациялоо же токтотуунун шарты катары “агрессорду жана агрессияга кабылгандар” менен педагогикалык иш алып барууну көңүл борборуна алуу; в) жогорку класстын окуучуларынын өзүн реализациялоого мүмкүндүк бере турган чөйрөнү түзүү жана аны агрессивдүү жүрүм-турумду алдын алууга жана жоюуга багыттаган коомдук-педагогикалык (долбоорлоо) теориялык модели жана анын критерийлери деңгээлдери.

4. Аныкталган педагогикалык шарттарды жана моделди педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүүнүн натыйжалары жана илимий негизделген практикалык сунуштар.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Мектепте жогорку класстын окуучуларынын арасында орун алган агрессивдүү жоруктарын жоюунун теориядагы жана практикадагы абалы аныкталды; жогорку класстын окуучуларынын арасында агрессивдүү жоруктарынын пайда болушунун факторлору, мазмуну аныкталып, аны жоюунун педагогикалык шарттары жана теориялык модели, технологиясы иштелип чыгып, натыйжалуулугу педагогикалык экспериментте тастыкталды. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган материалдар талданып, окуу методикалык комплекстер, практикалык сунуштар иштелип чыгып, мектеп практикасына киргизилди.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу. Изилдөөнүн темасына байланыштуу 9 эмгек жарыяланган. 7 макала РИНЦ системасында жарыяланган.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтыктары И. Арабаев атындагы КМУда, регионалдык, республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда талкууланып алардын материалдары жарык көргөн; окуу-практикалык колдонмо басылып чыккан.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундулардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Жалпы көлөмү – 159 бет.

БИРИНЧИ БАП. ЖОГОРКУ КЛАССТЫН МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖОРУКТАРЫ ЖАНА АНЫ ЖОЮУНУН ТЕОРИЯЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

1.1. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюунун теориялык негиздери

Кыргызстанда азыркы коомдук кырдаалда жарандардын бири-бири менен болгон мамилесиндеги агрессивдүүлүктүн өсүшү жана анын жаш жеткинчектердин жүрүм-турумунан байкалышы абдан актуалдуу коомдук маселеге айланууда десек жанылышпайбыз. Учурда педагогдор окуучулардын өз мамилелеринде, жүрүм-турумунда жана кыймыл-аракетинде агрессивдүүлүктүн белгилери байкаалары, чоң адамдарды, ата-энелердин азыркы кездеги өз ара мамиле түзүүнүн маданиятына таандык адаттарын инстинктивдүү түрдө кайталоо, тууроо менен байланышкан проблемалар бар экенин тынчсыздануу менен эскеришет [5].

Биздин өлкөбүздө болуп өткөн жана бүгүнкү күндө болуп жаткан социалдык-саясий жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү өзгөрүүлөр канчалык зарыл болбосун, бир катар көптөгөн кыйынчылыктарды алып келип, оор экономикалык абалдын курчушу менен биздин жашообуздун баардык чөйрөлөрүнө өз таасирин тийгизүүдө. Өсүп келе жаткан муундун проблемаларын чечүү мамлекеттен алынып, жалпысынан ата-энелерге өттү. Ал эми көптөгөн ата-энелер жумуш издеп республиканы таштап кетүүгө аргасыз, бул өз кезегинде биздин өлкөдөгү кароосуз калган балдардын санына өз таасирин тийгизбей койбойт.

Ошондой эле, учурда өлкөдө ювеналдык юстициянын жаралуусунун проблемасына мамлекет тарабынан да, жарандык коомчулук тарабынан да көп көңүл бурулууда. Ювеналдык юстицияны түзүү балдардын укугун жана кызыкчылыгын коргоо жаатында иш алып барган укук коргоо, сот жана мамлекеттик органдардын жана коомдук уюмдардын өз ара аракеттенүүлөрүн карайт [139]. Мындай система балдарды тарбиялоого жооптуу жогорку курактагы адамдар менен да иш алып барууну жана ушул

негизде мекемелердин жалпы бир комплексин түзүүнү өзүнө камтыйт. Мына ушундай практика гана эрезеге жете элек укук бузуучуларга карата жазалоо чараларын чектөөчү жана жашоонун кризистик кырдаалында болгон балдарга карата кайдыгерликти азайтууга негиз болуп бере алат. Бирок, кылмыш жазасы өспүрүм үчүн атайын жана жогорку чара болуп калууга тийиш. Ошондуктан, ага жеткирбестен, өспүрүмдөр кабылган курч кырдаалды оңдоо, тарбиялык жана алдын алуучу иштерге жогорку маани берүү учурдун талабы.

Ушундай кырдаалда балдарга моралдык норманы сактоону, жолдошторун, улуу адамдарды сыйлай билүүгө үйрөтүүдө, адамдарга мамиле кылууга негизделген жүрүм-турумду, адептүүлүктү калыптандырууда, адептүүлүккө тарбиялоодо маселе бар экени жашыруун эмес. Бала бойго жетип бара жаткан учурда өз үй-бүлөсүнөн алыстап, мектептеги курдаштарына көбүрөөк жакын боло баштайт. Өспүрүм баланын таанып билүүсүнөн, өз чөйрөсүнөн, үй-бүлөдө, курдаштарынан алган терс таасирлеринин негизинде агрессия жаралат. Аталган маселени чечүү коомдогу агрессивдүүлүктү алдын алуунун биринчи кадамдары болуп саналат. Аны ишке ашырууда, жалпысынан эле баланын инсан катары калыптануу процессинде мектептин мааниси абдан чоң. Мектептерде агрессиянын жогорку деңгээли, агрессиянын көбөйүшүнө жана өз-ара болгон конфликттерди оң жагына чече алышпагандыгына өспүрүмдөрдүн бойго жетүү курагындагы психо-физиологиялык өзгөчөлүктөрү эле эмес, социалдык турмуштагы проблемаларды, өз чөйрөсүнөн (үй-бүлө, курдаштары, көргөн-билгендери, жашоо образы ж.б.) алган таасирлерди анализге алып, оң жагынан чечүүдө жеткиликтүү даярдык болбогондугу, алардын тиешелүү деңгээлде тарбия-таасир албагандыгы да себепкер болууда. Ошол эле учурда коомдук турмуштагы пикир келишпестиктер, карама-каршылыктар, конфликттер жашоонун бир бөлүгү болуп саналаары белгилүү. Ошондуктан окуучуларга ушул багытта атайын даярдык, туура

тарбия-таасир берүү, аталган маселелерди чече билүүгө үйрөтүү агрессиянын алдын алууга шарт түзөт. Социалдык институт катары мектептин ишмердүүлүгүнүн башкы багыты жана анын коомдун алдындагы милдети ушунда турат.

Окумуштуулардын жана ушул багытта жүргүзүлгөн башка илимий изилдөөлөрдүн теориялык жана практикалык мааниси, жетишкендиктеринин деңгээли жогору. Бирок, азыркы жаңы билим берүү парадигмасынын шартында мектеп окуучусунун жашоо-аракеттерин уюштурууда таптакыр жаңы принциптер, көз караштар, багыттар талап кылынып жатканын белгилейбиз. Мындай жаңылануу жаш курагына байланыштуу өзгөрүп турган чөйрөдө, мектептен кийинки коомдук шарттарда жашоого, аракет кылууга даярдык берип, агрессивдүү жүрүм-турумду түзөтүүгө багытталган шарттарды, мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө жекече-инсандык, субъектик башат, талап, өзгөчөлүктөрдүн башкы орунга чыгышы менен байланыштуу болууда.

Педагогикалык-психологиялык адабияттарда балдардын агрессиясы жөнүндө так аныктама жокко эсе. “Агрессия” түшүнүгүнө аныктама берүү туруктуу, так болбогондугуна карабастан, “агрессия” боюнча ар кандай теориялар жаралган. Аларда балдардын агрессиясы деп көпчүлүк учурда каалаганын күч менен тартып алууга умтуулусун (физикалык күч колдонуусун) же анын эсенчилигине коркунуч келтирген жүрүм-турумду (ага кол салган учурда) же күч колдонуп эсебинди таап коем дегендей өзүнүн “кыйындыгын” көрсөтүүгө, коркутууга умтулган жүрүм-турумду аташат. Адамдын табиятына тиешелүү болгон бул түшүнүк бардык мезгилдерде кызыкчылык жаратып келет жана бул түшүнүккө ар түрдүү аныктамалар берилип, теориялар түзүлүп келген. Бирок, балдардын, жогорку класстын окуучуларынын азыркы шарттагы агрессиялык жүрүм-туруму тууралуу илимий маалымат абдан аз жолугат.

Күнүмдүк колдонгон тилде “агрессия” термини көптөгөн ар кандай иш аракеттерди түшүндүрөт, башка адамдын (же алардын тобун) психикалык же физикалык бүтүндүгүн бузат, анын ниетинин ишке ашуусуна тоскоолдук жаратат, анын кызыкчылыгына каршы аракет же анын жок болуусуна алып келет.

Изилдөөчүлөр агрессияны жүрүм-турумдун бузулуусуна багытталган, коомдо эреже нормаларына каршы болгон, (жандуу жана жансыз) объектке кол салуу зыянын келтирген, башкаларга физикалык зыян келтирип жана алардын психологиялык ыңгайсыздыкта болушун шарттаган (терс сезимдер, психикалык оор абал, коркунуч, депрессия ж.б.у.с.) көрүнүш катары белгилешет [9].

Адабияттарда агрессия тууралуу көптөгөн ар кандай авторлордун пикирлери келтирилген:

– агрессия астында күчтүү активдүүлүк түшүндүрүлөт, өзүн-өзү ырастоого багыт алат (bender l.).

– агрессия астында душмандык актылары түшүндүрүлөт, башка объектке кол салуу, бузуу иш аракети жүрөт. адамдык агрессивдүүлүк жүрүм-турумга жооп берүү, коомго же жеке адамга зыян алып келүү мүнөзүн пайда кылат. (delgado h.).

– агрессия – жооп, жыйынтыгында башка организм оорулуу стимулду алат. (bussa.).

– агрессия – физикалык иш аракет же мындай иш-аракеттин коркунучу бир өзгөчөлүк тарабынан, башка өзгөчөлүктүн эркиндигин же генетикалык жарамдуулугун чектейт. (wilson, 27, стр. 6).

– агрессия-мыкаачы, жагымсыз, айланадагыларга, жүрүм-турумга ооруну алып келет [26].

Агрессия тууралуу көптөгөн аныктамалардын бири да толук кандуу туура жана жалпысы колдонот деп айтууга болбойт. Анткени бул маселе

боюнча бир катар теориялар болгондуктан, бирдей аныктаманы алууга болбойт. (1-таблица)

1-таблица. – Агрессивдүүлүк жөнүндөгү теориялар

Теориялар	Кыскача мүнөздөмөсү	Агрессиянын көрсөткүчтөрү жана зомбулук
Психологиялык-биологиялык теория		
Антропологиялык теория	Агрессия – тубаса, муундан муунга берилип келген сапат	Мээнин өзгөчө түзүлүшү, кылмышкер ата-эне – кылмышкер бала
Инстинкт теориясы	Агрессия адамдын эволюция процессиндеги негизги инстинктердин бири катары	Мүлктү, аймакты, коргоо, аңчылык инстинкти, көбөйтүү инстинкти
Фрустрация теориясы	Агрессия уруксат берилбеген маселелерге же карама-каршылыкка жооп берген реакция катары	Жарышуулардан жеңилүү, окуудагы ийгиликсиздик, өзүнөн күчтүүлөр менен каршылашуу, аргасыздык
Өнүгүү теориясы	Агрессия – жеке инсандык сапат, пубертаттык кризис ачык пайда болгон мезгилинде	Өспүрүмдөрдү «тыюу», этаптык конфликттүү жүрүм-турум
Тартылуу теориясы	Агрессия, агрессивдүү жүрүм-турум, психотравмалык окуялар	Ата-энелердин ажырашуусу, жакын адамын жоготуу, зомбулукту башынан өткөрүү
Социологиялык теория		
Аномиялык теория	Индивиддин жүрүм-турумунун четтөөсү коомдук катаклизм, өзгөрүү алкагында каралат, индивиддин жүрүм-турумуна мамлекеттик көзөмөл	Муундардын конфликти (аталар-балдар), революциялар жана кеңири таралган жакырчылык (Мисалы, АКШдагы депрессия 1917-жылдагы кризис, СССРде кийинки кайра куруу процесстери)
Субмаданият теориясы	Баалуулуктар жана топтордун нормалары агрессивдүү формада	Жаштардын кыймылы митинг (панктар, хиппилер, радикалдар),

	коомдун нормалары менен кызыкчылыктарына каршы коюлат	кылмыштуу субкультура (тату, жаргондор)
Коомдук таанып үйрөнүү теориясы	Агрессия жана зомбулук социалдык чөйрөнүн терс жүрүм-турумунун образынын таасиринен калыптанат	Конфликтүү ата-энелер (атасы апасына кол көтөрөт), ММК зомбулук, коомдук чагымчылдык
Стигматизация теориясы	Айрым адамдардын, топтордун терс этикет менен байланышы. Белгилүү бир убакыт өткөндөн кийин, негативдүү жалпы пикирдин практикада колдонулушу	Жалпы таралган негативдүү пикир.
Индивидуал даштыруу теориясы	Модернизация жана коомдук байланыштын татаалдануусу индивиддин нааразылык сезимин пайда кылат	Жумушсуздук, компьютердик модернизация, бай-кедей болуп бөлүнүү
Ишмердүүлүк теориясы	Агрессивдүү жүрүм-турум аныкталган максатка, профессионалдык статуска жетүүдөгү курал катары	Физикалык жактан күчтүү бала «отличниктен» үй тапшырмасын көчүрүүнү суранат. Тандоо компаниясынын агрессивдүү рекламасы
Жыныстык ролу боюнча теория	Агрессивдүү жүрүм-турум үй-бүлө менен эркектердин жүрүм-туруму коом жыныс-ролу мамилесине өзгөчөлүгү	Эркек коргоочу. Зордук-зомбулук (скинхеддер субмаданият)

Агрессиянын пайда болуусунун типтерин

Максаттуу агрессия	Объектке зыян келтирүү үчүн өзүнүн максаты бар, мурдатан пландалган акт.
Инструменталдык агрессия	Өз алдынча агрессивдүү акт деп аталган кээ бир жыйынтыктарга жетүүдөгү курал

Ушул маселени атайын изилдеген эмгектен мисалга келтирсек, ал боюнча, агрессия төмөнкүдөй түрлөргө ээ [8]: Деструктивдүү эмес агрессия – максатка жетүүгө жана чечкиндүү өзүн-өзү коргоого багытталган жүрүм-

турум. Аны чөйрөгө адаптация болууга кызмат кылган, тилек-каалоолорду аткаруу, умтулуу, өнүгүүнү максаттоо жана өзүнө таянган жөндөмдүүлүк, тубаса механизм катары да карашат. Ал адам төрөлгөндөн тартып байкала баштайт жана адамды өзүнүн инсандык кызыкчылыгын, чындыгын коргоого, айлана-чөйрөдөгү атаандаштыкты камсыз кылууга багытталат. Бул сапат дайым өжөрлүк катары да мүнөздөлөт. Кастык деструктивдүү агрессия – мыкаачы жүрүм-турум, кабыл албоо, жек көрүү, кекчилдик. Бул дагы өзүн-өзү коргоонун башка түрү, күчтүү жагымсыз кабатырлануунун жыйынтыгында активдешет (ооруу, дистресс). Бул сапатка башкага кыйынчылык, ооруу жаратуу, жыйынтыгында андай жоруктардан ырахаттануу да мүнөздүү саналат (2-таблица).

2-таблица. – Агрессиянын түрлөрү жана алардын мүнөздөмөсү

Түрлөрү	Мүнөздөмөсү
Деструктивдүү агрессия (ачуулуу, каар, корстон, жок кылууну каалоо)	Башка объект жана субъекттерге, өзүнө зыян келтирүүчүлөргө коргонуучу жооп катары; жагымсыз окуяларда активдешет
Позитивдүү агрессия	Жыйынтыкка, максатка багытталган, талаптуу, душмансыз, өзүн-өзү коргогон жүрүм-турум, тубаса инстинкт, социумга жана чөйрөгө аралашууга жардам берүү, максатка жетүүгө жана каалоолордун аткарылуусу
Инициативдүү агрессия	Агрессор азгыруучу, кол салуу, демилге
Коргонуу агрессиясы	Тараптардан агрессияга адекваттуу жооп

Агрессия (Гнеденконун эмгеги боюнча) төмөнкүдөй шартталышы мүмкүн: агрессия тубаса сезим жана каалоолордон, сырттан келген сигналдарды жандандырылган муктаждыктардан, ички чыр-чатактар, психикалык оорулардан, таануу жана эмоционалдык процесстерден, актуалдуу социалдык шарттардын өткөн тажрыйбаларга дал келүүсүнөн улам келип чыгышы мүмкүн. Кээде «агрессивдүүлүк» түшүнүгү «конфликтүүлүк» түшүнүгү менен синоним катары каралат. Мындай аралаш

түшүнүк кокустан болгон эмес, негизинде, изилдөөлөрдө агрессивдүүлүк менен чыр-чатактын ортосунда өз ара байланыш бар, ошондой эле, эки түшүнүктүн ортосунда башка личносттук касиеттери жанында бир типтүү өз ара байланышы айтылат. (бат ачууланган, таарынган, чыдамы жок ж.б.).

Белгилей кетсек өз ара мындай байланыш түшүнүктүн аныкталышына негиз бербейт. Аныкталбаган мындай логика кийинки жөнөкөй аналогиядан көрүнөт.

Адамдын бою жана салмагы өз ара байланышта болгондой эле, бул эки мүнөздүн башка параметрлердин жанында бир типтүү байланышы бар (мисалы, баланын тамактануусунун сапаты). Бирок, бул аныктамалар толук негизди бербейт, бою жана салмагы – бул ошол эле, эки түшүнүк синоним. Контент-психологиялык көз караштан «агрессивдүүлүк» жана «чыр-чатактык» түшүнүгү ар түрдүү психологиялык феномендерди билдирет, агрессивдүүлүк жана чыр-чатактык заманбап теориялар деңгээлинде, ошондой эле диагностикалык методунун деңгээлинде чагылдырылат. Мындан сырткары жүрүм-турум деңгээлинде чыр-чатактык популярдуулукта салыштырышы мүмкүн эмес, ал эми агрессия, эмпирикалык деңгээлде көрүнөт, аныкталган шартта мындай бири-бирине байланышты жокко чыгарбайт, инсандын эмоционалдык тандалган социометрикалык статус менен салыштырылат.

Балдардын жүрүм-турумундагы агрессиянын пайда болуусу жана көрүнүүсүнө таасир эткен ар кандай түрдөгү, жүрүм-турумдун бузулуусуна же оңолуусуна алып келген жана бири-бири менен байланыштуу факторлор катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтсө болот:

– индивидуалдуу фактор, психо-биологиялык деңгээлге чейин таасир эткен, жүрүм-турумдун бир шарттары индивиддин социумга адаптациясын кыйындатат;

– психологиялык-педагогикалык фактор, мектептик жана үй-бүлөлүк тарбияда пайда болгон дефекттер;

– социалдык-психологиялык фактор, жашы жете электер өзүнүн жакын чөйрөсүндө үй-бүлөсүндө, көчөдө, окуу-тарбия коллективинде бири-бирине болгон жагымсыз өзгөчөлүктү ачыктайт;

– инсандык фактор, баарынан мурда индивиддин курчап турган чөйрөгө болгон катнашында активдүү тандоо факторунун орун алышы, өз чөйрөсүндөгү баалуулуктарга, нормаларга, мектеп, ата-эне, коомчулуктун педагогикалык таасир кылууга жасаган аракетине болгон мамилеси, ошондой эле, өз жүрүм-турумун башкаруу, болоодогу инсандык ориентация, багыттамалары жана жеке инсандык сапаттары, мүмкүнчүлүктөрү;

– коомдук фактор, коомдун социалдык жана социалдык-экономикалык шарттарын аныктайт.

Ошентип, агрессия – ой-пикир жана ишенимдерди көп учурда туура эмес жол менен көрсөткөн, өз кызыкчылыгын, укугун коргоодо күчтүүлүктү демонстрация кылуу, башка кишилердин укугуна шек келтирүү аркылуу билдирилген жана коомдук турмушта кабыл алына бербеген жүрүм-турум формасы болуп саналат.

Адамдардын агрессиялык жүрүм-турумдары ар түрдүү жана ар тараптуу. Белгилүү изилдөөчү А. Басс аларды негизги 3 шкалага бөлүп карайт: физикалык – вербалдык; активдүү – пассивдүү; түз, ачык, кыйыр, түз эмес [134, 412-б.] (3-таблица).

3-таблица. – А. Басс-А. Дарканын агрессиялык категорияларынын типологиясы

№	Агрессиянын типологиясы	Мисал, үлгүлөр
1	Физикалык, активдүү – түз багытталган	Башка адамга карата күч колдонуу, физикалык жактан залал келтирүү, кол көтөрүү, бычак сыяктуу курал менен уруу, ок атуучу курал менен кол салуу
2	Активдүү – түз эмес	Башка субъектке (адамга) кыйыр түрдө агрессия жасоо
3	Пассивдүү – түз	Башка адамга иштөөгө же максатына жетүү үчүн мүмкүнчүлүк бербөө

		физикалык деңгээлде каалоо, аракеттенүү
4	Пассивдүү – түз	Кыла турган тапшырманы, ишти аткаруудан баш тартуу
1	Вербалдык, активдүү – түз, ачык	Сындоо, маскаралоо, вербалдык аракет
2	Активдүү – түз эмес	Башка адам тууралуу ушак таратуу, дискредитация кылуу
3	Пассивдүү – түз	Башка адам менен сүйлөшпөө, жооп бербөө
4	Пассивдүү – ачык эмес	Конкреттүү, вербалдык жооп берүү, түшүндүрүүдөн качуу

Агрессияны төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөөгө болот:

1. Агрессия катары башка тирүү жанга (жандыка) залал, зыян келтире турган жүрүм-турумду айтууга болот.

2. Агрессия сөзсүз түрдө жабыр тартуучуга максаттуу түрдө зыян келтирүүнү билдирет.

3. Жабыр тартуучунун мындай мамилеге кабылбоого аракет кылган мотивациясы болуу зарыл [3, 48-б.].

Агрессия (лат. *aggredi* – кол салуу) жеке же адамдардын тобу тарабынан башка адамга же адамдардын тобуна физиологиялык же эмоционалдык залал келтирүүгө аракет жасоо. Аны экспрессивдүү (күчтүү сезим, эмоция менен коштолот); жамандыка багытталган агрессия (максаттуу түрдө зыян келтирүүнү көздөйт); инструменталдык (агрессияны ишке ашыруу үчүн гана жасалат) [10, 37-б.]. Агрессия адамдын өзүнө да багытталышы мүмкүн (аутоагрес). Агрессия – бул өзүнө же башка адамга же адамдардын тобуна багытталган, чыныгы же коркутуу түрүндөгү, атайылап физикалык күчтү же бийликти колдонуу, ал денеге зыян келтирүүнү, психологиялык травманы, өлүмдү, жетилүүдөгү бузулууларды же башка зыяндарды алып келет же алып келиши толук ыктымал. Агрессия башка аракеттерден өзүнүн атайылаган мүнөзү менен айырмаланат. Кокусунан жыгылып кеткенде, жолдогу транспорттук окуядан улам алган дене

жаракаттары же психологиялык травма агрессияга жатпайт. Мушташ учурунда коргонуу максатында жасалган сокку да, капысынан болгондуктан, коргонуп жаткан адам атайылап физикалык жана/же башка зыян келтирүүнү каалабаган учурда, агрессия катары каралбайт.

Жогоруда таблицада белгиленгендей, агрессиялык аракеттерге физикалык күч гана колдонулбастан, адамды бийлөө, башкаруу аракеттери көрүлгөн, башкача айтканда коркутуулар, мажбурлоолор, шантаждоолор жана кодулоолор да кирет. Башка адамды башкарып туруу бийлигине ээ адам, андай адамдарга көңүл кош мамиле жасап, ага кам көрүүдөн жана жардам берүүдөн баш тартса, мындай аракеттер да кыйыр агрессия катары каралат.

Агрессияга этологиялык өңүттө караган окумуштуулардын бири К. Лоренц адамга тиешелүү инстинкт жана жашоо үчүн болгон күрөш менен байланыштырат [87]. Лоренцтин ою боюнча, агрессия – тышкы түрткү берүүчү күчтөргө көз каранды болбогон, инстинкттик энергия булагына ээ болгон жүрүм-турум. Кишилер кысым, адилетсиздик жана согуштардан улам агрессивдүү болбойт, булар адам баласында агрессивдүүлүк ашыкча болгондуктан пайда болот. Этологдор табигый чөйрөдө жаныбарлардын кыймыл-аракети жана жүрүм-турумуна байкоо жүргүзүп, агрессияны изилдөөгө аракет кылышкан. Алардын ою боюнча, жаныбар айланасындагы коркунучту алдын алуу үчүн жана азык табуу үчүн агрессияны колдонушат. Ушул багытта китеп жазган Р. Ардринин пикири боюнча адам аң уулоого жаратылышынан мажбур болгон, антпесе жок болуп кетиши мүмкүн болгон [18, 19-б]. Инстинкт теориясы адам менен жаныбарлардын түрлөрүнө карай эң көп талкууга алынган теория болуп саналат. Инстинкт теориясы боюнча агрессия тубаса болуучу көрүнүш. Ошондуктан агрессивдүү жүрүм-турум бардык тирүү организмдердин табиятында байкалат. Инстинкт кийин пайда болбойт, ал тирүү жандыктарда тубаса болот.

Бул теориянын эң негизги жактоочусу Фрейд адамда эки негизги инстинкт: жашоо (eros) жана өлүм (thanatos) бар экендигин айтат. Эрос кишинин жашоосун уланта турган бардык оң импульстарды, ал эми транатос болсо тирүү жандыктын өзүн-өзү жок кылууга багытталган өлүм ниетин камтыйт. Жашоо инстинкти жыныстык иш-аракетти, өлүм инстинкти болсо агрессияны пайда кылат. Фрейд агрессиянын бардык тирүү жандыктарда тубаса болгон жалпы инстинкт деп белгилеген. Агрессия – жыныстык импульстун бир бөлүгү. Ал агрессияны “Мен” деген түшүнүк менен аралашкан тышкы түрткү берүүчүлөргө жана жыныстык муктаждыктарын канааттандыруусуна тоскоолдук жараткан абалдарга каршы болгон жана буларды жек көргөн жеке инсандык инстинкттердин бир өзгөчөлүгү катары эсептеген.

Э. Фромм өзүнүн байкоолорунда коом жана адамдардын тобу жаңы муундарда атайын өзгөчөлүктөрдү пайда кылат, анын ичинде зомбулукка да багытталган өзгөчөлүктөр да бар деп белгилейт [129, 122-б.]. К.Г. Юнг агрессивдүүлүктүн жана зомбулуктун келип чыгышын өзү негиздеген архетиптер концепциясы аркылуу аныктайт. Агрессия, зомбулук – бул аң-сезимдин адамдын психикасына, акыл-эске тийгизген таасири аркылуу аныкталат. Адамдын түпкүрдөгү жана ачыкталган жан дүйнөсү ортосундагы конфликт же руханий курмандыгы же кайра жаралып, бийиктеши менен аяктайт, – деп белгилейт К.Г. Юнг [129, 143-б.]. Окумуштуу К. Хорнинин пикиринде агрессия – бул индивидуумдун психологиялык коргонушунун типтеринин бири болуп саналат [134, 115-б.]. Дагы бир окумуштуу Д. Долларддын негизги ой жыйынтыгы: «агрессия дайыма фрустрациядан келип чыгат» [72, 233-б.]. Джон Доллард жана кесиптештери тарабынан пайда болгон “инстинкт теориясы” менен окшоштугу бар “тоскоолдук жаратуу жана агрессия” теориясында агрессивдүү жүрүм-турумдардын деңгээли төмөнкү жана жогорку тоскоолдукка учуроо абалдарына карай аныкталат. Агрессия жана таш боордук, ырайымсыздык көп учурда пайда

болгон тоскоолдуктардын натыйжасында келип чыгат. Киши өзүн-өзү өнүктүрүү жолунда мүмкүнчүлүктөрү чектелген учурда агрессияга кайрылат. Ушул себептен улам, агрессиянын тоскоолдукка учуроо менен түздөн-түз байланышы бар экендигин айтууга болот. Аракеттин натыйжага жетпей калуусу, анын тоскоолдукка учуроосу, бул максатка жетпей калган мезгилде кишинин кыйналуусу да уланып, мындай жүктөн бошоно албайт дегенди билдирет. Максатка жетпеген киши канааттанып, кубана албайт. Бул теория боюнча адам белгилүү бир максатка жетүүнү абдан каалап турса, максаты ишке ашкан соң кубана турганын билсе, аталган натыйжага жетүүсүнө кандайдыр бир нерсе тоскоолдук жаратып турса, анда ал киши өзүн тоскоолдукка учурагандай сезет. Мындай сезим анын көңүлүн чөгөрүүгө себеп болот.

Агрессивдүү кыймыл-аракеттин пайда болушунда бирөөнү тууроо, ага окшош болууну каалоо негизги фактор болуп эсептелет. Бала же болбосо өспүрүм агрессивдүүлүк деңгээлин башкара албаган жана муну туура эмес формада чагылдырган кишилерди көргөндө, агрессивдүү жүрүм-турумдарды үйрөнүүсү оңой ишке ашырылат. Бандура агрессиянын үйрөнүлүшү аткарган эксперименттик иштерде балдарды үч топко бөлгөн: 1-топко бойго жеткен кишинин агрессивдүү абалда куурчакты уруп жаткан сюжети бар фильмди көрсөткөн; 2-топтогу балдарга агрессивдүү моделди жазага тарткан сюжеттүү фильмди көрсөткөн; ал эми 3-топко агрессивдүү кишинин жазаланбай калгандыгы тууралуу сюжет көрсөтүлгөн. Ар бир топтун агрессивдүүлүк деңгээлин аныктоо үчүн андагы балдарга бирден куурчакты карматып, алардын жүрүм-турумуна байкоо жүргүзгөн. Эксперименттин акырында балдардын жүрүм-туруму өздөрү көргөн кинодогу жүрүм-турумга окшогондугу белгилүү болгон [7, 43-б.].

Социалдык окуу теориясынын жактоочуларынын ою боюнча, агрессивдүүлүктү үйрөнгөн чөйрөлөрдү, агрессияны пайда кылган факторлорду жана агрессивдүү жүрүм-турумун кадыресе ишке ашырган

оңой кылган абалдарды андап, түшүнгөн учурда гана агрессивдүү жүрүм-турумдардын маанисин түшүнүүгө мүмкүн болот (Бревер жана Крано) [129]. Бир туугандар бири-бирине агрессивдүү мамиле кылган учурда, башка кишилерге карата агрессивдүүлүгүн басаңдатышат. Инсан кээ бир абалдарда агрессивдүү болот, кээ бир учурларда болсо агрессиясын басаңдата алат. Мындай абалды социалдык окуунун башкаруу механизминде тийгизген таасири менен түшүндүрүүгө болот. Агрессивдүү жүрүм-турумдардын кайсыларына жол берилет, ал эми кайсыларына жол берилбей тургандыгын коомдук чөйрөдөн кирген эрежелер белгилейт. Аткарган иш-аракеттери үчүн сыйланган, балдар менен жакшы мамиле түзө алган жана бала менен жыныстык өзгөчөлүгү бир болгон кишилер модель катары кабыл алынып, балдар алардын жүрүм-турумун көбүрөөк туураганга, аларга окшошууга аракет кылышат.

Социалдык окуу теориясы боюнча агрессия тирүү организмдердин табиятында болгон жүрүм-турум эмес, кийинчерээк, башкаларды көрүп үйрөнүүнүн натыйжасында келип чыккан кыймыл-аракет формасы болуп саналат. Социалдык окуу теориясынын негизги жактоочуларынын бири катары Бандура эсептелет. Бандура бул теорияны алгач “социалдык окуу” деп, кийинчерээк “Социалдык когнитивдик теория” деп атаган. Теория боюнча адамдагы өзүнөн сырткары бардык жандыктарды жана предметтерди жок кылууга, кыйратууга багытталган агрессивдүү жүрүм-турумдун булагы катары табигый жана жалпы агрессия импульсу эмес, кийинчерээк үйрөнүлүп, өздөштүрүлгөн кыймыл-аракеттин формасы эсептелет. Социалдык окуу теориясынын негизги механизми – башка бирөөнү тууроо жолу аркылуу үйрөнүү [7, 163-б.].

Азыркы күндө тууроо жолу аркылуу үйрөнүүдө активдүү роль аткарган массалык маалымат каражаттарына, мектеп жана үй-бүлө эсептелет. Бала булардан байкаган кыймыл-аракеттерди жана жүрүм-турумдардан модель жаратып, тез эле үйрөнүп кетет. Негизинен балдар

өздөрүнөн улуу жана күчтүү болгон кишилерди, өздөрү жакшы көргөн адамдарды жана көзүнө сүйкүмдүү көрүнгөндөрдү туурап, аларга окшош болууга аракет кылышат.

Балдардын булардан үйрөнгөн жүрүм-турумдарынын кээ бирлери агрессиялык мүнөздө да болушу мүмкүн. Л.Берковецтин пикиринде агрессия социализация процессинде өздөштүрүлгөн аракет болуп саналат. К.Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлз эмгектерин гумандуулук багыттагы изилдөөлөргө киргизсе болот. К. Роджерстин ою боюнча агрессия мажбурлуктан, мажбурланган шарттан улам келип чыгат.

Педагогикалык, психологиялык адабияттарда балдардын агрессивдүүлүгү атайын мүнөздүү көрүнүш катары, 3 жаш курака жакын кезден тартып пубертаттык кезге чейин, физиологиялык агрессиясынын формасынан тартып, социализация процессинде өздөштүргөн коомчулукта колдонулган сөз түрүндөгү агрессивдүү жүрүм-турумдун методдору каралат. Кыскартып айтканда, агрессиянын аныктамалары арбын болсо да, биздин пикирибизче, агрессия – бул жүрүм-турумдун башка жанга (жандыкка да) зыян, залал кылууга багытталган, максатталган формасы. Дагы тактап айтсак, өз ой-пикирин, адаттарын, ишенимдерин көп учурда ассоциалдык, туура эмес көрүнүштөр, жүрүм-турум аркылуу чагылдырган, көрсөткөн жана өз кызыкчылыгын, укугун коргоодо күчтүүлүктү, зомбулук-зордукту демонстрация кылуу, башка кишилердин укугуна шек келтирүү аркылуу билдирилген жана коомдук турмушта кабыл алына бербеген жүрүм-турум формасын агрессия катары түшүнүүгө болот. Мындай форманын калыптанышына таасир этүүчү үй-бүлө, мектеп, жыныстык өзгөчөлүк, массалык маалымат каражаттары жана индивидуалдуулук өңдүү факторлор таасир этет.

Агрессивдүү жүрүм-турумдун келип чыгышынын себептери болуп - психофизиологиялык (өспүрүм курактын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу); нервдик-психикалык оорууга; физикалык жетишпегендиктер, сырткы

кебетесиндеги кополдуктар, тилдик дефекттер, конституциялык-соматикалык мүнөздөгү кемчиликтер, зыяндуу адат, көнүмүштөр (алкоголизм, наркомания, токсикомания ж.б.); чоңдор жана өз курдаштары менен мамиле түзүү, коммуникация системасынын бузулушу, өз ара түшүнүүнүн жоктугу, коомдук нормалардан жана талаптардан, чектен чыккан жүрүм-турум, өспүрүмдүн эмоциялык жактан жабыркашы, стресс, депрессия; жашоодогу экстремалдык катаал учурлар ж.б.у.с. каралышы мүмкүн. Педагогикалык сөздүктөрдө берилген аныктамаларга карасак, «агрессивдүү иш-аракет кандайдыр бир максатты көздөп, психикалык жактан женилдөөнүн жолун издеп, инсандын ишке ашыра албай калган же жүргөн муктаждыктарын канааттандыруу ж.б.у.с. үчүн жасалышы мүмкүн. Аны өзүн реализациялоо жана өзүн көрсөтүү, табуунун формасы катары да эсептесе болот». Көптөгөн акыркы изилдөөлөргө Ю.В. Егошкин, В.С. Мерлин, Г.Е. Сухарева ж.б. таянсак, адамдын агрессивдүүлүгү комплекстүү мүнөзгө ээ жана ар тараптуу илимий дисциплиналардын алкагында изилденүүсү керек [39-78-б.].

Окуучу өспүрүмдөрдүн агрессивдүүлүгүн жоюуну педагогикалык маселе катары карап, ушул өнүгтө кыргыз окумуштуу педагогдорунун изилдөөлөрүн карап көрсөк, профессор И. Бекбоевдин “Жаш муунду татыктуу тарбиялайлы” аттуу эмгегинде “тарбиялоо прогресси – бул дайыма карама-каршылыктарды жеңип өтүү” катары белгиленет. Ал эми мындай карама-каршылыктар баланын ички дүйнөсүндө болот (анын керектөөлөр менен мотивдеринин, кызыгуулары менен кыял жоруктарынын ж.б.) ошондой эле бала менен чөйрөнүн (ата-энелер, жолдошторунун, мугалимдер менен) ортосунда карама-каршы болушу мүмкүн. Эгер мына жогоруда белгилеген карама-каршылыктарды жеңип өтсө өнүгүү бир тепкичке көтөрүлгөн болот. И. Бекбоев үй-бүлөдөгү өз ара мамиле – бул тарбиялоонун кубаттуу фактору экендигине басым жасаган. И. Бекбоев жана башка кыргызстандык изилдөөчүлөр чөйрөдөгү адамдардын жүрүм-

турумунун баланын коомдук өнүгүүсү менен түздөн-түз байланышта экендигин аныкташкан. Өспүрүмдүн башка кишилер менен жылуу мамиле түзө алуусу, турмушунда бактылуу болушу, айлана-чөйрөсүнө карата сезимтал инсан катары калыптанышы сыяктуу мындай өзгөчөлүктөрүн анын өз чөйрөсүндө, айрыкча ата-энесинен көргөн жылуу мамилесине жана жүрүм-турумдары менен байланыштырылат. Чөйрөсүндө көргөн жат, жагымсыз көрүнүштөр жана жүрүм-турум образдары баланын өз мүмкүнчүлүгүн туура баалай албашына себеп болуу менен бирге, балада өзүнө байланыштуу жакшы пикирдин, позитивдүү жүрүм-турумдун пайда болушуна тоскоолдук жаратат.

С.О. Байгазиевдин “Азыркы өспүрүмдөрдү тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгегинде тарбиялоонунун мыкты адам, атуул болушу үчүн ынгайлуу гумандуу коомдун чөйрө түзүлүшү зарыл, б.а. тарбиялануучу өзүн курчап турган чөйрөдөгү кишилердин турмуш-тиричилигинен, өз ара мамилелешүүдө укуктуу, бекем сактаган нраваны, социалдык адилеттүүлүктү, калыстыкты сезип-туюп турса, иш жүзүндө адептүү, ыймандуу, жоро-жолдошторуна толеранттуу мамиле жасай билген атуул тарбияланат деп белгелеген.

Ал эми окуучу өспүрүмдөрдүн агрессивдүүлүгүн жоюуну педагогикалык маселе катары карап, ушул өңүттө чет элдик окумуштуулардын, мисалы, Т.П. Смирнованын изилдөөлөрүн карасак [120], ал тарабынан окуучу өспүрүмдөрдүн агрессивдүүлүгүн жоюуга арналган практикалык изилдөөлөр жарыяланган. Бул практикалык изилдөө 3 бөлүктөн турат: 1) “балдардын агрессивдүүлүгү жана себептери”; 2) “балдардын агрессивдүүлүгүнө психологиялык коррекция жасоо”; 3) “педагог, психолог жана ата-энелердин кызматташуусу”. Бизди кызыктырган 2-бөлүк, анда балдардын агрессивдүүлүгүн жоюу жана коррекциялоо боюнча багыттардын комплекстери берилет:

- агрессивдүү балдарды өзүн кармоо (контролдоо) жана ачуусун тыюуга үйрөтүү;
- баланы сезим, энергия, ачуусун жана жалпысынан эле негативдүү ситуацияны коомчулук кабыл алган формада жеткире билүүсү;
- баланы конструктивдүү жүрүм-турум реакцияларына үйрөтүү, жүрүм-турумунан деструктивдүү элементтерди жоюу;
- анын тынчсызданганынын денгээлин төмөндөтүү;
- өзүнүн жана башкалардын эмоция, сезимдерин сезүү, түшүнүү, билүүсүн калыптандыруу багытында иштөө, эмпатиясын өнүктүрүү;
- өзүн-өзү позитивдүү балоосун калыптандыруу [22].

Ар бир багыт психологиялык метод, ыкмалардын, техника, көнүгүүлөрдүн тобун камтыйт. Мисалы, В. Олерд жана В. Оклендер методдору колдонулат.

Дагы бир бизди кызыктырган теориялык маселе – бул өспүрүм окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюу процессинин мүнөздөмөсү болуп саналат. Мындай мүнөздөмө берүү анын диагностикасыз мүмкүн эмес. Ачык агрессияны окуучунун жүрүм-турумун, психологиялык абалын байкоо менен диагностика кылууга болот. Аны алмаштырууга мүмкүн эмес. Ошого карата педагогдун алгачкы реакциясы аны алдын алууга жумшалышы керек. Агрессияга өтүп, жиниккен абалга келген окуучуну токтотуп, анан акыл-эске чакыруу, себептерин териштирүү зарыл. Мындай абалда, окуучунун агрессиялык актка, ырайымсыздыкка, зомбулукка өтүп жатканда мугалимге:

- эч ойлонбостон өспүрүмдөрдү ажыратуу, нервденген, ачууланган, жиниккен өспүрүмдү токтолгончо жалгыз абалда турган орунга алып баруу;
- токтоосуз эмне үчүн мындай агрессивдүү абалдын себебин билүү, тактап, териштирип, дааналоо. Эгер бул абал каршылаш тараптын маскаралоо, сөгүнүү, уруу ж.б. нерселерден келип чыкса – катуулук менен мындай жүрүштү тактап-айыптап, мындан ары мындай кылыктарды жасоого болбостугун билдирүү. Маскаралаган жүрүм-турум чечкиндүү түрдө

токтолушу зарыл ж.б.

Окуучулар да катышуучуларды зомбулукту токтотууга чакыруу, мушташкандарды ажыратууга аракет кылып, дароо чоң кишилерге маалымдоосу зарыл.

Мугалимге туура диагностика коюу үчүн байкоонун зарылдыгы жана агрессивдүүлүктүн элементтери (мисалы, өжөрлүк, баш ийбөө, тапшырмаларды аткарбоо, эгоцентризм, менменсинүү ж.б.) бар экени белгиленет. Мындай көрүнүштөрдү тактап, бекемдеп билүү, тапшырма берүү, абалды өзгөртүү, сураныч кылуу сыяктуу методдор сунушталат. Мындай диагностика жүргүзүү бардык учурларда изилдөөгө катышуучулар мугалимдин максатынан шектенип, билбегендей кылып жасалышы зарыл [10].

Диагностика али натыйжа бербейт. Л. Выготскийдин «Тарбия берүү – бул баланын жашоосун туура уюштуруу», – деп белгилегени кийинки этапта мааниге ээ. Муну В.А. Сухомлинский да белгилейт: «баланы сен андайсын, мындайсын деп диагностикасын айтып коюу менен аны оңолот деп үмүт кылуу туура эмес». Тарбиялоо, агрессивдүүлүктү жоюу абдан зор эмгекти, чыдамдуулукту талап кылган иш болуп эсептелет [123, 67-б.].

Мугалим диагностика, байкоо аркылуу жетиштүү маалымат чогулткан соң өспүрүмдөрдү мүнөздүү топторго бөлүп иштөөсү талап кылынат:

- агрессивдүү эмес;
- агрессивдүүлүгү азыраак;
- абдан агрессивдүү.

Бул топтор менен агрессивдүүлүктү жоюу, коррекциялоо боюнча иштөөдө ар бир топ менен ар башка убакытта, мезгилде, интенсивдүүлүктө, терендикте иш алып баруу талап кыланат.

Жалпысынан бул параграфты жыйынтыктап, биздин изилдөөбүз мектеп жашындагыларга ылайыктап айтсак, агрессия (лат.aggredi – кол

салуу) жеке же балдардын тобу тарабынан башка балага же балдардын тобуна физиологиялык же эмоционалдык залал келтирүүгө аракет жасоо деп аныктама берсек болот. Аны экспрессивдүү (күчтүү сезим, эмоция менен коштолот); жамандыкка багытталган агрессия (максаттуу түрдө зыян келтирүүнү көздөйт); инструменталдык (агрессияны ишке ашыруу үчүн гана жасалат) деп бөлсөк болот. Агрессия адамдын өзүнө да багытталышы мүмкүн (аутоагрессия) – суицид, өзүн аёо, өзүн күнөлөө.

Агрессивдүү жүрүм-турумдун келип чыгышынын себептери болуп - жашоо чөйрөсүнүн таасири, психофизиологиялык (өспүрүм курактын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу); чоңдор жана өз курдаштары менен мамиле түзүү, коммуникация системасынын бузулушу, өз ара түшүнүүнүн жоктугу, коомдук нормалардан жана талаптардан, чектен чыккан жүрүм-турум, өспүрүмдүн эмоциялык жактан жабыркашы, стресс, депрессия; жашоодогу экстремалдык катаал учурлар, нервдик-психикалык ооруу; физикалык жетишпегендиктер, сырткы кебетесиндеги кополдуктар, тилдик дефекттер, конституциялык-соматикалык мүнөздөгү кемчиликтер, зыяндуу адат, көнүмүштөр (алкоголизм, наркомания, токсикомания ж.б.); ж.б.у.с. каралышы мүмкүн.

1.2. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн формалары жана өзгөчөлүктөрү

Теманын актуалдуулугу окуучулардын өткөөл курагынын өзгөчөлүктөрүн эске алмайынча так ачылбай тургандыгында да болууда. Ушул курак үчүн төмөндөгүдөй спецификалык психо-физиологиялык көрсөткүчтөр мүнөздүү: көңүл коюу туруктуу мүнөзгө өтүп (концентрация), кызыгуу күчөп, кругозор түптөлүп, элестетүү өнүгүп, эс тутумдун интеграциясы калыптанат. Ушул куракта адамдын интеллектуалдык базасы, өзүнүн жүрүм-турумунун стили, инсандык калыптануусунун негизи түзүлөт. Коомдук турмушка, чоң адамдык жашоого тартылып, тажырыйба топтой

баштайт. Өспүрүмдүн коомдошуусунан келип чыккан көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган иш-чараларды үй-бүлө жана билим берүү мекемелеринде аткарылып келет. Бүгүнкү күндө массалык маалымат каражаттары мектеп окуучуларынын ичинде агрессивдүүлүктүн күч алып жаткандыгын белгилеп жатат. Агрессивдүүлүк өспүрүм курактарда эң жогорку даражага жетээри жана опурталдуу феномен катары эсептелээри белгилүү. Мындай агрессивдүү жүрүм-турум коомдун көңүлүн өзүнө буруп келет. Буга байланыштуу үй-бүлө менен бирге билим берүү мекемелери дагы өзүнө жүктөлгөн милдеттерин туура жана так аткаруусу зарыл. Мындай маселени чечүүдө жогорку класстын окуучуларынын өздөрүн реализация кылуусу үчүн атайын чөйрөнүн түзүлүшүнүн, шарттардын бар болушунун, коомдук-педагогикалык ишмердүүлүктүн, ата-энелер менен педагогдордун кызматташуусунун мааниси зор.

Жогоруда белгиленген мектептердеги агрессивдүүлүктүн формалары жана алардын кесепеттерине кененирээк токтолуп кетели. Мектептеги зордук-зомбулукка көптөгөн факторлор таасир этет, анын ичинде ар кандай кырдаалдагы агрессивдүү жүрүм-турумун түшүнүү айырмачылыгы, социалдык жана экономикалык абалдын айырмачылыгы, мектеп окуучуларынын үй-бүлөдөгү жашоосу жана мектептен тышкары чөйрө. Бирок, мектептин маданий жана социалдык экономикалык жагдайына карабастан, физикалык жана психологиялык агрессия болгон учурларды болтурбай коюуга болбойт.

Физикалык жана психологиялык жаза. Баланын укуктары боюнча комитети денелик же физикалык жазаны жеңилдетүү же кандайдыр бир деңгээлде ыңгайсыздык жаратуу максатында физикалык күчтү колдонуу менен жаза катары аныктайт. Билим берүү мекемелеринде бул окуучунун колу же кандайдыр бир нерсеси менен урушу (мушташ, уруу, чаап жиберүү). Физикалык жаза, кандай гана болбосун, кемсинткендикке жатат.

Денеге залака келтирбей турган жазанын көптөгөн түрлөрү бар, алар абдан катаал жана кемсинтүүчү. Булар, биринчиден, төмөнкүлөрдү камтыйт; окуучунун кадыр баркын түшүрүү, ага карата айтылган акаарат сөздөр, коркутуу же шылдыңдоо. Анын үстүнө, бойго жеткен адам жана физикалык жактан күчтүү адам тарабынан күч колдонуунун өзү эле бийликти ачык көрсөтүү, окуучуну башкарууга жана коркутуп үркүтүүгө умтулуудан башка нерсе эмес; физикалык агрессия аракеттери психологиялык агрессия менен тыгыз байланышта.

Кесепеттери. Физикалык же денелик жазаны колдонуу окуучулардын психикалык жана физикалык ден-соолугу үчүн кесепеттүү. Байланыш көндүмдөрүнүн кечендеп өнүгүшүнө, депрессияга, тынчсызданууга, агрессивдүү жүрүм-турумга жана башкаларга боор оорубай, көңүл бурбоого алып келиши мүмкүн. Андан тышкары, дене жазасы колдонулган балдарга же өспүрүмдөргө гана эмес, мугалимдерге, тарбиячыларга, ал тургай башка окуучуларга да зыян келтирет. Дене жазасы таарынычты жаратат, бул мугалим менен студенттердин жана окуучулардын өз ара ишеним мамилесин сактоону кыйындатат.

Дене-бой жазасы окуучуларды акылдуулук менен ой жүгүртүүгө, адеп-ахлактык жактан туура чечим чыгарууга, өзүн башкара билүүгө жана турмуштук оор кырдаалдарга ачууланбастан реакциясыз мамиле кылууга үйрөтүүгө тоскоолдук кылат.

Дене -бой жазасы окуучуларга оозеки, физикалык же эмоционалдык - агрессивдүүлүктү, айрыкча, жаш же алсыз адамга карата колдонулушу мүмкүн экендигин үйрөтөт. Бул практика рэкетчиликтин жана мектептеги жагымсыз окуялардын көбөйүшүнө алып келет.

Буллинг (куугунтук) – өспүрүм коркутуп үркүтүүгө дуушар болот, эгерде ал башка окуучулардын оозеки кордоосуна, ур токмогуна же психологиялык манипуляциясына атайылап зыян келтирүү максатында агрессивдүү жүрүм турумдун максатына айланса. Рэкетчилик кылмышкер

менен жабырлануучунун ортосундагы бийликтин теңсиздигин колдонуп, социалдык топтун шылдыңдоосун, кемсинтүүчү сөздөрүн, физикалык агрессивдүүлүгүн билдирет. Агрессия көрсөткөн адам өзү же теңтуштарынын тобу менен иштейт. Бир бала экинчисинен акча, буюм талап кылганда же кыйыр түрдө, эгерде окуучу өзүнүн классташы жөнүндө жалган ушак таратса – бул түз буллинг.

Киберкуугундук – электрондук почта, уюлдук телефон жана тексттик билдирүүлөр, ошондой эле ар-намысына шек келтирген веб сайттарды түзүү.

Рэкетчиликтин курмандыктары көбүнчө ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү, жалпы эркектерден айырмаланган, улуттук же маданий азчылыктардын тобуна кирген, андан кийин социалдык же экономикалык жактан начар үй бүлөлөрдөн чыккан сексуалдык артыкчылыктарды көрсөткөн балдар. Рэкетчилик кээде өлүмгө алып келиши мүмкүн.

Агрессивдүүлүктүн жана кордуктун айыгышкан зомбулугу жабырлануучу үчүн теңтуштары менен баарлашууда кыйынчылыктарга жана окудагы көрсөткүчтөрдүн төмөндөшүнө алып келет. Рэкетчилик кылган окуучулар классташтарына караганда депрессия, жалгыздык, тынчсыздануу же өзүн төмөн баалоо сезимдерине кабылышат. Кылмышкерлер көбүнчө көңүл калуудан, ачуулануудан, кемсинтүүдөн же ачууланган шылдыңдан улам агрессивдүү болушат.

Сексуалдык жана гендердик агрессия. Гендердик агрессия сексуалдык форма болуп саналат, жана жыныстык айырмачылыктарды колдонууну камтыйт. Гендердик агрессия жигердүү түрдө гендердик теңсиздикти, коом тарабынан кабыл алынган стереотиптерди жана социалдык ролдорду жогорулатууга багытталган. Көпчүлүк учурда кыздар сексуалдык жана гендердик агрессивдүүлүктүн курмандыгы болушса, эркек балдар да бул кордукка кабылган учурлар аз эмес.

Мектептердеги гендердик агрессивдүүлүк физикалык мүнөздө болушу мүмкүн, атап айтканда, ал өзүн кыздардай алып жүрбөгөн кыздарды денелик жазалоо түрүндө болушу мүмкүн. Мындай агрессивдүүлүк көбүнчө окуучуларды жынысына же сексуалдык артыкчылыгына байланыштуу жазалоо же шылдыңдоо мүнөзүндө болот.

Кесепеттери. Мектептердеги сексуалдык агрессивдүүлүк фактылары боюнча статистика өтө эле аз. Себеби, окуучулар сексуалдык агрессия аракеттери жөнүндө көп билдире беришпейт, анткени алар соттолуп кетет, аларга сөөмөй кезеп коёт, аларга ишенбейт же өч алышат деп коркушат.

Мектептеги сексуалдык жана башка гендердик агрессивдүүлүктүн кесепетинен кыздардын эркектерге караганда окууга баргысы келбей, мектепти таштап кетишинин негизги себеби да ушул болуп саналат. Потенциалдуу сексуалдык агрессивдүүлүк кыздарды гана коркутпастан, кыздардын ата энелери мажбурлоонун курмандыгы болуп калуудан коркуп, кыздарынын мектепке баруусуна тыюу салуусу сейрек көрүнүш эмес.

Эркектерге карата сексуалдык агрессия мектепте өзгөчө уят деп эсептелет жана көп учурда тыюу салынган темага айланат.

Сексуалдык жана гендердик агрессия жыныстык жол менен жуккан инфекциялардын коркунучтуу тобокелдиги, көбүнчө каалабаган кош бойлуулук менен аяктайт, өзүн төмөн баалап, окуусунун начарлашына алып келет. Ошондой эле үй -бүлөнүн жашоосуна жана жакынкы айлана чөйрөгө терс таасирин тийгизет.

Тышкы зомбулук: уюшкан топтордун (бандалардын) аракеттери, мушташуу, чыр чатактуу кырдаалдар, анын ичинде курал колдонуу. Мектептен тышкаркы агрессия, кылмыштуу топтор (бандалар), саясий чыр-чатактар милициянын ырайымсыздыгы, жана үй бүлөдөгү агрессивдүүлүк мектеп шартында көп кездешет. Уюшкан топтун мүчөлөрүнүн ур токмокко алуу, бычактан жаракат алуу, ок атуучу куралдардан атуу менен күч колдонушу, бул мектептеги агрессивдүүлүктүн башка түрлөрүнө караганда

кыйла оор жана өлүмгө алып келиши мүмкүн. Баңги заттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшү чыр чатактардын себеби болуп калса, анда кырдаал андан да курчуйт.

Саясий туруксуздук, чыр чатактар жана ага байланыштуу куч органдарынын ырайымсыздыгы, мектептеги агрессивдүүлүктүн мүнөзүнө тийгизген таасири.

Сырткы агрессивдүүлүк мектептин ичине кирип кеткенде, окуучулар курал көтөрө башташат жана агрессивдүү жүрүм-турум көбөйөт. Мектеп окуучулары куралдарды мектепке алып барышат, анткени алар коркуп калгандай сезишет, же болбосо алар жашаган жерде курал же бычак алгылыктуу деп табылат. Адатта, мушташуучуну жабырлануучудан айырмалоо дээрлик мүмкүн болбогон учурда мушташ болот.

Чыр чатактар окуучуларды сабакка катышууга тоскоолдук кылат, квалификациялуу мугалимдер мындай мектептерде иштөөдөн баш тартышат. Саясий туруксуздук болгон өлкөлөрдө окуучулар мектептин ичинде жана сыртында зордук зомбулукка кабылышат.

Агрессия көптөгөн комплекстүү формаларга ээ [32, 86-б.]. Мисалы, физикалык агрессия – бул атайылап адамга залака тийгизүү, аны менен бирге окуучуга денесине залака тийгизүү жана денесин жаралоо, денесинин бир жерин оорутуу, соккулар, тепкилер, желкеге чабуулар, уруп-сабоо, түртүү, жолун тосуу, буюм менен согуу, байлоо, эркиндигин чектөө, буюмун сындыруу же тартып алуулар физикалык агрессивдүүлүктүн катарына кирет. Сексуалдык агрессия – бул күчкө салып жыныстык катнашка мажбурлоо же бузуктук иштерге багыттоо, жыныстык катнашка тартуу, чечинүүгө мажбурлоо, сүрөткө тартуу, сексуалдык талаптарын канааттандырууга мажбурлоо же материалдык же ушул сыяктуу башка пайда көрүү амалында колдонуу, сексуалдык мүнөздөгү кыймыл-аракеттерди, жөнү жок бирөөнүн денесине кол тийгизүү же жыныстык катнашка зордоо. Экономикалык агрессиянын

мектептеги түрлөрүнүн бири – опузалоо (рэкет). Дискриминация – адамга, анын этникалык тиешелүүлүгүнө, жынысына, гендердик окшоштуулугуна жана сексуалдык багытталмасына, социалдык-экономикалык абалына, диний ишенимине, майыптыгына, жетилүүдөгү же жүрүм-турумдагы өзгөчөлүктөргө, оорунун же башка бир белгилердин болушуна жараша агрессивдүү мамилелерди билдирет. Дискриминация ар түрдүүчө болушу мүмкүн: ачык түрдө адамды кордоочу жана кемсинтүүчү сөздөр, комментарийлер, тамашалар, атоолор жана тилдөөлөр, оюндардан жана иш-чаралардан чыгарып таштоо аркылуу, ошондой эле жашыруун түрдө этибар албоо, тең эмес мамиле аркылуу. Гендердик негизде дискриминациялоо көбүнчө байкалбастан жана аны көрсөткөн тараптар үчүн рефлекстелбестен өтөт. Гендердик агрессия психологиялык, физикалык же сексуалдык агрессия формасында болушу ыктымал, анын негизинде күчтөрдүн дисбалансы жана гендердик стереотиптер жатат. Гендердик негизде, анын ичинде гендердик окшоштукту жана адамдын сексуалдык багытталмасын кабылдабоо боюнча, жүзөгө ашырылган бардык формадагы агрессия жана дискриминациялык аракеттер гендердик агрессиянын көрсөтүлүшү болуп саналат.

Буллинг – бул өзүн коргой албаган инсанга карата, агрессиянын жогоруда сүрөттөлгөн түрлөрүнүн бир адам же адамдардын тобу тарабынан кайталанып туруучу актысы. Буллинг дайыма жабырлануучуну коркутуу, анын жүрөгүнүн үшүн алуу, моралдык жактан басынтуу, кордоо, баш ийдирүү максатын көздөйт. Билим берүү мекемелеринде буллинг теңтуштар арасында жолугат жана көп учурда кенже класстагы окуучуларга карата алардан улуу окуучулар тарабынан болот. Көп учурда буллинг – бул аң-сезимдүү түрдө пландалган убакыт ичинде улануучу физикалык жана/же психологиялык агрессия, аны токтотуу үчүнчү тараптардын, ал эми айрым учурларда укук коргоо органдарынын өкүлдөрүнүн катышуусун талап кылат. Буллингдин төмөнкүдөй айрым

өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот, алар: ассиметриялууулук – физикалык жана психологиялык күч түрүндөгү бийликке ээ болгон, агрессия жасаган тарап, ал эми экинчи жагынан – мындай күчкө ээ болбогон жана үчүнчү тараптардын колдоосуна жана жардамына өтө муктаж болгон жабырлануучу турат; алдын-ала ниеттенүүчүлүк бутага алынып, мерчемделген адамга физикалык жана жан дүйнө азаптарын тарттырууга багытталган; жабырлануучулардын өзүнө болгон ишенимин, өзүнө болгон урматтоосун жана адамдык кадырын төмөндөтөт; жабырлануучуну гана камтыбастан, ошондой эле агрессиянын күбөлөрүн да, агрессия болгон жер – бүтүндөй классты (топту) да камтыган топтук процесс; эч качан өзүнөн-өзү токтоп калбайт жана дайыма жабырлануучуларга да, буллингдин демилгечилерине да (агрессия көрсөткөн тарап) жана күбөлөргө да коргоо жана жардам талап кылынат. Буллинг ар түрдүү формада болот. Бир учурда ал системалуу түрдө сөз менен кордоо, инсандын айрым өзгөчөлүктөрүн: сүйлөө манерасын, кийимин, анын ичинде, оорулар же майыптык менен шартталган басыгын, жесттерин (кекечтенип сүйлөө, аксап басуу), этникалык тиешелүүлүгүн сындап шылдыңдоо болушу мүмкүн. Ал эми экинчи учурда кодулоолор буюмдарды тартып алуу же талкалоодо, адамдык кадырын басмырлоодо, мисалы, кандайдыр бир ызалоочу аракеттерди аткарууга же үчүнчү тараптарга карата зомбулук актыларын жасоого мажбурлоодо жатат. Бул сыяктуу физикалык жана сөз менен айтуу аракеттери түз буллингди мүнөздөшөт. Кыйыр буллинг – манипуляциялоо – бул жалган маалыматтарды, сөздөрдү жана ушактарды таратуу, адамды аралашып жүргөн чөйрөсүнөн, биргелешкен иштерден, оюндардан чыгарып таштоо, куугунтуктоо, этибар албоо, бойкот кылуу болот.

Буллинг өзүнүн турушунда бир нече стадияларды басып өтөт. Биринчи баскыч – бул буллинг-топтордун жаралышы. Балалык-өспүрүмдүк жамаатта өзүнүн физикалык күчүн же бийлигин көрсөтүү

аркылуу өзүнүн ордун бекемдөөгө умтулган, “лидердин” айланасында ошондой эле үстөмдүк кылууга же анын коргоосуна жана карамагында болууга умтулган “жактоочулардын” тобу түзүлөт. Эгер агрессивдүүлүктүн биринчи эле белгилери байкалганда, алар курч жана чечкиндүү түрдө бөгөттөлбөсө, анда алардын башкы демилгечиси – “лидер” өзүнүн жазаланбай тургандыгына ынанат, бул болсо анын жактоочуларынын арасындагы аброюн жогорулатат жана топту бекемдейт. Экинчи баскыч – конфликттин өнүгүүсү. Мугалимдердин кийлигишпөөсү, классташтардын көңүл коштугу агрессиялык аракеттердин кайталанышына жол берет, ал эми ага кабылган окуучу акырындап отуруп каршылык көрсөтүүгө болгон жөндөмүн жана эркин жоготот. Ал агрессияны өтө сезимталдык менен кабыл алгандыктан, кийинки зомбулуктар үчүн шылтоо жаратат. Үчүнчү баскыч – деструктивдик жүрүм-турум. Дайыма агрессияга кабылган окуучуга курмандык статусу бекилип калат. Айланасындагылар бул адамды дайыма кодулоого көнүп калышып, анын өзүн келип чыккан кырдаал үчүн күнөөлөшөт. Ал адам өзү бул кодулоолорго өзү күнөөлү экендигине ишене баштайт. Ал өзүнүн күчү менен эми бул кырдаалды жеңип чыга албайт, ал басмырланган, ал катуу коркутулган жана моралдык жактан басынган абалда болот. Төртүнчү баскыч – куугунтуктоо. Айласы түгөнгөн жана жалгыздыктын акыркы чегине жеткен, жабыр тарткан окуучулар, агрессия көрсөткөндөр менен жолугушуп калуудан жана кошумча жаракат алуудан коркуп, маал-маалы менен сабактарды калтыра башташат же таптакыр эле билим берүү мекемесине барбай калышат. Бул көрүнүш “буллингдин академиялык зыяны” деген аталышка ээ болгон. Буллингдик кырдаалга чоңдордун (ата-энелер жана мугалимдер, билим берүү мекемесинин администрациясы) аралашуусунан улам, жабыр тарткан окуучуларды, көп учурда аларга зарыл социалдык-психологиялык жардам көрсөтпөстөн, башка класска же мектепке которушат. Узак убакыт бою агрессияга кабылуунун

натыйжасында келип чыккан психологиялык травма жабырлануучунун жаңы окуу жамаатында кийинки ийгиликтүү интеграцияланышына жана социалдашашуусуна тоскоолдук жаратышы ыктымал жана “жаңы жерде” буллингдин кайталануусунун себеби болушу мүмкүн. Колдоону сезбей жана зомбулук кырдаалынан чыгуу жолун таппай, буллингден жабыр тарткан балдар, өздөрүнө зыян келтире башташы мүмкүн, суицид тууралуу ойлоно башташы жана аны ишке ашыра башташы мүмкүн. Буллингдин түрлөрүнүн бири – хейзинг (мектеп “дедовщинасы”) – демилгелөөнүн формалдуу эмес агрессивдүүлүк ырым-жырымы сыяктуу көрүнүш менен байланышкан. Буллингдин өрчүшү: Буллингден жабыр тарткан ар бир адам, эреже катары, өзүнүн абалын кабыл алуунун үч негизги фазасын башынан кечирет. Виктимизациянын – курмандыкка айлануу жана бул ролго көнүп калуунун натыйжасында – жабырлануучунун уланып жаткан агрессивдүүлүк кырдаалында бир нерсени өзгөртүү мүмкүнчүлүктөрү жана ресурстары кыйла азаят. Биринчи топ – жүрүм-турумду башкарып алуу – жабырлануучу агрессия көрсөтүп жаткан тарапка активдүү каршылык көрсөтүшү же ал тарабынан боору ооруйт деген ишенимге ишениши, агрессия көрсөткөн адамды ынандыруу, коркутуу, сатып алуу аракеттерин көрүшү мүмкүн. Эреже катары, мындай аракеттер агрессия болгон кырдаалды андан ары гана ырбатат. Жабырлануучу ошондой эле үчүнчү тараптардын колдоосун жана жардамын активдүү издей башташы мүмкүн. Бирок жардам өз убагында келбесе жана агрессиялык аракеттер токтобосо, жабырлануучу коргонуучу жүрүм-турумдук реакцияга – мурда, балким, ага тиешелүү эмес, кандайдыр-бир ишмердүүлүктүн түрүнө кызыгуу аркылуу көйгөйдөн чыгууга өтүшү мүмкүн. Бул виртуалдык компьютердик дүйнөгө максималдуу түрдө кирип кетиши же жаштардын субмаданиятына ыктап кетиши, ал эми өтө коркунучтуусу – алкоголь жана баңги заттарды пайдаланууга тартылып кетиши мүмкүн. Экинчи топ – эмоционалдык башкарып алуу – дайыма тынчсыздануудан, коркуудан, кайгыруудан келип

чыккан, күчү жана сапаты боюнча ар түрдүү эмоционалдык толгонууларда көрүнөт. Бул толгонуулар ызакор болуудан, агрессивдүүлүктөн, кыжырдануудан, жинденүүдөн жана таарынчактыктан, же, тескерисинче, – эмоционалдык оолактоодон, муздактыктан жана түнттүүлүктөн көрүнүшү мүмкүн. Алар организмдин психосоматикалык коргонуучу реакциясынын себеби да болушу мүмкүн – кекечтенүү, түнкүсүн заараны кармана албай калуу (энурез). Акырындап отуруп мындайча айтканда “катастрофалык ой жүгүртүү” өнүгүшү мүмкүн, ал тоталдык үмүтсүздүккө жана айласыздыкка алып барат. Үчүнчү топ – интеллектуалдык башкарып алуу – жабырлануучуда, күнүмдүк тиричиликтин белгиси (атрибуту) болуп калган, буллингде кырдаалынын аргасыздыгын жана басып өтүүгө мүмкүн эместигин сезүү сезими калыптанат. Жабырлануучу аны менен болуп жаткандар үчүн өзүн күнөөлөшү (“мен баарына өзүм күнөөлүмүн”) жана тегерегиндегилерди душман катары кабыл алышы мүмкүн.

Жаңы келгендерге алардын классташтары же алардан жогорку класстын (курстардын) окуучулары адамдык кадырды кемсинткен аракеттерди таңуулашат, аларга карата катуу физикалык жана жада калса сексуалдык агрессиялык актылар көрүлүшү мүмкүн. Хейзинг, буллинг сыяктуу эле, көп учурда жашыруун же ачык гендердик жана сексуалдык подтексте ээ болот.

Заманбап маалыматтык технологиялардын өнүгүшү менен буллингдин дагы бир түрү – кибербуллинг – адамдын артынан түшүү үчүн, ал тууралуу конфиденциалдык маалыматтарды, сөздөрдү, ушактарды, кордоочу жана ызалоочу билдирүүлөрдү жайылтуу үчүн мобилдик телефондорду, электрондук почтаны, интернетти, социалдык тармактарды, блогдорду, чаттарды колдонуу жайылды. Кибербуллинг курч, одоно же каардуу тексттик билдирүүлөрдү көрсөтүү жана жөнөтүү, онлайн режиминде курмандык болуп тандалган адамды шылдыңдоо, ага зыян келтирүү же уяткаруу максатында жеке маалыматтарды, сүрөт же

видеолорду ачык кирүү мүмкүндүгү болгон режимде жайгаштыруу аркылуу болушу мүмкүн, ошондой эле социалдык тармактарда, электрондук почтада, веб-баракчада, курмандык болуп тандалган адамдын атынан башкаларды шылдыңдоо жана кордоо үчүн, жалган каттоочу жазууларды түзүшү ыктымал. Кибербуллингдин зомбулуктун башка түрлөрүнөн айырмасы, ал зомбулук көрсөтүп жаткан тарапка анонимдүүлүктү сактоого мүмкүндүк берет. Агрессор өзүнүн курмандыгы менен түздөн-түз, бетме-бет кагылышпагандыктан, аны кармоо мүмкүндүгү да азаят, демек, өзүнүн жоругу үчүн жоопкерчиликти сезүү сезими да жоголот.

Орто жана жогорку өспүрүм курактагы балдар арасында агрессивдүүлүктүн өтө көп көрүнүшү бул куракта балдарда тентуштардын жүрүм-турумуна жана ойлоруна багыт алуу менен жана чоңдордун авторитетинин – үй-бүлөнүн, педагогдордун авторитетинин төмөндөшү менен түшүндүрүлөт. 14-16 жаштагы (эркек балдар үчүн 17-18 жашка чейин) куракка мүнөздүү болгон, физикалык агрессия да байкалат. Жыныстык, этникалык жана диний белгилери боюнча дискриминациялоо, эреже катары, 14-15 жаш куракта байкала баштайт. Болжол менен ошол эле курактагы эркек балдар менен кыздардын ортосундагы “мыктылардын” популярдуулугу жогорулайт, ал агрессивдүү жүрүм-турумдун өсүшүнө алып барып такайт.

Кыргыз изилдөөчүлөрүнөн ушул темага кайрылган Г.А. Жумабаеванын “Агрессивдүү өспүрүмдөр менен иш жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү” [21]. аттуу макаласы жана башка эмгектерде коомдук-педагогикалык шарттар, айрыкча, чоң адамдардын педагогикалык жактан компетенциясынын, түшүнүктөрүнүн жоктугу, өспүрүмдөргө туура эмес мамиле кылуусу, өспүрүмдөрдүн коомдо жашоо тууралуу тажырыйбасынын аздыгы жана алардагы эмпатиянын деңгээлинин төмөндүгү, өспүрүм курактагы окуучулардын өзүн реализациялоодогу

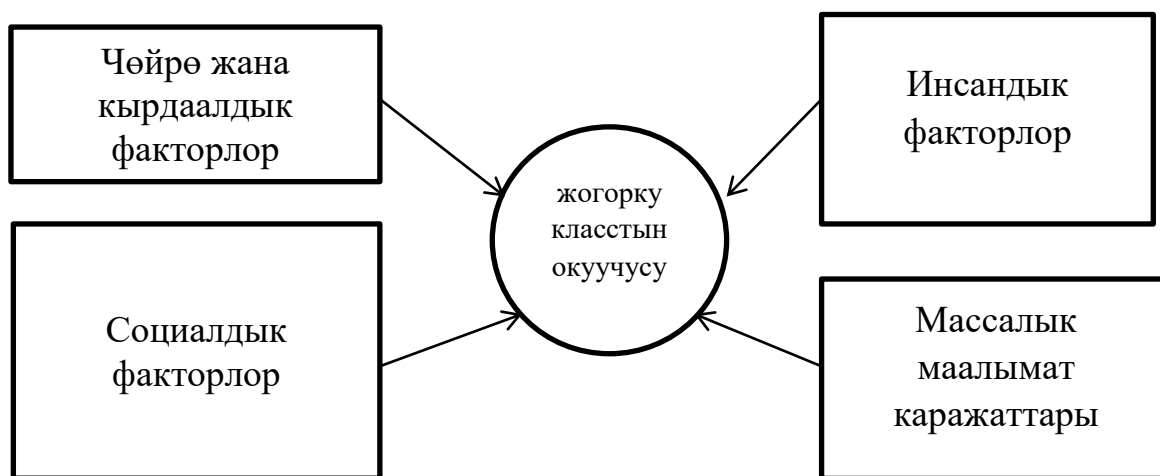
мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендиги, чоңдордун же курбуларынын агрессивдүү жүрүм-турумдарын идеалдаштыруу жана аларды тууроо; чоңдордун балдарга болгон чектен чыккан агрессивдүүлүгүнүн айынан алардын жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүк жүрүм-турумдарынын абдан курч формаларына алып келип, кандайдыр бир деңгээлде жогорулап кете тургандыгын белгилеген. Балдарды ар түрдүү милдеттерди аткарууга, өзүнүн буюмдарын тартипке келтирүүгө, белгилүү бир режимди сактоого, жолдошторун, улуу адамдарды сыйлай билүүгө үйрөтүү бул, адептүүлүккө тарбиялоонун жана агрессивдүүлүктү алдын алуунун биринчи кадамдары болуп саналат. Өспүрүмдөрдүн үй-бүлөдөгү болгон тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн жардамы менен жеткинчек мезгилди туура жана оңой өткөрө алуусу үчүн аларга коомдук мамиле жөндөмдүүлүктөрүн үйрөтүү керек. Мындай жөндөмдүүлүктөрдүн эң негизгилеринин бири катары проблемаларды чече билүү жөндөмдүүлүгү эсептелет. Инсан коомдук турмушта кабылган проблемаларды так ушул жөндөмдүүлүк аркылуу жеңүү менен, турмушта кездешүүчү проблемаларды чечүү жөндөмдүүлүктөрүнө акырындап тажрыйба топтоо аркылуу жетишет.

Кыскасы агрессивдүүлүктүн формаларынын тигил же бул түрүнүн кеңири тарашы же көп байкалышы мамлекеттеги социалдык-экономикалык жана коомдук руханий-психологиялык абал, билим берүүнүн жана үй-бүлөлөрдөгү өз ара мамилелешүү маданиятынын деңгээли, өспүрүмдүн жеке мүнөздөмөсү – мүнөзү, темпераменти, психикалык өзгөчөлүктөрү, үй-бүлөдө психологиялык байланыштарды туруктуу кармоо, үй-бүлөдөгү тарбия-таасирдин мүнөзү, шарты менен да байланышкан.

1.3. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн пайда болушунун факторлору

Кыргыз Республикасында да, билим берүүчү мекемелер билим берүү жөнүндөгү улуттук мыйзамдарга жана балдардын укуктарын коргоо жөнүндөгү мыйзамдарга ылайык билим берүү процесси учурунда окуучулардын жана окуу жайдын кызматкерлеринин өмүрү жана саламаттыгы, укуктарын жана эркиндиктерин коргоо үчүн жоопкерчиликте болот. Билим берүү мекемелеринде ур-сокку менен жазалоолорго жол берилбейт, дисциплинардык чаралар тарбиялык жана коррекциялык мүнөзгө ээ болушат, уставдар жана жүрүм-турум эрежелери окуу жайларда агрессияга жана башка абройду кемсинтүүчү жана адамдын өмүрүнө зыян келтирүүчү аракеттерге жол бербейт.

Бирок, учурда мектептерде айрыкча 14-16 жаштын ортосундагы 9-10-класстын окуучуларынын арасында агрессиялык терс көрүнүштөрдүн көбөйүп бара жаткандыгы массалык маалымат каражаттарында такай белгиленүүдө. Мындай агрессиялык жүрүм-турум формасынын калыптанышына, жаралышына көптөгөн факторлор таасир тийгизет. Ошондуктан аларды алдын-алуу үчүн жекече, топтук, социалдык, маданий факторлордун өз ара аракеттешүүсүн, ошондой эле айлана-чөйрөнү да эске алуу керек (1-сүрөт).

1-сүрөт. Агрессиялык факторлордун модели.

Жогоруда көрүнүп тургандай, инсандык факторлорду карап көрөлүк. Эреже катары, агрессиялык аракеттерди жасап жаткан, өздөрүн агрессивдүү алып жүргөн балдар жана өспүрүмдөр, айрым жекече, психологиялык өзгөчөлүктөр: гиперактивдүүлүгү, импульсивдүүлүгү, өзүнүн жүрүм-турумун жана эмоциясын көзөмөлдөөнүн төмөнкү деңгээли, элеңдегендиги, мектептеги сабакка жетишүүсүнүн төмөн деңгээли, тез ачууга алдырып жиберүүсү менен айырмаланышат. Окуучулар системалуу түрдө дайыма теңтуштарын кемсинтишет, ал эми кээде мугалимдерди да шылдыңга алышат, алар муну эреже катары, өзүнүн кыйындыгын, бийлигин көсөтүү үчүн, өзүн кыйын сезүү үчүн, өзүн көрсөтүү үчүн аң-сезимдүү түрдө жасашат. Алардын агрессиясы өздөрүнүн жинин башкара албай калуудан эмес, жазалоо коркунучу жок болгон шарттарда башкаларды коркутуу, запкы көрсөтүү жана азапка салуу каалоосу менен жаралат. Айрым агрессия көрсөтүүчүлөрдө түрдүү психологиялык бузулуулар байкалышы мүмкүн.

Виктимизациянын себеби “айырмачылык, окшошпогондук фактору” болушу мүмкүн – көпчүлүк курдаштарынан кандайдыр бир айырмачылыктардын болушу, мисалы, жетилүүдөгү же тышкы келбеттеги, мүнөздөгү, жүрүм-турумдагы өзгөчөлүктөр (бузулуулар). Көп учурда мындай балдардын достору жок болот жана алар курдаштарынын коргоосуна ээ болушпайт, ошондуктан алар агрессия көрсөтүүчү тарап үчүн оңой бутага айланышат. А бирок агрессивдүүлүктөн жана кодулоодон мамилечил, достору бар балдар да азап чегип келишет. Мисалы, буллингге кээде жөндөмдүү балдар (мыкты баага окуган же мыкты интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөргө ээ болгон балдар) кабылышат, алар өздөрүнүн шыктуулугу менен корреляцияланган, өтө сезимталдуу болушкандыктан кодулоону өтө оор кабылдашат. Көпчүлүк учурларда агрессияга жана кемсинтүүгө кабылгандар өздөрүн физикалык жактан коргой алышпаган,

жан дүйнөсүндө каршылык көрсөтүүгө күч таба албаган жана теңтуштар, чоңдор (ата-энелер, мугалимдер) арасында колдоого ээ болгон балдар туш болушат.

Билим берүү мекемесинде агрессияны жогорулатуучу, маанилүү фактор болуп окуучунун үй-бүлөсүндөгү кырдаал саналат: социалдык-психологиялык абалдын оң эместиги, ата-эне тарабынан баланы көзөмөлдөөнүн жоктугу, үй-бүлөдөгү зомбулук, ата-эне менен жылуу ишенимдүү мамилелердин жоктугу, эмоционалдык салкын мамиле жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн биримдүүлүгүнүн төмөнкү даражасы, өз ара колдоо көрсөтүүнүн жоктугу. Көбүнчө ата-энелери тарабынан, өзүн башкалардан бийик, башкаларды басынтуу жана өз кызыкчылыктарын бардык аракеттер менен коргоого үйрөтүлгөн балдар зомбулук көрсөтүүчүлөр болуп чыга келишет. ЮНИСЕФтин изилдөөлөрү көрсөткөндөй, агрессиянын тигил же бул формадагы түрү Кыргызстанда ар бир үчүнчү үй-бүлөдө орун алып келет. Балдардын 72%ы зомбулуктун формаларынын бирине кабылганын айтышкан. 50%ы үй-бүлөнүн башка мүчөлөрү тарабынан оозеки кордоолорго туш болушканын, 39%ы психикалык зомбулукка, 37%ы физикалык, ал эми 1,6%ы – сексуалдык зомбулукка кабылышканын айтышкан [74].

Балдардын көйгөйлөрүнө карата ата-энелердин анчейин көңүл бурбагандыгы жана үй-бүлөлүк тиричиликтик мамилелер, бойго жете элек баланын психикасына терс таасирин тийгизет жана суициддерге алып барат. 2019-жылдын 5 айында Кыргызстанда бойго жете элек өспүрүмдөрдүн суицидинин 58 фактысы катталган (2014 – 47), мурунку жылга салыштырмалуу 23,4% жогору, анын ичинде 45и жалпы билим берүүчү мекемелердин окуучулары, ал суициддердин жалпы санынын 77%ын түзөт. Катталган суициддердин 78%ы – бул толук (биринчи караганда) жана жакшы камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн балдары. Суициддерге баруунун негизги себептери болуп үй-бүлөдөгү чыр-чатактар

(ата-энелердин ажырашуусу, балдар алыскы туугандардын же башка эле адамдардын кароосунда калышкан, ички жана тышкы миграция) саналат.

Билим берүү мекемесиндеги жагымсыз социалдык-психологиялык климат, теңтуштар жана мугалимдер менен болгон мамилелерден улам келип чыккан стресс, мугалимдер тарабынан тиешелүү көзөмөлдүн жоктугу, алардын агрессивдүүлүктүн айрым көрүнүштөрү менен күрөшүүгө каалоосунун жоктугу жана агрессиянын катышуучуларына адекваттуу жана өз убагында жардам көрсөтө албоосу, ошондой эле болуп жаткан көрүнүштөргө карата окуучулардын жана алардын ата-энелеринин көңүл кош мамилеси агрессиянын жаралышына жана кайталанышына жана алардын системалуу түрдөгү кодулоого айланышына ыңгайлуу чөйрөнү түзүшөт.

Окутуучулар, билим берүү мекемесинин башка кызматкерлери окуучулардын арасындагы агрессиялык жүрүм-турумду, аларга карата агрессия жасоо менен: ур-сокку менен жазалоону колдонуу, абройго шек келтирген одоно, кемсинтүүчү сөздөр, кыйкырыктар жана кордоочу сөздөрдү айтуу менен, дискриминацияга кабылтуу менен, окуучулардын жашоо-тиричилигинин бардык аспектерин катуу жөнгө салууга аракеттенүү менен, окуу жана тартип боюнча жогорулатылган талаптарды талап кылуу менен, жагымсыз жүрүм-туруму үчүн жазалоо катарында бааларды төмөндөтүү менен, көкүтүшү мүмкүн. Окуучу тарабынан билим берүү мекемесин терс кабылдоо анын агрессивдүү жүрүм-турумун ого бетер күчтөндүрөт. Окуучулардын агрессивдүү реакциясын педагог тарабынан алардын биринин өтө эле көп ирет оң же терс мисал катары бөлүп көрсөтүлүшү, ошондой эле алардын ортосунда кызматташтыкка зыян келтирүү менен, атаандаштыкка демилгелөөнү шартташы мүмкүн.

Билим берүү мамилелеринин катышуучуларынын баардыгы үчүн өтө татаал жана оор кырдаал, мектеп жетекчилиги жана педагогикалык жамаат агрессия болгон фактыларды таануудан баш тартып, болгон окуя үчүн

күнөөнү жабырлануучунун өзүнө койгон учурда, ата-энелерди укук коргоо органдарына кайрылуудан баш тартууга ынандырган учурда жаралат. Мындай аракеттер агрессия көрсөтүүчүнүн жазаланбастык сезимин курчутат, ал эми жабырлануучуну айласыздыкка жана ишенимсиздикке туш кылат, агрессивдүүлүктүн эскалациясына жана көбүнчө трагедиялык натыйжаларга алып барат.

Агрессивдүү аракеттерди жасоого белгилүү бир, мындайча айтканда, кырдаалдык факторлор шартташы же тоскоолдук жаратышы мүмкүн. Алардын катарына төмөнкүлөр кирет: орун жана убакыт: көп учурда агрессия танак учурунда коридорлордо, дааратканаларда, оюн аянтчаларында, дене тарбия сабагынын алдында жана андан кийин кийинүүчү бөлмөдө, ошондой эле чоңдор жок далдоо жерлерде жүзөгө ашырылат; байкоочулардын катышуусу: агрессия көрсөтүүчү үчүн башкы мотив өзүн жана бийлигин көрсөтүү, агрессиялык аракеттерди күбөлөрү жок жасоо маанисин жоготот; ошол эле учурда күбөлөр болгон учурда агрессиялык актылары көбүрөөк жана жабырлануучу үчүн өтө катуу травматизациялуулук менен жүрөт; чоңдордун катышуусу агрессивдүүлүктү алдын алышы же токтотушу мүмкүн; ичкиликти, баңги заттарды колдонуу же куралдын болушу: агрессия көрсөтүүчүлөр башка окуучуларга караганда көбүрөөк спирт ичимдиктерин колдонушат жана жанына курал алып жүрүшөт.

Билим берүү мекемелериндеги агрессиянын мүнөзү жана жайылышы жалпы эле коомдогу агрессияны чагылдырат, ал өз учурунда, социалдык-экономикалык жана саясий шарттарды, маданий нормаларды, салттарды жана баалуулуктарды, мыйзамдарды жана алардын сакталышын чагылдырат. Социалдык жана экономикалык теңсиздик – бул билим берүү мекемесиндеги агрессиянын жана кодулоонун дагы бир жайылган себеби. Жакшы камсыз болгон же жогорку социалдык статустагы үй-бүлөлөрдөн чыккан окуучулар аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдөн чыккан окуучуларды

теңине албагандык менен мамиле жасашат. Өз учурунда, башкалар теңине албаган балдар өздөрүнүн таарынтуучуларына физикалык агрессия менен жооп беришет. Маргиналдашкан балдар жана өспүрүмдөр үчүн башкаларга карата жасаган физикалык кысымы жана психологиялык басымы социалдык адилеттүүлүктү калыбына келтирүүнүн жана өзүн-өзү ырастоонун ыкмасы болуп келет.

Көпчүлүк эксперттердин ою боюнча, Кыргызстандагы балдарга карата агрессивдүү жүрүм-турумдун негизги себептеринин бири болуп калктын кыжырдануусуна жана деградациясына, ошондой эле жумушсуздукка алып келген, анын азабынан кыргызстандыктар өз балдарын, карып калган ата-энелеринин, туугандарынын, аз тааныш адамдардын кароосуна калтырып, акча табыш үчүн кетүүгө аргасыз кылган, жакырчылык саналат. Ата-энелердин башка категориясы, экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдөн улам, спирт ичимдиктерин ичип, жиндерин балдарынан чыгара башташат.

Гендердик фактор – чыныгы же таңууланган сексуалдык багытталма жана гендердик окшоштук көптөгөн системалуу түрдөгү кемсинтүүлөрдүн, өспүрүмдөрдү дайыма кайталануучу жана улануучу кодулоонун негизинде жатат. Шылдыңдын, кодулоонун, физикалык жана сексуалдык агрессиянын, анын ичинде зордуктоого чейинки зомбулуктардын, объекттери, эреже катары, өз курдаштарына караганда физикалык жактан начар жетилген, жүрүм-туруму кайраттуулук жана “туура” жүрүм-турум жөнүндөгү кеңири тараган көз караштарга төп келбеген, жүрүм-турумдагы эркек балдар болушат. Агрессия мындай учурларда дайыма кайталануучу мүнөздө болуп калат, себеби жабырлануучу каршылык көрсөтө албайт жана өзүнүн гендердик төп келбегендиги үчүн айыптоодон жана мурункудан да чоң зомбулукка кабылуудан кооптонуп, арыздануудан коркот.

Билим берүү мекемесинин жайгашкан жери да андагы агрессиянын жайылыш даражасына таасирин тийгизет. Шаардын же айылдын социалдык жактан жакшы эмес, кылмыштуулук абалынын өтө жогорку деңгээли белгиленген районунда жайгашкан мектептерде агрессиялык актылары көбүрөөк жасалат.

Массалык маалымат каражаттарында агрессиялык көрүнүштөрдү көп ирет кайталоо, кинодо жана жарнамада агрессияны бийик тутуу, популярдуу компьютер оюндарында агрессия камтылган сюжеттерди колдонуу жана порнографиянын көзөмөлсүз жайылтылышы жалпы эле адамдардын, жана балдар менен өспүрүмдөрдүн да агрессивдүүлүгүн жогорулатат. Эрезеге жете элек балдар – массалык маалымат каражаттарынын, оюн-зоокторду жана жарнаманы керектөөчүлөрдүн эң маанилүү бөлүгү. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, массалык маалымат каражаттарынан элес сүрөттөрдү кабыл алуу балдардын досторуна жана классташтарына карата агрессивдүү жүрүм-турумун жогорулатат.

Жогоруда саналып өткөн факторлордун бири да, өзүнчө болгондо, эмне үчүн бир адам өзүн мынчалык агрессивдүү алып жүргөнүн, ал эми экинчиси андай эмес экендигин, же эмне үчүн бир окуу жайда, экинчисине караганда агрессия актылары көбүрөөк жасалгандыгын түшүндүрүп бере албайт.

Билим берүү мекемесиндеги агрессия – бул инсандык, үй-бүлөлүк жана социалдык факторлордун өз ара татаал аракетинин натыйжасы. Бул факторлордун баары конкреттүү мектептеги агрессивдүүлүк менен байланышканын түшүнүү – аны алдын алуу, токтотуу үчүн маанилүү кадам. Агрессия көрсөтүүчү тарап дайыма эле өзүнүн аракеттерин жашыруун сактоого умтулбайт, тескерисинче, ал көп учурда эл алдында көрүнүп өзүн агрессивдүү алып жүрөт. Эгер агрессия дайыма кайталануучу болуп калса, анда милдеттүү түрдө анын, бир нече адамдан тартып бүтүндөй класска чейин, күбөлөрү болот. Агрессия демилгечиси катары,

зомбулуктун объекттери катары окуучулар да, ошондой эле билим берүү мекемесинин педагогдору, жетекчилери жана башка кызматкерлер да чыгышы мүмкүн. Билим берүүчүлүк мамилелердин катышуучулары, кандайдыр бир артыкчылыктар жок эле, кырдаалга жараша, агрессияга катышып калышы ыктымал. Ар бир окуучу агрессиянын потенциалдуу жабырлануучусу, зомбулук көрсөтүүчү же анын күбөсү болушу мүмкүн. Ошого карабастан, агрессия көрсөткөн тарап үчүн, жабырлануучу жана окуянын күбөлөрү үчүн мүнөздүү болгон эң эле типтүү инсандык өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот. Эреже катары, агрессия көрсөткөн тарап болгон балдар – бул өздөрүнө ишенген, топто башкарууга жана башкаларды баш ийдирүүгө шыктуу, моралдык жана физикалык жактан күчтүү, эмоционалдык импульсивдүү жана тез эле каарданууга жана агрессияга өтүп кеткен, өз курмандыктарына карата эмпатиянын төмөн деңгээлине ээ болгон, көп учурда өз теңтуштарын жана өзүнөн кичүүлөрдү гана “бурчка такабастан”, ошондой эле чоңдорду да (мугалимдерди, ата-энелерди, тартипти сактоо органдарынын өкүлдөрүн) кыжырданткан балдар. Агрессияга өспүрүмдүн ар түрдүү өзгөчөлүктөрү көкүтүшү мүмкүн: физикалык кемчиликтер (кекечтенүү, чалыр көздүүлүк, начар угуу, кыймылдык бузулуулар); дене түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү (ашыкча салмактуулук же өтө арык болуу, мурундун, кулактын формасы, чачтын өңү, бойдун өтө кичинекей же өтө узун болушу); жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү (сүйлөшүүдөн качуу, түнттүүлүк, уяңдык шалаакылык, жаштардын кайсыл бир субмаданиятына тиешелүүлүк, гендердик төп келишпөө); этникалык тиешелүүлүк (теринин өңү, көздүн тилкеси, тилдик акцент, улуттук кийим ж.б.); социалдык-экономикалык статус (үй-бүлөлүк абалдын оң эместиги, мисалы, ичкилик ичкен ата-энелер, үй-бүлөөнүн кирешесинин аздыгы, абройлуу буюмдардын жоктугу ж.б.); окуудагы көрсөткүчтөрдүн жогорку жетишкендиктери же төмөнкү даражасы, анын ичинде жетилүүдөгү бузулуулар. Сабактагы жогорку жетишкендиктерге ээ

болгон жана таланттуу балдарга карата кемсинтүүчү жана кордоочу аттарды берүүдө, акцент баарынан мурун алардын таланттуулугуна эмес, тышкы келбетинин же жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрүнө жасалат [87].

Дээрлик бардык өлкөлөрдө эркек балдар кыздарга караганда агрессия кырдаалдарына – мушташтарга, кодулоого, түз буллингке – агрессия көрсөтүүчүнүн ролунда да, жабырлануучунун ролунда да, күбөнүн ролунда да – көбүрөөк аралашышат. Эркек балдар физикалык агрессияга көбүрөөк барышат, ал эми кыздар болсо вербалдык агрессияга ыкташат. Бул эркек балдар менен кыздардын гендердик социалдашуусунун өзгөчөлүктөрү менен байланышкан. Кыздар көбүнчө кыйыр формадагы буллингке барышат. Алардын агрессиясы жашыруун формада жана негизинен вербалдык мүнөздө болушу мүмкүн. Алар шылдыңдашат, манипуляциялашат, ушактарды таратышат, курмандыкты аралашкан чөйрөсүнөн чыгарып таштоо үчүн шарттарды түзүшөт, башка балдарды да тукурушат. Аны менен катар агрессия көрсөткөн кыздар агрессиялык жүрүм-турумдарын, ата-энелердин терс көз карашынан улам жана мугалим тарабынан агрессивдүүлүккө карата мамиледен улам, коррекциялоого, оңолууга мүмкүнчүлүктөрү жогору.

Биринчи бап боюнча жыйынтык

Агрессивдүүлүк – бул инсандын башкага залал келтирүү максатында жасалган, деструктивдүү тенденциялары бар, туура эмес жүрүм-туруму, өзгөчөлүгү. Жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүүлүктү адамдардын жашоо-турумушундагы адептик нормаларга, жол-жоболорго каршы келген, башка адамдарга физикалык же психологиялык, эмоционалдык залал келтирүүгө багытталган деструктивдүү жүрүм-туруму катары карасак болот.

Окуучулардын өспүрүм куракта калыптанып жаткан учурундагы өзгөчөлүктөрүнө байланышып, ички жана сырткы өнүгүү шарттарынан

улам алардын нормалдуу, туура калыптануусуна залал келтирген агрессиянын пайда болушуна алып келген абал, ситуация жаралат. Агрессивдүү жүрүм-турумдун келип чыгышынын себептери болуп – жашоо чөйрөсүнүн таасири, психофизиологиялык (өспүрүм курактын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу); чоңдор жана өз курдаштары менен мамиле түзүү, коммуникация системасынын бузулушу, өз ара түшүнүүнүн жоктугу, коомдук нормалардан жана талаптардан, чектен чыккан жүрүм-турум, өспүрүмдүн эмоциялык жактан жабыркашы, стресс, депрессия; жашоодогу экстремалдык катаал учурлар, нервдик-психикалык ооруу; физикалык жетишпегендиктер, сырткы кебетесиндеги кополдуктар, тилдик дефекттер, конституциялык-соматикалык мүнөздөгү кемчиликтер, зыяндуу адат, көнүмүштөр (алкоголизм, наркомания, токсикомания ж.б.); ж.б.у.с. каралышы мүмкүн. Мектептеги агрессия – бул инсандык, үй-бүлөлүк жана социалдык факторлордун өз ара татаал аракетинин натыйжасы. Бул факторлордун баары конкреттүү мектептеги агрессивдүүлүк менен байланышканын түшүнүү – аны алдын алуу, токтотуу үчүн маанилүү кадам.

Агрессия көптөгөн комплекстүү формаларга ээ. Мисалы, физикалык агрессия – бул атайылап адамга залака тийгизүү, аны менен бирге окуучуга денесине залака тийгизүү жана денесин жаралоо, денесинин бир жерин оорутуу, соккулар, тепкилер, желкеге чабуулар, уруп-сабоо, түртүү, жолун тозуу, буюм менен согуу, байлоо, эркиндигин чектөө, буюмун сындыруу же тартып алуулар физикалык агрессиянын катарына кирет. Коомдук-педагогикалык шарттар, айрыкча, чоң адамдардын педагогикалык жактан компетенциясынын, түшүнүктөрүнүн жоктугу, өспүрүмдөргө туура эмес мамиле кылуусу, өспүрүмдөрдүн коомдо жашоо тууралуу тажырыйбасынын аздыгы жана алардагы эмпатиянын деңгээлинин төмөндүгү, өспүрүм курактагы окуучулардын өзүн реализациялоодогу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендиги, чоңдордун же курбуларынын

агрессивдүү жүрүм-турумдарын идеалдаштыруу жана аларды тууроо; чоңдордун балдарга болгон чектен чыккан агрессивдүүлүгүнүн айынан алардын жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүк жүрүм-турумдарынын абдан курч формаларына алып келип, кандайдыр бир деңгээлде агрессивдүүлүктү жогорулатат.

Демек, агрессивдүүлүктүн кенири тарашы мамлекеттеги социалдык-экономикалык жана руханий-психологиялык абал, мектептеги жана үй-бүлөдөгү өз ара мамилелешүү маданиятынын деңгээли, өспүрүмдүн жеке өзгөчөлүктөрү, үй-бүлөдө психологиялык байланыштарды туруктуу кармоо, үй-бүлөдөгү тарбия-таасирдин мүнөзү, шарты менен да байланышкан.

ЭКИНЧИ БАП. МЕКТЕПТИН ЖОГОРКУ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖОРУКТАРЫН ЖОЮУНУ ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДИКАСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

2.1. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн изилдөөнүн методикасы

Проблеманын натыйжалуу чечилиши изилдөөнүн методологиялык жактан негизделишине жана методдорун туура тандап алынышына байланыштуу болот. «Кыргызстанда мектеп окуучуларын тарбиялоонун концепциясына» (2014-ж) жана укуктук-нормативдик расмий документтердин талаптарына ылайык жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюуну коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн шарттарына ылайык методологиялык жактан негиздөөнүн зарылдыгы келип чыкты. Методологиялык негиз жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюуну изилдөөнүн методдорун, анын педагогикалык шарттарын, критерийлерин, деңгээлин, технологиясын аныктоого жардам берет. Изилдөөнүн методологиясын системалык, этнопедагогикалык чөйрөлүк, иш аракеттик, инсандык мамиле жасоо түздү. Педагогикалык практикада жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жана анын пайда болушун ар түрдүүчө түшүнүшүп, баалашып, ага карата иш аракет жасашат. Мына ушуга байланыштуу изилдөөнүн методдорунун комплексин колдонуу жана методикасын конструкциялоо алынган материалдардын ишенимдүүлүгүн, далилдүүлүгүн камсыз кылат. Бул жагдай агрессивдүү жүрүм-турумдардын пайда болушуна түрткү болгон социалдык – педагогикалык шарттарды (убактысы, орду, байкоочуларга мамилеси ж.б.), агрессивдүү жүрүм-турумдарды алдын алууга жана аны жоюу боюнча чоң кишилердин жана балдардын тажрыйбасын аныктоого, агрессивдүү жүрүм-турумдун пайда болушун себептерин билим берүүчү процесстин жалпы катышуучуларынын көз карашынын негизинде аныктоого жардам берди. Жогорку класстын окуучуларынын психофизиологиялык өзгөчөлүгү татаал феномен

болгондуктан бул проблеманы чечүүдөгү илимий-практикалык жетишкендиктерге таянып изилдөөнүн логикалык ырааттуу схемасы түзүлдү. Изилдөөнүн жүрүшүндө практикада текшерилген, ишенимдүү, адаптациялаштырылган, натыйжаны камсыз кылган методдорду колдонууну максаттуу деп эсептедик.

Жогоруда белгиленген мамиле жасоонун багыттары изилдөөнүн максатына жана милдеттерине ылайык төмөндөгүдөй жалпы педагогикалык жана атайын методдорун комплексин тандап алууга негиз болду: *теориялык* (педагогикалык жана психологиялык теорияларды талдоо жана синтездөө, моделдештирүү методу,); *эмпирикалык* (аңгемелешүү, педагогикалык байкоо жүргүзүү, интервью алуу, анкеталык сурамжылоо, педагогикалык эксперимент, «Басса-Даркинин» тести, математикалык методдор,); атайын (педагогикалык коррекциялоо, фиктивдүү коррекциялоо методу, жалгыз баланын кемчиликтерин коррекциялоо, эмгектерапия, тандалган иш аракет, тренинг ж.б.); *математикалык жана статистикалык* методдор.

Изилдөөдө коюлган максатына ылайык педагогикалык эксперимент үч этапта ишке ашырылды.

Биринчи аныктоочу этап (2015-2017-жж.). Бул этапта проблемага байланыштуу илимий, илимий-методикалык адабияттар, окуу программалары, окуу-методикалык материалдары талданды; республикабыздын мектептеринде бул багытта топтолгон тажрыйбаларды үйрөнүп жана талдадык; диагноздоочу изилдөөлөрдү жүргүзүү менен калыптандыруучу педагогикалык эксперименттин материалдары такталып, апробацияланды; топтолгон материалдарды талдоонун негизинде жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн баалоонун компоненттери, критерийлери, деңгээлдери жана аны жоюунун теориялык модели аныкталды.

Экинчи калыптандыруучу этапта (2017-2019-жж.) изденүүчү тарабынан аныкталган педагогикалык шарттар, окуучулардын

агрессивдүүлүгүн жоюунун теориялык модели педагогикалык практикага киргизилип педагогикалык эксперимент жүргүзүлдү.

Үчүнчү жыйынтыктоочу этапта (2019-2020-жж.) изилдөө иштери жыйынтыкталды, педагогикалык эксперимент жыйынтыкталды.

Изилдөөнүн объектиси – мектептин жогорку класстын окуучуларынын арасындагы агрессивдүү окуучулар.

Изилдөөнүн предмети – жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумун жоюунун педагогикалык шарттары.

Изилдөөнүн жүрүшүндө изилдөөнүн методдорунун комплексин колдонуу агрессивдүүлүктүн пайда болушуна таасирин тийгизген факторлорду гана аныктабастан, анын мазмундук компоненттерин (когнитивдик, мотивациялык, иш аракеттик, баалочу-жыйынтыктоочу), критерийлерин аныктоого мүмкүндүк берди (4-таблица).

4-таблица. – Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн компоненттери жана критерийлери

№	Компоненттер	Критерийлер
1.	Когнитивдик	- адеп-ахлактык жүрүм турумдарды билиши; - укуктук билим алуунун жана укуктук эрежелерди билиши; - укуктук мыйзамдарын негизин түшүнүүсү.
2	Мотивациялык	- өзүнүн адекваттуу эмес жүрүм-турумдарынын түшүнөт; - агрессивдүү жүрүм-туруму менен ийгиликке жете турганын билет; - агрессивдүү болсо дагы окуучунун өзүн балоосу жогору; - иш аракети негативдүү болсо дагы мотивациялай алат.
3.	Иш аракеттик	- өзүнүн агрессивдүү иш-аракетине дайыма ишеними бар; - бааралашуу, пикир алышуу маданияты төмөн; - коомдо терс бааланган жүрүм-туруму пайда болот; - агрессивдүү иш аракети башкаларга таңуулайт.
4.	Баалочу-мазмундук	- агрессивдүү жүрүм-турумун жетишкендик катары баалайт;

	жыйынтыктоочу	- агрессивдүү жүрүм-турумду түшүнүү менен өзүн-өзү жөнгө салат; - агрессивдүү жүрүм-туруму менен башкаларга көрүнгүсү келет.
--	----------------------	---

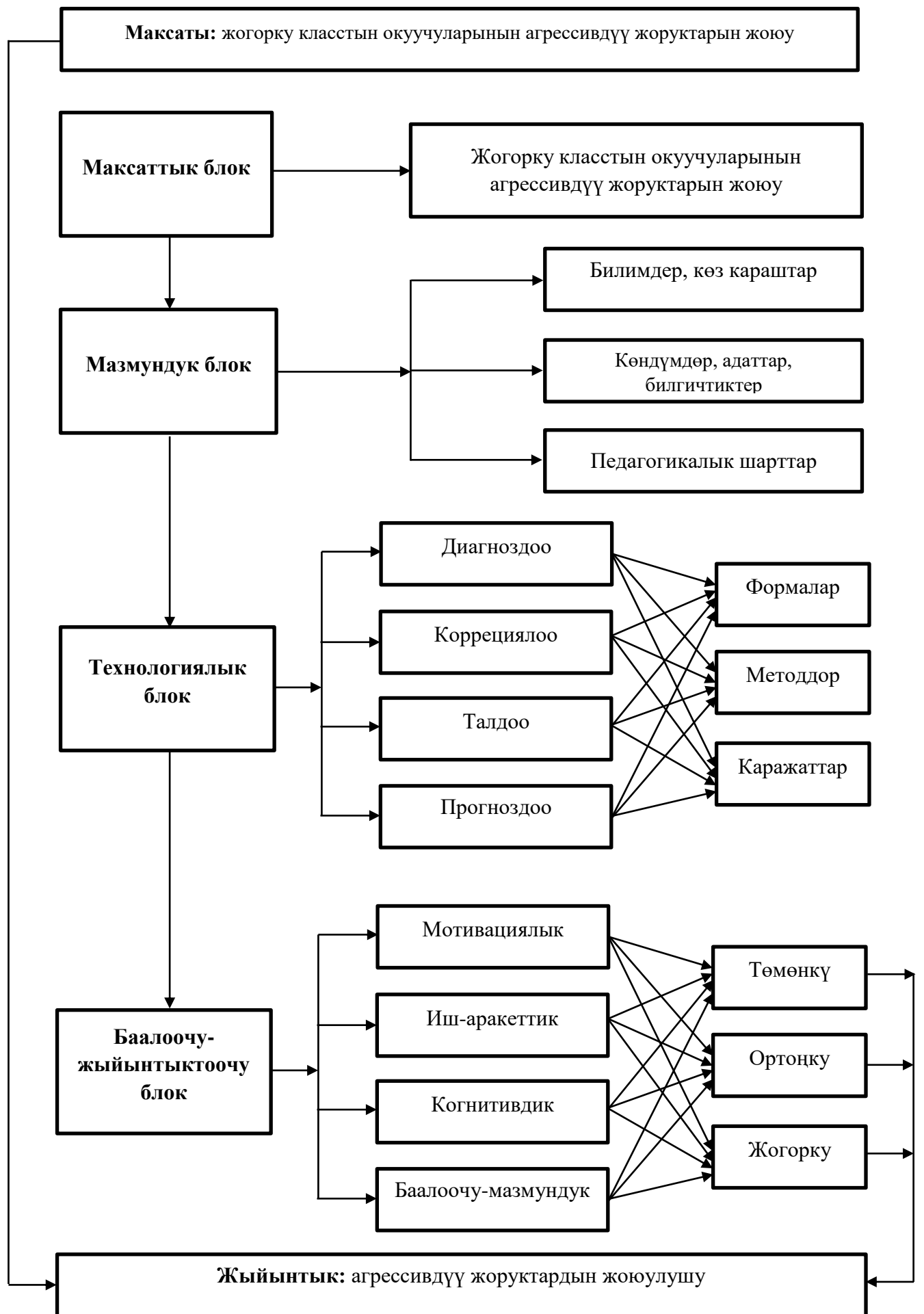
Констатациялоочу эксперименттин жүрүшүндө жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумунун жогоруда көрсөтүлгөн компоненттерге ылайык атайын тесттердин жана 100 баллдык системанын жардамы менен жогорку, орто, төмөнкү деңгээлдерин аныктай алдык.

Жогорку деңгээл (85-100 балл) – окуучунун дайыма ачуусу бат келет, өтө күчтүү реакциясы бар, кол салуудан кайра тартпайт, агрессивдүүлүктүн бардык түрлөрү кездешет.

Орто деңгээл (76-85 балл) – окуучу өзүнө туура эмес мамиле жасаганда гана коргонуучу катарында өтө агрессивдүү болуп калат, тайманбайт, каршылык көрсөтөт.

Төмөнкү деңгээл (55-85 балл) – окуучу айрым учурларда гана өзүн кармана албайт, башкаларга кол салбайт, өзүн коргоодо гана агрессивдүү болот.

Илимий адабияттарда моделдештирүү окуучуларга билим жана тарбия берүүдө мааниге ээ боло тургандыгы белгиленген. Мына ушуга байланыштуу теориялык булактарга, аныктоочу эксперименттин жыйынтыктарына жана жогоруда белгиленген методологиялык талаптарга таянуу коррекциялык иштерде социалдык ситуацияны оптималдаштырууга, баланын иш аракетинин түрлөрүн өнүктүрүүгө, жаш курактык-психологиялык жаңы түзүлүштөрдү калыптандырууга көңүл бөлүп, жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюунун моделин түздүк (1-сүрөт). Моделди окуучунун агрессивдүү жоруктарды жоюунун үлгүсү катары карасак болот.

Сүрөт 1. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюунун модели.

Педагогикалык жана психологиялык адабияттарда окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюу баланын өнүгүүсүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн эске алып, чоңдор менен кызматташтыкта ишке ашат, активдүү иш аракет катары аныкталат. Жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүү жоруктарды жоюунун модели максаттык, мазмундук, технологиялык жана баалоочу-жыйынтыктоочу блоктордон турат. Эгерде окуучуну субъект-инсан катары баалап, анын рухий-инсандык өнүгүүсүнө шарт түзүү менен моделди практикада пайдалануу жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу, оңдоо процесси натыйжалуу болот.

Жогорудагы моделди практикада пайдалануу иштери көргөзгөндөй жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу, оңдоо процесси натыйжалуу болушу мүмкүн, эгер окуучуну субъект-инсан катары баалоо менен анын рухий-инсандык өнүгүүсүнө шарт түзүлсө деп божомолдодук. Бул шарт изилдөөнүн божомолунда кенири каралды: жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумун жоюу (коррекциялоо, тууралоо, келечектүү багытка салуу ж.б.) боюнча педагогикалык иш-аракеттердин процесси натыйжалуу болуп эсептелет, эгер: аны жогорку класстын педагогдору, окуучулар, ата-энелер, коомчулук менен бирдикте тарбия иштерин уюштуруудагы негизги багыт катары санаса, учурдагы мектептин билим берүү коомчулугунда бул процессти уюштуруу терең илимий-теориялык базага негизделсе; мындай багыт, программанын үстүндө иштеген педагог жогорку класстын окуучусун өзүнүн тарбиясынын жана өсүп-өнүүсүнүн субъектиси катары тааныса; мындай педагогикалык иш-аракеттердин процесси ар тараптуу жана бирдиктүү түрдө социалдашуу институтунун милдетин аткарган мектептин тарбия иштеринин системасында жүргүзүлсө; өспүрүм окуучунун чөйрөдө туура жүрүм-

турумун калыптандырууда анын өзүн-өзү позитивдүү баалоосуна багыт берилсе; өспүрүм окуучунун негативдүү социалдык-адеп-ахлактык тажрыйбаны өзгөртүүгө болгон мотивин калыптандыруу натыйжалуу колдоо менен жана коомдук чөйрөдөгү ыңгайлуу шартта ишке ашырылса; өспүрүмдөрдүн агрессивдүү жүрүм-турумдарын өз алдынча башкаруу ыкмаларын өздөштүрүүсү анын өзүн-өзү көзөмөлдөө, анализге алуусуна негизделип, анализ, синтез, салыштыруу, акыл-эсин өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен өтсө; окуу мекемелериндеги өспүрүмдөрдүн баарлашуу, коммуникациялык маданиятын жогорулатуу үчүн ыңгайлуу эмоциялык моралдык-психологиялык шарттар түзүлсө. Ошондуктан, модел ушул максатты эске алуу менен түзүлгөн.

Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу педагогикалык шарттарга байланыштуу болот. Илимий булактарга, педагогикалык практикага жана изилдөөлөрүбүздүн материалдарына таянуу менен окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюунун натыйжалуулугун камсыз кылган төмөндөгү педагогикалык шарттарды белгилейбиз:

– мугалимдердин «агрессия», «агрессивдүүлүк», «агрессивдүү жүрүм турум» жана окуучулардын арасында таралган агрессивдүүлүктү жоюунун маселелери боюнча түшүнүктөрүн тереңдетүү;

– агрессивдүү жүрүм-турумдары бар окуучулар менен иштөөгө компетенттүү адистерди тартуу (социалдык педагогдорду, психологдорду, медицина кызматкерлерин, тарбия иштери боюнча мектеп директорунун орун басарын, тажрыйбалуу мугалимдерди ж.б.лар);

– тарбиялык иштердин инсанга багытталган мамиле жасоого, гуманизм ж.б. принциптерине негизделиши;

– окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюуга багытталган иш аракеттерге үлгүлүү ата-энелерди тартуу менен алардын жоопкерчилигин арттыруу;

- тарбиялык иштердин алгылыктуу форма, методдорун жана каражаттарын пайдалануу;
- үйдө, мектепте, класс коллективинде жагымдуу эмоционалдык мейкиндик чөйрөнү түзүү;
- педагогдун кесиптик жана социалдык позициясынын өнүгүшү;
- агрессивдүү балдарды чыгармачыл иштерге тартуу;
- тарбиялык иштерде элдик педагогиканын каражаттарын кеңири колдонуу;
- агрессивдүүлүктү жоюу иштеринин системасынын моделинин түзүлүшү жана программанын иштелип чыгышы;
- тарбиялык иштердин системасында маалыматтык технологияларды жана компьютердик техниканы кеңири колдонуу, натыйжасында мектеп окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумун жоюу боюнча иштерге токтолобуз.

2.2. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу жана алдын алуу боюнча жүргүзүлгөн иш-аракеттердин мазмуну

Кыргыз Республикасында, билим берүүчү мекемелер билим берүү жөнүндөгү улуттук мыйзамдарга жана балдардын укуктарын коргоо жөнүндөгү мыйзамдарга ылайык билим берүү процесси учурунда окуучулардын жана окуу жайдын кызматкерлеринин өмүрү жана саламаттыгы, укуктарын жана эркиндиктерин коргоо үчүн жоопкерчиликте болот. Билим берүү мекемелеринде ур-сокку менен жазалоолорго жол берилбейт, дисциплинардык чаралар тарбиялык жана коррекциялык мүнөзгө ээ болушат, уставдар жана жүрүм-турум эрежелери окуу жайларда агрессивдүүлүк жана башка абройду кемсинтүүчү жана адамдын өмүрүнө зыян келтирүүчү аракеттерге жол бербейт.

Бирок, учурда мектептерде айрыкча 14-16 жаштын ортосундагы 9-10-класстын окуучуларынын арасында агрессиялык терс көрүнүштөрдүн

көбөйүп бара жаткандыгы массалык маалымат каражаттарында такай белгиленүүдө. Мындай агрессиялык жүрүм-турум формасынын калыптанышына таасир этүүчү үй-бүлө, мектеп, жыныстык өзгөчөлүк, массалык маалымат каражаттары жана индивидуалдуулук өндүү факторлордун ичинде үй-бүлөнүн орду айрыкча болуп саналат. Бала өзүнүн жүрүм-турумун алгач үй-бүлөнүн ичинде калыптандыра баштайт жана мындай кылык-жоруктары көп учурда өмүр бою калат. Үй-бүлөнүн демократиялуу, авторитардуу, коргоочу, көңүл кош ж.б.у.с. болушу – баланын жүрүм-турумуна оң же терс таасирин тийгизери талашсыз. Эгерде ата-эне бири-бири менен же болбосо башка кишилер менен мамиле түзүүдө агрессияга жол берсе, балдардын бири-бирине ырайымсыздык, таш боордук менен зыян келтирген окуяларына көз жумса, анда балдар мындай агрессивдүү жүрүм-турумду туура деген ойдо аны адатка айландырып мүмкүнчүлүк болгон жерде пайдаланышат. Бул маселени чечүү максатында балага туура тарбия берүүдө жана жакшы жүрүм-турумга үйрөтүүдө ата-энелер бирге аракеттениши зарыл. Бирок, кээ бир үй-бүлөлөрдө ата-эненин бирөө авторитардуу болсо, экинчиси өтө эле демократиялуу болгон учурлар баланы тарбиялоодогу катачылыктардын бири. Ата-эненин көз караштары жана тарбиялоо методдору ар башка болгон учурда, бала туура жана туура эмес жүрүм-турумдун айырмасын ажырата албай, коом тарабынан белгиленген эрежелерди өздөштүрүүдө кыйынчылыкка учурап, агрессивдүү жүрүм-турумдарды көрсөтө баштайт. Ошол эле учурда улуттун жана коомдун ийгилиги үй-бүлөдөн башталат. Үй-бүлө коомдун негизги түзүүчүсү болуп эсептелет. Үй-бүлөнүн туура иш-аракеттерди аткаруусу жана баланы жакшы жана туура жүрүм-турумдарга үйрөтүүсү – коомдун келечегин жана улуттун саламаттыгын шарттайт. Ошондуктан ата-эне балага жалаң гана жакшы, жөндүү жүрүм-турумдарды көрсөтүп, ага оң жактан таасир этүүсү керек. Балага өз таасирин тийгизе турган мектеп,

чөйрө сыяктуу факторлор канчалык кемчиликсиз болуп, туура жүрүм-турумдарга үйрөтсө да, үй-бүлөнүн тарбиясы таасирдүү болот.

Бүгүнкү күндө кээ бир үй-бүлөлөрдүн мамилеси, өз ара түшүнүүсү түзүлүшү жагынан начар жана күчсүз болуп, баланын жүрүм-турумуна терс таасирин тийгизип жаткандыгын көрүүгө болот. Мисалы, ата тарбиясы, адаттары эркек балага негизги таасир тийгизет жана «эркек» мындай болуш керек дегенсинген адаттар да балдардын агрессивдүү жүрүм-турумун калыптандырат. Мындай жүрүм-турумдарды үй-бүлөсүнөн үйрөнгөн бала айланасындагы балдар менен конфликтке кирет жана агрессивдүү кыймыл-аракеттерди көрсөтөт.

Кээ бир учурларда ата-энелер балдарынын жагымсыз жүрүм-турумдарынан улам, аларды физикалык жактан жазалашат. Баланы физикалык күч колдонуп тарбиялаганга аракет кылган ата-эненин балдары эч качан алардан туура жүрүм-турумдарды үйрөнө алышпайт, тескерисинче, физикалык жазаланууга кабылган бала ачуулануу, жинденүү абалында болгондуктан, коргонуу максатында агрессияга кирүүнү үйрөнөт. Баланын агрессивдүүлүгү ата-эненин агрессивдүүлүгүнүн натыйжасында пайда болгондо, бала сөзсүз түрдө тескери багытта тарбия алат. Орто мектеп окуучуларынын 23,9%ы агрессивдүү жүрүм-турумдарды үй-бүлөсүндө көргөндүгүн айтышкан.

Физикалык жактан кордук көргөн баланын ички башкаруу жөндөмдүүлүгү өнүкпөйт. Мындан сырткары, ата-энесине жана айланасындагыларга каршы ачуулануу, жек көрүү, кыжырдануу сезимдери пайда болот. Жеген таягын, пайда болгон жек көрүү сезимин агрессивдүү жүрүм-турумдар менен башкалардан чыгарат (Көкнел, 1996). Балада агрессияны жок кылуу үчүн анын агрессивдүү жүрүм-турумуна каршылык көрсөтүп, туура жүрүм-турумдун эмне экендигин түшүндүрүү сыяктуу чараларды колдонуу зарыл [1]. Жакшы, үлгүлүү курбуларын, тааныштарын мисал келтирүү менен, алардын коомдо жетишкендиктерин көрсөтүү зарыл.

Айрым учурда ата-эненин өзгөчө коргоочу мамилеси баланын ички көзөмөлүнүн төмөндөшүнө себеп болуп, натыйжада бала агрессивдүү кыймыл-аракеттерди көрсөтө баштайт (Колеман, 1992). Ошондуктан балага болуша берүү, анын терс жоруктарын жактоо жакшы натыйжаларды бербейт.

Үй-бүлөнүн баланын алы келбей турган иш-аракеттерди аткаруусун, баланын каталарын оңдобой туруп, андан идеалдуулукту күтүүсү, балага маани бербөө жана өтө эле басым жасай берген жүрүм-турумдар баланын позитивдүү тарбияланышына терс таасирин тийгизет. Мындай мамилеге кабылган бала ата-энеден алыстап, урушчаак, ачуулуу, чыр жана агрессивдүү болуп чоңоюшу мүмкүн [2].

Баланын жүрүм-турумдарды үй-бүлөсүнөн үйрөнүп чоңоюшунда эмоциялык-инстинктивдүү кабыл алуунун ролу зор. Ушундай аспектиде агрессивдүүлүк да үй-бүлөсүнөн, эркек балдарга айрыкча атасынан өтүшү мүмкүн. Балдар ата-эненин же болбосо башка балдардын агрессиялык импульстарын көзөмөлдөө жолун окшоштуруп тууроо аркылуу өздөрүнүн жүрүм-турум жана кыймыл-аракет формаларын калыптандыра алышат. Мындай жол менен үйрөнүлгөн жүрүм-турумдарда кээ бир учурларда агрессивдүүлүк дагы болушу мүмкүн [3].

Бүгүнкү күнү үй-бүлөнүн шартында жаш жеткинчек өзүнүн өнүгүүсүндө адамдар менен баарлашып, коомдун тажрыйбасын үйрөнүү аркылуу гана өнүгө алаарын өзгөчө маани берип түшүнүшү абдан зарыл педагогикалык маселе болууда.

Анткени баарлашуу, кызматташуу социалдашуунун негизги фактору, алар аркылуу гана адам баласы өзүнүн материалдык, маданий, ички жан дүйнөсүн керектөөлөрүн камсыз кыла алат. Себеби, келечекте коомдо, анын бардык мүчөлөрүнүн жеке мамилеси жана өз ара мамилелери адептүүлүктүн нормаларын өз ыктыяры менен аткарып, жашай билүүсү менен жөнгө салынат.

Коомдун курулушунда адептүүлүктүн факторлору өзгөчө мааниге ээ болгондугуна байланыштуу адамзаттын тарыхында келечекти түзүүчүнүн адептүүлүк принцибинин эң маанилүү жыйнагы катары моралдык негиздер иштелип чыккан. Бизге белгилүү болгондой жеке адамдын мүнөзү жана анын калыптанышы, адамдардын алга умтулуусу, жашоодо жана эмгекте келечек үчүн күрөшүүдөн келип чыгат. Ата-энеси азыркы коомдо балдарга моралдык норманы сактоону бешиктен баштап үйрөтүсү зарыл, б.а. балдарда адамдарга боорукердик менен мамиле кылууга негизделген жүрүм-турумду, адептүүлүктү калыптандыруусу абзел.

Балдарды ар түрдүү милдеттерди аткарууга, өзүнүн буюмдарын тартипке келтирүүгө, белгилүү бир режимди сактоого, жолдошторун, улуу адамдарды сыйлай билүүгө үйрөтүү бул, адептүүлүккө тарбиялоонун жана агрессивдүүлүктү алдын алуунун биринчи кадамдары болуп саналат.

Өспүрүмдөрдүн үй-бүлөдөгү болгон тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүнүн жардамы менен жеткинчек мезгилди туура жана оңой өткөрө алуусу үчүн аларга коомдук мамиле жөндөмдүүлүктөрүн үйрөтүү керек. Мындай жөндөмдүүлүктөрдүн эң негизгилеринин бири катары проблемаларды чече билүү жөндөмдүүлүгү эсептелет. Инсан коомдук турмушта кабылган проблемаларды так ушул жөндөмдүүлүк аркылуу жеңүү менен, турмушта кездешүүчү проблемаларды чечүү жөндөмдүүлүктөрүнө акырындап тажрыйба топтоо аркылуу жетишет.

Окуучунун инсан катары калыптануусун жана өз ара маданияттуу мамилешүүнүн багыттуулугун күчөтүү максатында ата-энелерге сунуштар берилди:

– ата-энелер окуучулардын өнүгүүсү үчүн жагымсыз, терс чөйрөлөрдүн таасиринен чектөө жана алардын кароосуз калуусунан алдын-ала иш аракеттерди жүргүзүү;

– агрессивдүү адамдар менен мамиле түзбөй, мээримдүү, адептүү, рухий өнүгүү жолунда жүргөн адамдар менен көбүрөөк баарлашууну камсыз кылуу;

– балдардын кызыкчылыгына жараша, алардын бош убактыларында пайдалуу аракет кылууга тартуу максатында иш чараларды уюштуруу;

– адамзаттын өнүгүү жолунда айлана чөйрөдөгүлөрдү, анын ичинен жашоонун баркын баамдай билүүгө багыттоо.

Ушул сыяктуу багыттарда иш алып баруу системалуу жүрсө, окуучулардын өзүнүн жөндөмүн өнүктүрүүгө алып келет. Ошондой эле алардын бири-бирине болгон мамилелеринин жакшыруусу окуучу жеткинчектин башка адамдын сезимин билип, укугун өз укугундай, сезиминдей экендигин туя билген абалга жетиши аркылуу агрессивдүүлүк аракети азаят.

Ошондой эле, жаш муундардын өкүлдөрүнүн арасындагы агрессивдүүлүк, конфликт, бири-биринин укугун бузуу турмуш-тиричиликтин экономикалык, саясий, маданий, социалдык жааттарындагы ар кандай түп-тамырынан берки өзгөрүүлөр менен байланышып өтүүчү балдардын чөйрөсүндөгү процесстерге жетишсиз көңүл буруудан, коомдун, мамлекеттин ошол процесстерди туура багыттап, проблемаларын чечүүгө болгон мүмкүнчүлүктөрүнүн, денгээлинин жетишсиздигинен, ювеналдык юстиция сыяктуу тармактардын азыркы шартка, талаптарга ылайык калыптанбаганынан келип чыгууда. Ювеналдык юстиция маселесин козгоп кетсек, анда Кыргыз Республикасы “Балдардын укуктары жөнүндөгү Конвенцияга” кошулган жана балдарды коргоо боюнча, анын ичинде мектептик зомбулуктан коргоо, бардык нормалардын аткарылышы боюнча милдеттемелерди кабыл алган.

Балдардын укуктарын камсыздоо жана коргоо Кыргыз Республикасынын Конституциясы тарабынан каралган. Кыргызстанда балдардын укуктарын коргоо боюнча маанилүү мыйзамдык акты болуп,

2006-жылдын 7-августунда кабыл алынган, Кыргыз Республикасынын “Балдар жөнүндөгү Кодекси” саналат. Кодексте төмөнкүдөй көрсөтүлгөн: “билим берүүчү мекеме окуучунун укуктарын жана эркиндиктерин жана кадырын эске алуу менен, кордоону жана кемсинтүүнү жокко чыгарган, тарбиялык мүнөздөгү чаралар менен тартипти жана дисциплинаны камсыздайт”. Кодекс балдарды жазалоонун бардык денеге залака келтирген формаларына тыюу салат: денеге залака келтирген учурда, жазалоону жүзөгө ашырган тарап, ошондой эле билим берүү мекемесинин жетекчиси КРнын Мыйзамдары тарабынан каралган жоопкерчиликти көтөрүшөт”. Кодексте ошондой эле балдардын укуктарын коргоо боюнча мамлекеттик жана жергиликтүү органдарынын негизги милдеттери аныкталган. Балдардын жеке кадырын кордоого жана денеге залал келтирүүгө болгон тыюулар башка да нормативдик-укуктук актыларда жана жоболордо каралган (КРнын “Билим берүү”, “Мугалимдин кадыры жөнүндө”, жалпы билим берүүчү мекемелер жөнүндөгү типтүү жобо, Балдар иштери боюнча Комиссия жөнүндөгү типтүү Жобо, Жалпы билим берүүчү мекемелердин жана мектепке чейинки мекемелердин педагогикалык жана жетектөөчү кызматкерлерине карата квалификациялык талаптар). КРнын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамына ылайык билим берүү мекемелеринин кызматкерлеринин “окуучуларга карата физикалык жана моралдык зомбулукту колдонбоого” милдеттүү. Кыргыз Республикасынын Кылмыш жана Административдик кодекстеринде чоңдорго, ошондой эле балдарга да тиешелүү болгон, зомбулуктун тигил же бул формасы үчүн жоопкерчиликти ар түрдүү нормалары каралган. Кыргызстандын мыйзамдары тарабынан эмоционалдык зомбулук үчүн да жоопкерчилик каралган (коркутуу, ырайымсыз мамиле жасоо же жеке кадырды системалуу түрдө кордоо жолу менен адамды өзүн-өзү өлтүрүүгө же өзүнө кол салууга алып барган). Ошол эле жосун, күнөөкөрдөн көз каранды тарапка карата жасалган жосун (мугалим – окуучу, же окуучу жана мектеп

администрациясы, качан окуучу көз каранды абалда болгондо) кылмыштын квалификацияланган курамы болуп саналат.

Мектептеги агрессия үчүн мугалимдер да, ошондой эле кылмыш курагына жеткен (16 жаш жана белгилүү бир учурларда 14 жаш) же административдик (16 жаш) жоопкерчиликке жеткен курактагы окуучулар да тартылат. Эгер укук бузуучу кылмыш же административдик жоопкерчилик курагына толо элек учурларда, ал эрезеге жете электер менен иштөө инспекциясына жана үй-бүлө жана балдарды коргоо боюнча бөлүмгө каттоого тургузулат, алар аны менен алдын алуучу иштерди жүргүзүшөт. Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексинин 65-беренеси, билим берүү мекемелериндеги зомбулукка түздөн-түз тиешелүү, анда мындай деп айтылат: эрезеге жете элек өспүрүмгө, көзөмөл жасоого милдеттүү педагог же билим берүүчү мекеменин башка кызматкерлери тарабынан өспүрүмдү тарбиялоо жана окутуу боюнча милдеттерди аткарбоо же тиешелүү түрдө аткарбоо жазалоону шарттайт. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 161-беренесине ылайык (28.07.2015-ж. абалга карата өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) эрезеге жете элек өспүрүмгө көзөмөл жасоого милдеттүү ата-эне же бул милдеттер жүктөлгөн педагог же билим берүү, тарбиялоо, дарылоо же башка бир мекемелердин, эрезеге жете элек өспүрүмдү тарбиялоо боюнча милдеттерди аткарбагандыгы же жакшы аткарбагандыгы үчүн, эгер бул жорук ырайымсыз мамиле кылуу менен байланышса, элүүдөн эсептик көрсөткүчтөн жүз эсептик көрсөткүчкө барабар көлөмдөгү айып пул түрүндөгү, же эки жылга чейин оңдоочу иштер, же эки жылга эркинен ажыратуу менен белгилүү бир кызматтык орундарды ээлөө укугунан ажыроо менен же үч жылдын беш жылга чейин белгилүү бир ишмердүүлүк менен алектенүү укугунан ажыраткан жазалардын түрү колдонулат. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 80-беренесине ылайык (28.07.2015-ж. абалга карата өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) эрезеге жете элек укук бузуучуга коомдук

иштерди аткаруу жүктөлүшү мүмкүн, мөөнөтү кырк сааттан жүз жыйырма саатка чейин, эрезеге жете элек өспүрүм аткара ала турган, анын окуудан же негизги жумушунан кийинки бош убактысында аткарылат. Жазалоонун бул түрүн аткаруунун узактыгы он төрт жаштан он алты жашка чейинки тараптарга күнүнө эки сааттан ашпашы керек, ал эми он алты жаштан он сегиз жашка чейинкилер – күнүнө үч саатка чейин аткарышат. Кыргыз Республикасынын Кылмыш кодексинин 80-1 беренеси менен (28.07.2015-ж. карата абалы боюнча өзгөртүүлөр жана кошумчалоолор менен) тартипти бузган эрезеге жете элек өспүрүмгө карата айып пул төлөөнүн төмөнкү тартиби жана көлөмү бекитилген:

1) Айып, он алты жашка чыккан, эрезеге жете элек өспүрүмгө карата колдонулат. Айып жыйырмадан тартып отузга чейинки эсептик көрсөткүчтөрдүн көлөмүндө бекитилет.

2) Айып, эрезеге жете элек соттолгон өспүрүмдүн өз алдынча акча табуу мүмкүнчүлүгү болгон учурда же айып коюла турган мүлкү болгон учурда, дайындалат. Эрезеге жете элек өспүрүмдөргө дайындалган айып пул, соттун чечими боюнча анын ата-энеси тарабынан же башка мыйзамдуу өкүлдөрү тарабынан төлөнүшү мүмкүн. Кыргыз Республикасынын “Үй-бүлөдөгү зомбулуктан социалдык-укуктук коргоо жөнүндөгү” мыйзамында (2003-ж.) түздөн-түз балдарга тиешелүү болгон, үй-бүлөдөгү зомбулук жөнүндө түшүнүк берилет жана үй-бүлөдөгү зомбулуктан балдарды коргоо каралган.

Окуучуларды жана билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин коопсуздугу жана агрессиядан коргоо маселелерин мыйзамдык жана нормативдик жөнгө салынганына карабастан, алардын көпчүлүгү күн сайын сабак учурунда, танапис учурунда, спорт менен машыгууда жана билим берүүчү мекемелеринде өткөрүлүп жаткан башка иш-чаралар учурунда түрдүү мүнөздөгү агрессиялы аракеттерге кабылышат. Кыргыз Республикасында балдарга карата агрессияны жоюу Кыргыз

Республикасынын Өкмөтү тарабынан “Кыргыз Республикасынын калкын социалдык коргоонун өнүгүшүнүн стратегиясы” бекитилген, анда агрессияга, зомбулукка кабылган балдарга жардам берүүчү атайын социалдык кызматтардын системасын түзүү өзүнчө белгиленген.

Кыргыз Республикасынын 8 министрлиги жана мекемелери, коопсуз билим берүүчү мейкиндикти түзүүнүн зарылдыгын таанып, 2013-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелериндеги агрессиядан окуучуларды коргоо боюнча мекемелер аралык өз ара аракеттешүү жөнүндөгү атайын токтомду иштеп чыгышкан жана кол коюшкан. Протокол эгер эмоционалдык, психологиялык, физикалык, сексуалдык зомбулук, окуучулардын муктаждыктарына маани бербөө, аларды эксплуатациялоо – фактылары байкалган болсо, ар бир мамлекеттик органдын жооп кайтаруу алгоритмин аныктайт (Билим берүү министрлиги, Ички иштер министрлиги, Социалдык өнүктүрүү министрлиги, Саламаттыкты сактоо министрлиги, Эмгек, миграция жана жаштар министрлиги, Омбудсмен, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу иштери боюнча жана КРнын Өкмөтүнүн алдындагы этникалык мамилелер Мамлекеттик агенттиктери). Атайын протокол агрессиянын курмандыктары жана күбөлөрү болгон балдардын көрсөтмөлөрүн тааныйт, мектеп психологдорунун жыйынтыктарына, жарандык сектордун баланын мектепте ур-соккуга алынгандыгынын белгилери менен келиши тууралуу маалыматтарына таянат. Зомбулуктун бардык фактылары агрессиянын даражасына жараша классификацияланышат (1-4 даражалар), ошого жараша мамлекеттик органдар тарабынан белгилүү бир жооптук аракеттер жасалат.

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, Омбудсмендин Аппараты менен кызматташтыкта Кыргызстандын мектептериндеги агрессиянын жайылышы жана анын динамикасын масштабдуу улуттук изилдөө жүргүзүлгөн. Алынган жыйынтыктар, Кыргыз Республикасынын Омбудсмени тарабынан демилгеленген, “Зомбулуксуз

мектеп” тарбиялык иштер программасын иштеп чыгууда жана апробациялоодо колдонулган. Акыркы төрт жылдын аралыгында “Баланын укуктарын коргоочулар Лигасы” коомдук фонду ЮНИСЕФтин колдоосу менен жана Билим берүү, Ички иштер, Социалдык өнүгүү, Саламаттыкты сактоо, Эмгек, миграция жана жаштар министрликтери жана Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу иштери боюнча мамлекеттик агенттиги жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы этникалык мамилелер Мамлекеттик агенттиги менен бирге бул программаны 38 пилоттук жалпы билим берүүчү мектептерге киргизип келүүдө. Бул мектептерде кызматкерлер жана окуучулар үчүн тренингдер өткөрүлгөн, агрессия болушу тууралуу маалымдоонун механизмдери жана аларга жооп кайтаруунун алгоритмдери иштелип чыккан жана ишке киргизилген, конфликттик кырдаалдарды чечүү үчүн педагогдор менен балдардын катышуусу менен жараштыруу кызматтары түзүлгөн, зомбулукту токтотуу боюнча маалыматтык стенддер жасалгаланган, кызуу линия телефондору, ишеним почтасы иш алып барууда. Программанын алкагында “Зомбулуксуз мектеп” программасы боюнча класстан тышкары иш-чараларды өткөрүү боюнча методикалык колдонмо, “Зомбулуксуз мектеп кызматы” практикалык көрсөтмө иштелип чыккан.

Мектептерде мугалимдер жана окуучулар менен биргеликте жүргүзүлүп жаткан изилдөөчүлүк иштер, ролдук оюндар, сурамжылоолор, ата-энелер чогулушу, класстык сааттар эмоционалдык чыңалууну чыгарып таштоого, ишенимдүү жүрүм-турумду иштеп чыгууга жардам берет, өзүн өзү тарбиялоо көндүмдөрүнө үйрөтүшөт, ар бир баланын инсандыгын, алардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жана аларга туура келген мамилелерди жасоо менен, урматтоого багытталган. “Зомбулуксуз мектеп” долбоорунун алкагында ички иштер, саламаттыкты сактоо, социалдык коргоо, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, коомдук уюмдардын, окуу жайлардын, ата-энелер коомчулугунун өз ара

аракеттенишүүсү бекемделген, ал балдар менен өспүрүмдөргө карата зомбулукту азайтуу боюнча ишмердүүлүктөгү комплекстик мамилени ишке кийрүүгө мүмкүндүк берди. Программага катышкан пилоттук мектептер, программаны өз аймактарында жайылтуу боюнча ресурстук аянтча болуп калышты. Республиканын мектептеринде педагогикалык жамааттын өкүлдөрү, эрезеге жете электер менен иштөө боюнча инспекторлордун, ата-энелердин жана жогорку класстын окуучуларынын катышуусу менен 1759 алдын-алуу кеңештери түзүлгөн, 1650 алдын-алуучу бөлмөлөр иштөөдө. Социалдык педагогдор, класс жетекчилер, психологдор социологиялык, психологиялык диагностикалык методикаларды, тесттерди, сурамжылоолорду колдонуу менен балдардын кызыкчылыктарын, алардын муктаждыктарын, кыйынчылыктарын жана көйгөйлөрүн, конфликттик кырдаалдарды, жүрүм-турумдагы артта калууларды, үй-бүлөлөрдүн типологиясын аныкташат. Алар үчүн ошондой эле окуучуларды диагностикалоонун жыйынтыктары менен тааныштыруу жана үй-бүлөлүк агрессияга кабылган балдарга жардам көрсөтүү боюнча пландуу жетекчилик көрсөтмө берүү жүргүзүлөт, анын ичинде төмөнкүлөр да бар:

а) татаал турмуштук кырдаалга кабылган бала менен иштөө боюнча педагогдун аракеттери;

б) мугалим жана окуучулар ортосундагы мамилелерди уюштуруунун психологиялык-педагогикалык эрежелери;

в) ата-энелердин жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө педагогго эмнени билүү керек; г) үй-бүлөлүк зомбулук менен байланышкан травманы башынан кечирген балдар тууралуу ата-энелер эмнени билиши керек.

Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелеринин ички документтери (жоболор, буйруктар, жетекчилик көрсөтмөлөр) окуу-тарбиялык ишмердүүлүктү жана тартипти жана коопсуздукту кармап туруу боюнча чараларды жөнгө салат. Алар окуучулар үчүн билим берүү мекемесинин аймагындагы жана бөлмөлөрүндөгү, сабактардагы жана

машыгуулардагы жүрүм-турум эрежелерин аныктайт, куралды алып жүрүүгө, түрдүү мүнөздөгү агрессиялык аракеттерди жасоого тыюу салат жана тартипти бузуу үчүн санкцияларды карайт. Окуу жайдын кызматкерлери үчүн эмгек тартибинин эрежелери окуучунун инсандыгына физикалык жана/же психологиялык зомбулук менен байланышкан, тарбиялоо ыкмаларын колдонууга тыюу салат. Кызматтык жетекчилик көрсөтмөлөр окутуучунун милдеттемелерине окуучулардын ортосундагы жана окуучулар менен билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин ортосундагы мамилелерди гуманизациялоо жана гармонизациялоону, окуучулардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону, аларды адам укуктарын коргоо духунда тарбиялоону кошуп келет. Мектептердин уставдары тартипти бузгандар (зомбулук көрсөткөндөр) үчүн жазалоонун – мектептен чыгарууга чейинки түрдүү формаларын камтыйт. Бирок билим берүү мекемелеринин тигил же бул документтеринде көбүнчө агрессиянын (анын түрлөрүнүн жана формаларынын) жумушчу аныктамасы жана агрессияны алдын-алуу, аныктоо, каттоо, агрессия фактыларын талдоо, тарбиялык жана дисциплинардык чараларды көрүү жана бардык катышуучуларга (жабырлануучуларга, күбөлөргө жана зомбулук көрсөткөндөргө) жардам берүү боюнча кызматкерлердин, мугалимдердин жана окуучулардын аракеттеринин регламенти жок болуп келет.

Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде агрессия болгон фактылар тууралуу маалымдоонун натыйжалуу (конфиденциалдуулукту жана коопсуздукту кепилдеген) механизмдери практикалык колдонууга ээ эмес; зомбулук болгондугу тууралуу окуялар аныкталган күндө да, эреже катары, катталбайт, ал эми көрүлгөн чаралардын натыйжалуулугу системалуу түрдө көзөмөлдөнбөй келет. Кыргызстанда статистикалык маалыматтар үй-бүлөдөгү жана мектептеги агрессия маселелеринин масштабын чагылдыра албайт. Мындай жыйынтыктарга, бул маселе боюнча базалык изилдөө жасаган, балдарды коргоо Борбору келген. Сурамжылоо

жаңы конуштардын мектептеринин окуучуларынын 600 баланын жана 100 ата-эненин арасында жүргүзүлгөн. Окуучулар арасындагы зомбулук фактыларына тиешелүү даражада маани бербестен, билим берүү мекемесинин кызматкерлери өздөрү көп учурда балдарга карата түрдүү зомбулуктук аракеттерге жол беришет, ур-сокку менен жазалоону жана психологиялык зомбулукту тартипти кармап туруунун чаралар катарында колдонушат. Балдардын көпчүлүгү (64% эркек балдар жана 62% кыздар) жардам сурап кайрылуу ушактаганга, сөз ташыганга барабар деп эсептешет, муну сурамжылоого катышкан балдар алсыздык катары эсептешет. Кыздардын 32% көчөдөгү зомбулуктун – мектептеги, курдаштар арасындагы, кошуналар арасындагы зомбулуктун баарына белгилүү болушунан кооптонушат. Балдар баарына белгилүү болуп калышынан азыраак кооптонушат 10,8%. Болжол менен окуялардын жарымында балдар, аларга карата жасалган көчөдөгү зомбулук тууралуу айтуудан уялышат жана өздөрүн ыңгайсыз абалда сезишет (30% кыздар, 26,2% балдар). Ишеним жок жана ишенбейм деп сурамжылоого катышкандардын “баары бир эч нерсе өзгөрүлбөйт” (18,5% эркек балдар, жана 12% кыздар) билдиришкен. Маалыматтардын ачылып, билинип калышынан корккондор 10% кыздар жана 9,2% эркек балдар. Маалыматтарга караганда респонденттердин 7,7% жана 6% тиешелүү түрдө, аларга карата көчөдөгү зомбулук жасалган учурларда кайда барып, кимге кайрыларын билбегендиктерин тастыкташты.

Агрессияга кабылган балдарды аныктоонун дагы бир көйгөйү баланын укуктарын коргоо ыйгарым укуктуу органдарынын начар потенциалы болуп саналат. Агрессия жасалган учурларда сурамжылоого катышкан балдар жана алардын ата-энелери же досторуна, же мугалимдерге кайрылышат, же болбосо эч кимге кайрылышпайт. Практика көрсөткөндөй, агрессияга кабылган балдар менен, мугалимдер болгон окуяны талкуулашат, чатакташкан тараптарды жараштырууга аракет жасашат, агрессия

көрсөтүүчүгө дисциплинардык чараларды, ал эми жабырлануучуну, эгер алар билим берүү мекемесинде бар болгон болсо, социалдык педагогго же психологго жөнөтүшөт. Бул учурда жетекчилер да, мугалимдер да, психологдор да, социалдык педагогдор да дайыма эле агрессивдүү жүрүм-турумдун катышуучуларына натыйжалуу психологиялык жардам көрсөтүү көндүмдөрүнө ээ болушпайт.

Мектеп чөйрөсүндө агрессивдүүлүктөн жабыр тарткан окуучуларга жардам көрсөтүү бир нече багыттарды камтышы керек, анын ичинде укуктарды коргоо, коопсуздукту камсыздоо, медициналык, социалдык, психологиялык жана укуктук жардамдарды камтышы керек. Мына, дал ошондуктан мектеп чөйрөсүндө ырайымсыз мамилелерге каршылык көрсөтүү, анын ичинде жабыр тарткан балдарга жардам көрсөтүүнү уюштуруу билим берүү мекемелерин, социалдык өнүктүрүү жана укук коргоо органдарын, ошондой эле жаштар саясатын, саламаттыкты сактоо, жергиликтүү мамлекеттик жана коммерциялык эмес уюмдар кошулган мекемелер аралык натыйжалуу өз ара аракеттенишүүнүн шартында гана мүмкүн.

Жалпы эле агрессиянын, анын ичинде буллингдин болушу билим берүү мекемесиндеги көйгөйлөрдүн болушун чагылдырат. Агрессиянын жогорку көрсөткүчтөрү орун алган мектептерде жагымсыз социалдык-психологиялык климат байкалат, ал өз учурунда, агрессивдүүлүктүн жайылышына жана бекемделишине шарт түзөт. Окуучулар арасындагы агрессияга туш болгон бир катар учурларда, айрым педагогдор жана билим берүү мекемелеринин жетекчилери конфликттерди баланын мүнөзүн, туруктуулугун тарбиялоо, өз көз караштарын карманууга, өзүн коргой алууга үйрөнүү жана татаал чоң турмушка даяр болуу үчүн зарыл болгон, балалык-өспүрүмдүк курактагы кадыресе жана качып кутулбас көрүнүш катары эсептеп, кийлигишпөө позициясын ээлеп алышат. Анча-мынча агрессияны этибар албай коюу, эреже катары, анын алсыз жана байкалбаган

окуучуларга гана эмес, ошондой эле мугалимдерге карата да жасалуучу системалык түрдөгү кайталануучу жана катуу буллингке алып барат. Ушул сыяктуу кырдаал дагы бир учурда, билим берүү мекемесинде жетекчилик кылуунун авторитардык стили калыптанып калган учурда, орун алат. Мектеп администрациясы тарабынан мектептин жашоосунун бардык аспектилерине тоталдык жана катуу көзөмөл жасашы педагогикалык жана окуучулар жамаатын чымыркантып, нерв короткон абалга салып турат, бирок бул жагдай аларды агрессивдүүлүктөн арылтпайт. Тескерисинче, стресстин жогорку деңгээли, оолактоо, мамилелердин директивдүү стили – мунун баары окуучуларда мажбурлоо жана агрессивдүүлүк менен байланышкан, теңтуштар менен педагогдорго багытталган, агрессивдүү жүрүм-турумдун моделинин калыптанышына көмөктөшөт. Мындай билим берүүчү мекемелерде колдонулган тартипти сактоо чаралары – коркутуу жана шантаж – деп авторитардык бийликтин философиясын чагылдырат. Бирок педагогдордун коркутуулары көп учурда агрессивдүү жүрүм-турумдун демилгечилерине каалаган таасирди тийгизбейт, алар окуу жайдын жетекчилиги колдонгон манипуляциялоонун техникасын тез өздөштүрүп алышат жана аларды билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин өздөрүнө карата колдоно баштайт. Биринчи жана экинчи учурда тең агрессивдүүлүк менен күрөшүүгө алы келбеген билим берүү мекемесинин жетекчилиги жана мугалимдер көп учурда тартипти кармап турууга жоопкерчиликти, эң башкысы, мектепте болуп жаткан окуялар тууралуу жогору турган жетекчилик билбей калышы үчүн, агрессивдүүлүктүн демилгечисинин өзүнө жүктөп коюшат. Билим берүү мекемелериндеги агрессия мугалимдерге жана башка кызматкерлерге да терс таасирин тийгизет. Авторитардык жетекчилиги бар билим берүү мекемелеринде кысым көрсөтүүнүн жана кемсинтүүнүн объектиси катары мугалимдер, көмөкчү жана техникалык кызматкерлер болушат. Мугалимдер жамаатындагы орун алган начар мамилелер окуучулар чөйрөсүнө да өтөт.

Керектүү билимдерге, көндүмдөргө ээ болбой жана жетекчилик менен ата-энелер тарабынан тиешелүү колдоого арзыбаган мугалимдер окуучулардын арасындагы агрессияны талдоого көп убакыт жана күч коротууга аргасыз болушат, ал болсо дайыма эле кырдаалдын узак мөөнөттүү жана туруктуу жакшырышына алып барбайт. Оң жыйынтыктарга жетпей жана өзүн коопсуз абалда сезбестен, алар педагогикалык ишмердүүлүккө карата мотивацияны жоготушат, окуучулар арасындагы жана башка педагогдор тарабынан жасалган агрессивдүү жоруктарды байкабай коюуну каалашат. Бул контекстиден алганда мектеп ички иштер органдарына кайрылбаш үчүн (каттоого алынбашы үчүн) бардык аракеттерди көрөт, же болбосо жаман жоруктун күнөөкөрүн жазалоо – мектептен чыгарып таштоо менен гана чектелет.

Ошентип, зомбулуктун көп сандаган терс кесепеттери, ага аралашкан тараптардын баардыгы үчүн зомбулуктун алдын-алуу жана аны жеңип чыгуу боюнча комплекстүү стратегияны пландоонун жана жүзөгө ашыруунун зарылдыгын аныктайт.

2.3. Жогорку класстын мектеп окуучуларынын агрессивдүүлүгүн алдын-алуунун жана аны жоюунун иш чаралары

Билим берүү мекемелериндеги агрессия бул Кыргызстандагы гана эмес, жалпы эле дүйнө жүзүндөгү олуттуу кесепеттерге ээ маселе болуп саналат. Окуу жайдагы агрессиялык көрүнүштөр окуучулардын сабакка катышуусуна, окуучулардын окууга болгон жөндөмүнө жана мотивациясына, жана акырында келип академиялык жетишүүсүнө терс таасирин тийгизгендиги аныкталган. Агрессивдүүлүктүн айынан балдар өздөрүнө кол салууга чейин барышат же психологиялык жактан жабыр тартып, же билим берүү мекемелерине окуусун аягына чейин чыкпастан эле таштап, өз укуктарын толук ишке ашыруу, жашоодогу мүмкүнчүлүгүктөрүнөн ажырашат.

Балдарга карата агрессия, зомбулук тууралуу Бүткүл дүйнөлүк атайын докладда дүйнөдөгү ар бир онунчу окуучу мектепте агрессияга кабылгандыгы, жана бул көрсөткүч жыл сайын өсүп жаткандыгы белгиленет. Агрессия болгон окуяларды аныктоо татаал. Эреже катары, агрессия жасагандар – окуучулар, чоң адамдар жакын жерде жок болгон учурларда агрессия жасалат. Мына дал ошондуктан көп учурда агрессия көрсөткөн баланын жоруктары эмес, жабырлануучунун коргонуучу реакциясы чоңдор тарабынан тартип бузуу катары кабыл алыныш мүмкүн. Агрессияга кабылган жабырлануучулар көп учурда мугалимдерге же ата-энелерге аларга карата жасалып жаткан агрессия тууралуу, анын күчөшүнөн коркуп же айланадагылардын көз алдында “ушакчы” же “сөз ташыгыч” катары көрүнүп калуудан качып, ал эми көбүнчө алар жөн гана кырдаалдын адилет чечилишине ишенбегендиктен, айтпай коюшат.

Билим берүү мекемелериндеги өзгөчө коркунучтуу абалды системалуу кайталануучу агрессия – кодулоо же буллинг жаратат. Окуучуну кодулоого бир адам (окуучу же мугалим), ошондой эле адамдардын тобу катышышы ыктымал. Интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү жогорулагандыгынан улам кыр көрсөтүү, жемелөө виртуалдуу мейкиндикте да ишке аша баштады, ызалоочу билдирүүлөрдү жана коркутууларды жайылтуу, ошондой эле уюлдук байланыш аркылуу, электрондук почта жана социалдык тармактар (кибербуллинг) боюнча да сүрөттөр таркатылууга шарт түзүлдү.

Мектептеги физикалык агрессия, көбүнчө медициналык кийлигишүүнү жана узак дарыланууну талап кылган жараттарга алып барган, мушташтарда ачыкталат. Мушташтар кичине жана орто курактагы (11-15) өспүрүмдөр арасында көбүрөөк жайылган. Чоңураак өспүрүмдөр көбүнчө агрессиянын анчейин байкалбаган, бирок өтө курчуган, психологиялык агрессия, сөз менен кордоо сыяктуу формасына кабылышат. Психологиялык агрессия ызалоо, коркутуу, балдардын кыжырын келтирген “аттарды” коюу, оюндарга же иш-чараларга катышууга тыюу салуу

формасында көрүнөт. Агрессия окуучулардын окууга, окуу жайга болгон тартылуусун начарлатат, аларда коркуу сезимин жана кооптонууну жаратат. Мунун өзү окутуунун, тарбиялоонун милдеттерине каршы келет, коопсуз жана жагымдуу чөйрөдө окуу укугу бузулат.

Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде агрессивдүүлүктү аныктоо маселесин караганда, эксперттердин байкоосу боюнча билим берүү мекемелериндеги зомбулук болгон учурлар көп учурда катталбайт жана көбүнчө көз жаздымда калышат. Айрым кырдаалдарда окуучулардын же мугалимдердин агрессиялык аракеттери сындалат, бирок билим берүү мекемесинин жетекчилиги алардын алдын алуу жана токтотуу үчүн тиешелүү чараларды кабыл албайт. Билим берүү мекемелеринде агрессиядан жабыр тарткан балдар тууралуу так статистика жок. Бул жабыр тарткан балдарды аныктоонун жеткиликтүү механизминин жоктугу менен, ошондой эле мектептеги агрессивдүү жүрүм-турум окуяларын каттоо жана кайра багыттоо системасынын анчейин өнүкпөгөндүгү менен байланышкан.

Билим берүү мекемелериндеги агрессия менен байланышкан кырдаалдар боюнча түрдүү изилдөөлөр акыркы жылдары мурдагы постсоветтик мамлекеттерде өткөрүлүп келген, алар бул көрүнүштүн жалпы өлкөдөгү жана анын айрым аймактарындагы масштабын жана мүнөзүн элестетүүгө мүмкүндүк берди. Изилдөөлөрдүн маалыматтары боюнча, билим берүү мекемелериндеги агрессияга кабылгандар, мисалы Арменияда сурамжылоого катышкан 9-12-класстардын окуучуларынын жана ЖОЖдордун биринчи курстарынын студенттеринин 19,7%, ал эми мугалимдер тарабынан агрессияга кабылгандар – 6,3%; Белорусияда мектептердин, лицейлердин, гимназиялардын 5-11-класстарынын сурамжылоого катышкан окуучуларынын – 2,4%; Казакстанда билим берүү мекемелериндеги агрессияга жана дискриминацияга 5-10-класстын сурамжылоого катышкан окуучуларынын 66,2% кабылган. Кыргыз Республикасында билим берүүчү мектептердин 5-11-класстарында

агрессиянын жайылуусу жана динамикасы боюнча жүргүзүлгөн изилдөө төмөнкүнү аныктады: сурамжылоого катышкан жогорку класстын окуучуларынын 30% жана орто звенодогу класстын окуучуларынын 23% түрдүү формадагы агрессиялык көрүнүштөрүнө күбө, жабырлануучу же өздөрү агрессия көрсөтүүчү катары катышышкан. Орто класстардын окуучулары жогорку класстын окуучуларына караганда акча жана буюмдарды опузалоо (21,7% жана 19,5% тиешелүү түрдө), ур-соккуга алуу, күч колдонуу менен кодулоо (15,3% жана 11,0% тиешелүү түрдө), сексуалдык мүнөздөгү аракеттер (2,1% жана 0,5% тиешелүү түрдө) тууралуу көбүрөөк маалымдашкан.

Теңтуштар менен оор жана кастык мамилелер тууралуу ортоңку муундагы класстын окуучуларынын 5,7% жана жогорку муундагы класстын окуучуларынын 4,2% маалымдашкан. Мугалимдер менен катуу жана кастык мамилелер болгондугун сурамжылоого катышкан жогорку класстын окуучуларынын 11% жана орто класстын окуучуларынын 5,7% маалымдашкан. Мугалимдердин 6% аларга карата окуучулар тарабынан басым жасалгандыгын билдиришкен. Изилдөө аныктагандай, мектептеги агрессиялык көрүнүштөрдүн себеби төмөнкүлөр болушу мүмкүн: ден-соолуктун абалы, материалдык абал, улут, баарлашуу тили жана башка айырмачылыктар. Билим берүү мекемесинде балдар арасындагы мамилелер, балдар менен чоң кишилердин ортосундагы мамилелер окуучулардын инсандыгын калыптануусуна жана алардын кийинки социалдашуусуна өтө чоң таасир тийгизет. Агрессиянын натыйжалары адам баласынын эмоционалдык жана когнитивдик жетилүүсүндө, физикалык жана психикалык саламаттыгында жана жүрүм-турумунда чагылуу менен, анын кийинки жашоосуна таасир тийгизет. Мектеп чөйрөсүндө адамдын агрессивдүүлүгүнүн көрсөтүлүшү боюнча анын болочок жоруктарын: сексуалдык асылуу, үй-бүлөлүк турмуштагы агрессивдүү жүрүм-турум, балдарга жана карыларга карата ырайымсыз мамиле ж.б. божомолдоого

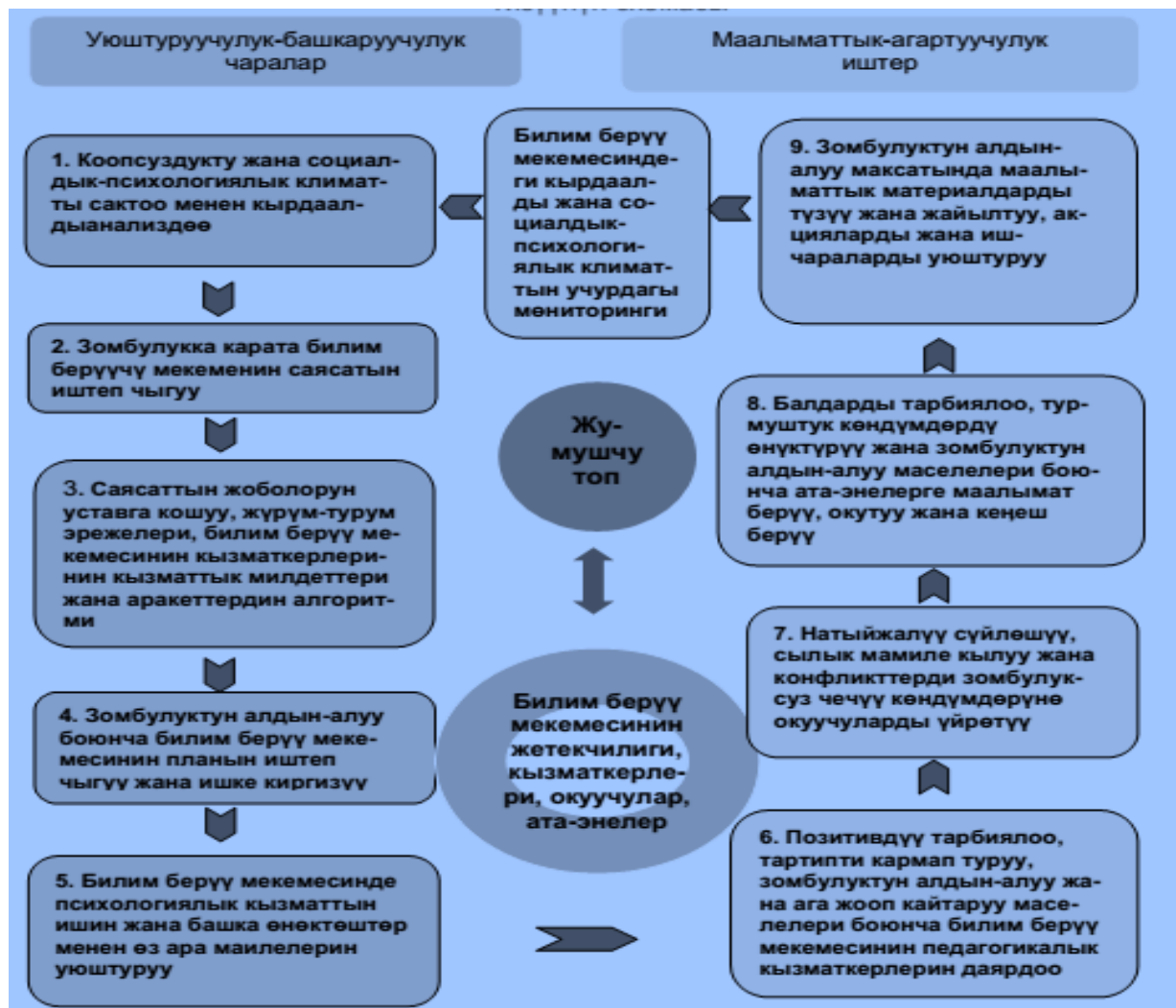
болот. Мамлекеттик жана коомдук ишмерлер, массалык-маалымат каражаттары билим берүү мекемелериндеги зомбулук темасына тиешелүү көңүл бурушпайт. Мектептердеги, куралды колдонуу, мушташ, бирөөлөрдү барымтага алуу менен байланышкан агрессия формалары, үй-бүлөдөгү физикалык жана сексуалдык зомбулук окуялары эл арасына кеңири тарап жана коомдук резонансты жаратышат. Мектептеги агрессия – өтө татаал көйгөй, жана аны чечүүдө өтө ар түрдүү факторлорду эске алуу керек. Билим берүү системасы агрессияны алдын-алуу үчүн ири мүмкүнчүлүктөргө ээ. Анын кесиптик жана уюштуруучулук ресурстары, анын социалдык таасир этүү тармагы бири-бирин урматтоого жана инсандар аралык мамилелерде жана биргелешкен ишмердүүлүктөрдө агрессияга жол бербөөгө негизделген жүрүм-турум моделин калыптандыруу максатында билим берүү процессинин бардык катышуучуларына комплекстүү жана системалуу таасир этүүгө мүмкүндүк берет.

Окуучулардын же мугалимдердин агрессиясын жараткан факторлордун көптүгү уюштуруучулук-жетекчилик жана маалыматтык-агартуучулук чараларды иштеп чыгуунун жана кийирүүнүн жана бул процеске кызыкдар тараптардын баардыгын тартуу менен маалыматтык-агартуучулук иштерди жүргүзүүнүн зарылдыгын жаратты. Ушул параграфта мурда жасалган изилдөөлөргө таянып аталган мекемелерде агрессияга каршы туруу жана жоюу боюнча маселердин чечилишинин шарттарын карап чыгуу белгиленди. Уюштуруучулук-жетекчилик чаралар окуу жайдын администрациясы, педагогикалык жамааты тарабынан окуучулар, алардын ата-энелери, жогору турган жана өнөктөш мекемелер менен кызматташтыкта кабыл алынат жана төмөнкүлөрдү камтыйт: билим берүү мекемесинин бөлмөлөрүнүн жана аймагынын коопсуздугун камсыз кылуу; билим берүү мекемесинин социалдык-психологиялык климатын анализдөө жана окуу жайдагы зомбулукка карата жалпы позицияны (саясатты) иштеп чыгуу; зомбулук болгон фактылардын алдын-алуу, аныктоо жана аларга

жооп кайтаруу максатында нормативдик документтерди, эрежелерди, аракеттердин алгоритмин, кызматтык жетекчилик көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу жана кабыл алуу, жооптуу тараптарды дайындоо; зомбулуктан жабыр тарткандарга, зомбулук көрсөткөн тараптарга жана күбөлөргө жардам көсөтүү үчүн психологиялык жардам кызматын түзүү; агрессиядан жабыр тарткандарга, зомбулук көрсөткөн тараптарга жана күбөлөргө жардам көрсөтүү үчүн өнөктөш мекемелердин жана өз ара аракеттешүүнүн механизмдерин аныктоо; окуу жайдын ишмердүүлүгүнүн, ыңгайлуулук деңгээлинин, инклюзивдүүлүгүнүн жана коопсуздугунун мониторинги.

Маалыматтык-агартуучулук иштер билим берүүчүлүк мамилелердин бардык катышуучуларынын агрессияга жол берилбестиги жана анын кесепеттери тууралуу маалымдуулугун жогорулатууга, жана зомбулукка кантип натыйжалуу каршылык көрсөтүү керектигине, анын ичинде инсандык жана социалдык (турмуштук) көндүмдөрдүн жана педагогикалык компетенциялардын өнүгүшүнө байланыштуу, үйрөтүүгө багытталган: адам укуктарын, гендердик тендикти сыйлоо жана сактоо менен, жалпы адамзаттык баалуулуктарды жана көп түрдүүлүктү кабыл алуу менен байланышкан маселелерди окуу программанын алкагында үйрөтүү; окуучулардын инсандык жетилүүсүнө жана нравалык калыптануусуна, кызматташтык жана өз ара сый-урмат духунда, натыйжалуу сүйлөшүү, сынчыл ойлонуу, чечим кабыл алуу жана өзүн көзөмөлдөө жөндөмдүүлүк, конфликттерди агрессиясыз чечүү, өзүн коргоо, басынтууга каршы туруу, эмоцияларды башкаруу, стресстик кырдаалдары жеңип чыгуу ж.б. көндүмдөрүн өнүктүрүүгө көмөктөшкөн, тарбиялык ишмердүүлүктүн программаларын ишке ашыруу; мыкты кесиптик даярдык жана окуучуларга карата агрессиялык аракеттерди жокко чыгарган позитивдик тарбиялоо жана тартипти кармап туруу принциптерине, агрессивдүү жүрүм-турумду жана зомбулуктун көрүнүштөрүн алдын-алуу методдоруна, инсанды калыптандыруунун социалдык-психологиялык технологияларына жана

коопсуз жүрүм-турумдун түрдүү стратегияларына педагогикалык жамаатты жана кызматкерлерди окутуу; зомбулук маселеси туурасында ата-энелерге маалымдоо жана агрессияга кабылган окуучулардын ата-энелерин колдоо (3-сүрөт).

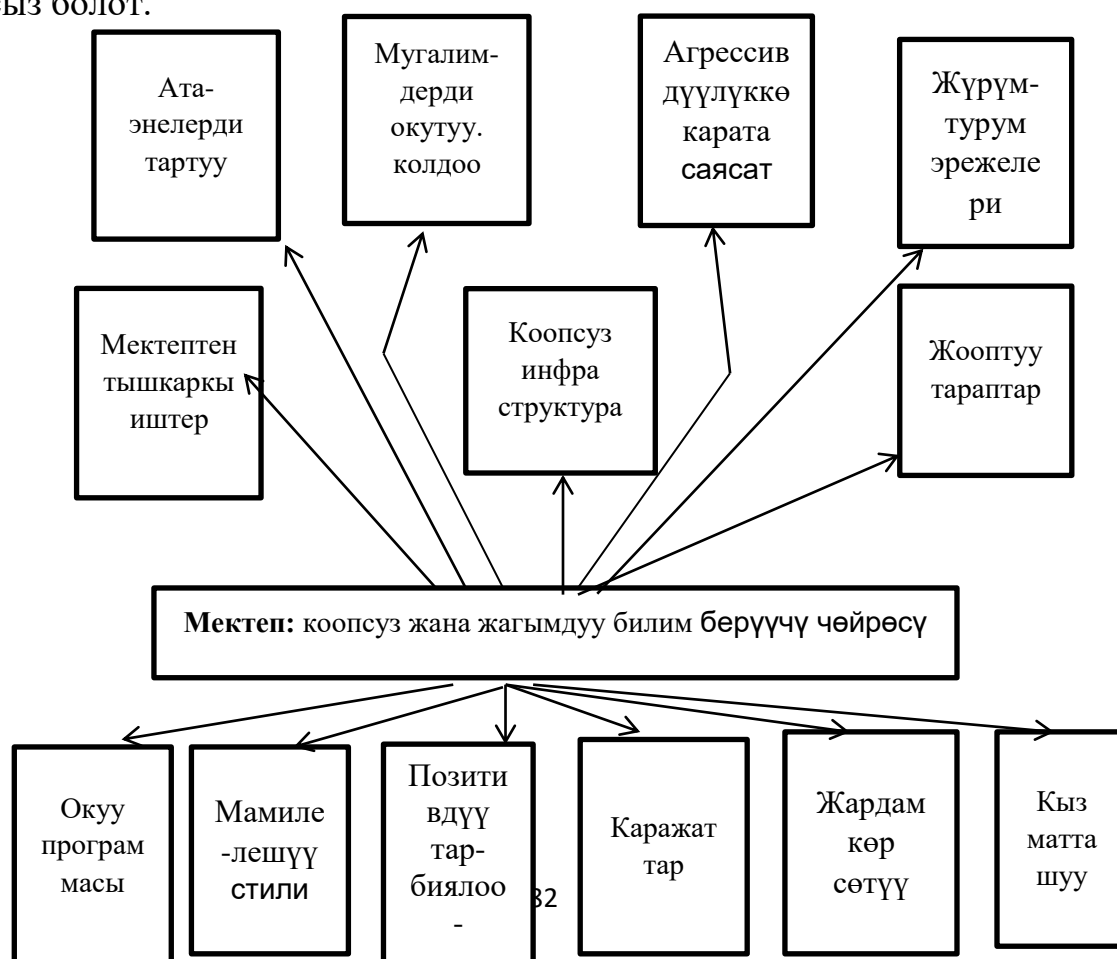

3-сүрөт. Мектепте агрессиялык көрүнүштөрдү жоюу боюнча уюштуруучулук-жетекчилик чараларды жана маалыматтык-агартуучулук иштерди ишке киргизүүнүн схемасы.

Агрессиясыз жана коопсуз билим берүү чөйрө – сапаттуу билим алуунун маанилүү шарты болуп саналат, жана аны ишке ашыруу мектептик өзүн-өзү башкаруу органдарынын активдүү катышуусу менен көп учурда мектеп директорлорунан, мугалимдерден, психологдордон, ата-энелерден көз каранды болот. Окуу чөйрөсү психологиялык жактан жагымдуу,

ынгайлуу, саламат, коопсуз болушу керек, адамдарга карата мээримдүү, кайрымдуу мамиле орун алган чөйрө түзүүгө ар тараптан көмөк көрсөтүш керек. Ошол эле учурда төмөнкүлөр камсыздалышы зарыл: тиешелүү даражада суу менен жана тийиштүү санитардык нормалар менен камсыздоо; саламаттыкты сактоо жана тамактануу кызматтарын түз жана кыйыр кирүү; мугалимдердин, окуучулардын жана алардын ата-энелеринин физикалык, психо-социалдык жана эмоционалдык абалын жакшыртууга көмөктөшкөн тийиштүү саясат жана жүрүм-турум кодекси; башкаларды жана өзүн-өзү сыйлоону, ден-соолукту жана жеке коопсуздукту бекемдөө үчүн зарыл билимдерди, социалдык көз караштарды, баалулуктарды жана турмуштук көндүмдөрдү өздөштүрүүгө көмөктөшкөн билим берүүнүн мазмуну жана практикасы.

Жагымдуу, ишенимге жана урматтоого негизделген билим берүүчү чөйрө билим берүү мекемелериндеги агрессияны алдын-алуу үчүн зарыл шарт болуп саналат. Агрессияны алдын-алуу жана аны жеңип чыгуу боюнча туруктуу жана узак мөөнөттүү жыйынтык көптөгөн факторлор менен камсыз болот.

4-сүрөт. Агрессиясыз жана коопсуз билим берүү чөйрөнү калыптандырууга таасир тийгизген факторлор.

Билим берүү мекемесинин администрациясы билим берүү процесси учурунда окуучулардын коопсуздугун камсыздоо жана алардын жашоосун, ден-соолугун коргоо үчүн жоопкерчиликте болот. Педагогикалык жана башка кызматкерлер укуктук, этикалык нормаларды сактоого, кесиптик этиканын талаптарын аткарууга, окуучулардын, алардын ата-энелеринин жана өз кесиптештеринин кадырын жана абийирин сыйлоого, окуучулар тартипти сактоого, мугалимдерге жана башка окуучуларга сый менен мамиле кылууга милдеттүү. Агрессияга карата билим берүү мекемесинин саясатына негиз болгон мектеп администрациясы, педагогикалык жамааты, окуучулар жана алардын ата-энелери тарабынан агрессияны, анын түрлөрүн жана формаларын жалпы түшүнүүнү бекемдеген жана алардын агрессиянын бардык көрүнүштөрүнө каршы турушунун жалпы колдоосун чагылдырган документтердин катарында ЮНЕСКОнун Генералдык Конференциясы (1960) Билим берүү тармагындагы дискриминация менен күрөшү жөнүндөгү Конвенциясы, БУУнун Генералдык Ассамблеясы (1989) Балдардын укуктары жөнүндөгү Конвенциясы, Балдардын кызыкчылыктары үчүн жогорку деңгээлдеги Бүткүл дүйнөлүк жолугушуу (Нью-Йорк, АКШ, 2000); Балдардын өмүрүн коргоону жана өнүктүрүүнү камсыз кылуу жөнүндөгү Бүткүл дүйнөлүк декларация; Өзгөчө керектөөлөрү бар тараптар үчүн билим берүү боюнча Бүткүл дүйнөлүк конференция: мүмкүнчүлүк жана сапат (Саламанка, Испания, 1994); Өзгөчө керектөөлөрү бар тараптар үчүн билим берүү боюнча Саламан декларациясы жана анын аракеттенүү чектери Билим берүү боюнча Бүткүл дүйнөлүк форум (Дакар, Сенегал, 2000); Дакар декларациясынын «Билим алуу баардыгы үчүн: биздин милдеттемелерди аткаруу» аракеттеринин чектери; БУУнун Генералдык Ассамблеясы (2014). 69/158 Резолюция. Балдарды кордоодон коргоо; Билим берүү боюнча Бүткүл дүйнөлүк форум (Инчхон, Корея Республикасы, 2015) Инчхон

декларациясы ж.б.у.с. турат. Ошондой эле балдардын укугун коргоо жөнүндөгү улуттук мыйзамдарга негизделет. Агрессияга карата мектептин саясаты орто окуу жайдын жалпы чогулушу (кеңеши) тарабынан бекитилет жана билим берүүчүлүк мамилелердин бардык катышуучуларына маалымдалат. “Саясаттын” жалпы жоболору билим берүү мекемесинин уставында, окуучулары үчүн жүрүм-турум эрежелеринде жана кызматкерлер үчүн эмгек тартибинде, жетекчинин, педагогдордун (мугалимдердин, класс жетекчилеринин, психологдордун, социалдык педагогдордун, тьюторлордун, тарбиячылардын) жана кызматкерлердин (көмөкчү жана техникалык кызматкерлердин кызматтык милдеттемелеринде, билим берүү кызматтарын көрсөтүү келишимдеринде, башка документтерде чагылдырылышы керек.

Агрессияга каршы мектептин саясатын документ катары иштеп чыгуу үчүн башат алуучу пункт катары билим берүү мекемесиндеги социалдык-психологиялык климатты изилдөө жана анын жыйынтыктарын бүтүндөй жамаат менен талкуулоо. Билим берүү мекемесиндеги социалдык-психологиялык климаттын анализин жүргүзүү зарыл. Жалпысынан, «Агрессияга карата мектептин саясаты» документинин максаты: билим берүү мекемесинин жетекчилигинин, педагогикалык жамаатынын, жалпы кызматкерлеринин, окуучулардын жана ата-энелердин окуу жайда коопсуз, дискриминация менен зомбулуктан эркин, инклюзивдүү жана ийгиликтүү билим алуу жана иштөөгө көмөктөшкөн билим берүү чөйрөсүнүн бардык катышуучуларына карата жагымдуу чөйрөнү түзүүгө даяр экендигин тастыктоо. Ошондой эле ал агрессианы, зомбулукту жана дискриминацияны, анын түрлөрүн жана формаларын аныктоо, алдын-алуу, каттоо, жана ага карата жооп кайтаруу, зомбулукка кабылган жана зомбулук көрсөткөн тараптардын баарына жардам жана колдоо көрсөтүү үчүн билим берүү мамилелеринин бардык катышуучуларынын аракеттеринин жоопкерчилиги жана тартиби, агрессианын формалары менен байланышкан

жүрүм-турум үчүн билим берүү мамилелеринин бардык катышуучуларынын жоопкерчилиги, позитивдүү социалдык-психологиялык климатты калыптандыруу жана агрессия болушуна жол бербөө максатында, окутуучу программаларды, окуучуларга карата педагогикалык мамилени жана тарбиялык практикаларды ишке ашырууну, алдын алуу жана ал болгон окуяларга жооп кайтаруу, ата-энелерге маалымдоо жана аларды зомбулуктун алдын алууга тартуу маселелери боюнча мугалимдерди жана башка кызматкерлерди даярдоону камтуу менен, билим берүү мекемесинде жүзөгө ашырылган чаралардын комплексин да камтыйт.

Позитивдүү социалдык-психологиялык климаттагы билим берүүчү мекемеде: компетенттүү жетекчилик жана педагогикалык жамаат, алар, билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын ортосундагы позитивдик мамилелерди колдоого багытталган, чаралардын комплексин ырааттуу жана системалуу түрдө жүзөгө ашырат; жеке айырмачылыктар жана ар түрдүүлүктөр кабыл алынат жана колдоого ээ болушат; билим берүү процесси, сабактан тышкары иштер инклюзивдүүлүк принцибинин негизинде курулган, мугалимдерди, башка кызматкерлерди жана окуучуларды кайсыл-бир белгилери боюнча дискриминациялоого жол берилбейт; баардыгынын ортосунда: окуучулар, мугалимдер, башка кызматкерлер, жетекчилик, ата-энелердин ортосунда сый, ачык жана ишенимдүү мамилелер колдоого ээ болушат; окутуунун активдүү формалары, талкууну, ачык талкууну, ар түрдү көз караштарды шарттаган, интерактивдүү методикалар колдонулат; тарбиялык чаралар репрессиялык мүнөзгө ээ эмес; окуучулар өздөрү этикалык нормаларды жана окуучулардын жүрүм-турум эрежелерин сактоого мотивацияланат жана колдоого ээ болушат; билим берүү мекемесинин турмушуна тиешелүү чечимдерди иштеп чыгууда жана кабыл алууда окуучулардын жана алардын ата-энелеринин активдүү катышуусу сыйланат; зомбулуктун алдын алуу жана окуучулардын коопсуздугун, физикалык жана психологиялык

саламаттыгын камсыздоо боюнча чаралар билим берүү процессинин жана мектеп, гимназия, лицей, колледжин турмушунун бардык аспектерин камтыйт; келип чыккан маселелер, алардын ичинде зомбулукка байланышкан маселелер жашырылбайт, алар ачык талкууланат, ар бир окуя боюнча чаралар көрүлөт, жабырлануучуларга да, ошондой эле зомбулук көрсөткөн тарапка да, күбөлөргө да жардам көрсөтүлөт.

Билим берүү мекемесинин социалдык-психологиялык климатынын анализи педагогикалык жамааттын ичинде окуу жайдын жетекчилиги менен окутуучуларынын, башка кызматкерлеринин ортосундагы, окуучулардын чөйрөсүндө окуучулар менен окутуучулардын ортосундагы мамилелерде өтө көйгөйлүү жерлерин аныктоого мүмкүндүк берет. Эреже катары, климатты баалоону билим берүүчү мекемесинин психологу же тышкы эксперт, түрдүү методдорду колдонуу менен, анын ичинде сурамжылоо аркылуу суроону пайдалануу менен жүргүзүшөт.

Билим берүү мекемелериндеги зомбулуктун деңгээлин төмөндөтүү, окуучулар үчүн коопсуз чөйрөнү түзүүдөгү бардык кызыкдар тараптардын аракеттерин консолидациялоо максатында Кыргызстанда 2011-жылдан бери “Зомбулуксуз мектеп” тарбиялык иштер программасы ишке кийирилип келүүдө. Программа мектептеги агрессия маселелерин чечүүгө карата принципалдуу түрдө башка мамилени көрсөтөт – мектеп администрациясы жана билим берүү процессинин катышуучулары тарабынан зомбулук фактыларын милдеттүү түрдө таанууга негизделген билим берүү процессинин түз жана кыйыр субъекттеринин аракеттеринин биргелешкен планы, ошондой эле балдарды жана алардын ата-энелерин окуу жайдагы зомбулуксуз жүрүм-турум нормаларын иштеп чыгууга, конфликттик кырдаалдарды чечүү жана чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусу жана тартылып аралашуусу. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мекемелери үчүн “Зомбулуксуз мектеп” аттуу тарбиялык иштердин программасынын концепциясынын негизги компоненттери болуп

төмөнкүлөр каралган: «Мектептик команда», «Агрессияны изилдөө», «Коопсуздук тармагын (ички жана тышкы) калыптандыруу», «Класстын, мектептин тартиби жана баалуулуктары жана алардын натыйжалары», «Мектептик жараштыруу кызматтары, курдаштар командасы», «Мектептик программалар», «Мектептик команда». «Зомбулуксуз мектеп» программасын пландоо, ишке ашыруу, көзөмөлдөө, мониторинг кылуу жана баалоо үчүн жооп берет. Жалпы билим берүүчү мекеме мектептик команданы уюштуруунун формасын, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнөн, мектептик өзүн-өзү башкаруунун, билим берүүчү жана социалдык чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүнөн, мамлекеттик, менчик формасынан көз каранды эмес бейөкмөт уюмдардын өкүлдөрү менен, юридикалык жана физикалык тараптар менен өз ара аракеттешүү жана кызматташуу деңгээлинен улам, өз алдынча тандайт. Мектеп командасынын жетектөө, анын ишмердүүлүгүнө милдеттүү түрдө мектеп окуучуларынын, алардын ата-энелеринин, жергиликтүү коомчулуктун өкүлдөрүнүн катышуусу менен, билим берүү мекемесинин директорунда болгондугу дурус.

Агрессияны изилдөө компоненти мектепте агрессиянын ар түрдүү түрлөрүнүн жайылуу картинасы тууралуу маалыматтарды алууга, зомбулуктун көбүрөөк жолуккан формаларын жана түрлөрүн аныктоого, аларды зомбулуктук кырдаалдардын катышуучулары боюнча классификациялоого жана бул маселени чечүүнүн ыкмалары жана методдорун биргелешип кароого мүмкүндүк берет. Зомбулукту изилдөөнү жүргүзүү формалары жана маалыматтарды берүү ыкмалары мектеп тарабынан өз алдынча, билим берүү мекемесинин спецификасын, өнүгүү деңгээлин жана мектептик өзүн-өзү башкаруу органдары менен өз ара аракеттешүүсүнүн даражасын эске алуу менен, тандалат. Изилдөөнүн катышуучуларынын саны көйгөйдү аныктоо жана изилдөө боюнча мектеп администрациясынын каалоосунан жана мүмкүнчүлүктөрүнөн көз каранды.

Билим берүү мекемелеринин нормативдик-укуктук базасында билим берүү чөйрөсүн, окуучуларга карата зомбулук көрсөтүлгөн фактыларды аныктоо, зомбулуктан жана ырайымсыз мамиледен окуучуларды коргоо жаатындагы мектептин жана билим берүү процессинин катышуучуларынын жетишкендиктерин эл алдында сыйлоо жана таануу максатында дайыма мониторинг өткөрүүнү кароо зарыл.

Коргонуу, коопсуздук тармагы мектепте коопсуздукту камсыз кылуу, белгилүү бир көндүмдөргө ээ болушкан жана окуу жайдын спецификасын, андагы болгон материалдык жана адамдык ресурстарды, алардын даярдыгын жана бул процеске катышуу даражасын эске алган, окуу-тарбиялык процесстин катышуучуларынын ортосундагы толеранттык мамилелерди калыптандыруу маселелери менен иш алып барган, билим берүү мекемелеринде болуп келген башкаруучу институттардын базасында жекече калыптанышы керек.

Мектептик жараштыруу кызматтары (МЖК) конфликттерди чечүү менен алектенет жана мугалимдерди конфликттерди талдоо менен байланышкан маселелерден бошотот жана билим берүү процессинин субъекттеринин ортосунда башка адамдын социалдык ролуна карабастан, аны түшүнүүгө негизделген, жагымдуу мамилелерди орнотууга мүмкүндүк берет. Мектептик жараштыруу кызматы тууралуу типтүү жобонун түзүлүшү:

1. Жалпы жоболор.
2. Жараштыруу кызматынын максаттары жана милдеттери.
3. Жараштыруу кызматынын ишмердүүлүгүнүн принциптери.
4. Жараштыруу кызматын калыптандыруу тартиби.
5. Жараштыруу кызматынын иш тартиби.
6. Жараштыруу кызматынын ишмердүүлүгүн уюштуруу.
7. Жыйынтыктоочу жоболор.

Мектептик программалар мектептеги агрессияны алдын алуу жана агрессиянын башка формаларынан окуучуларды коргоо боюнча программаларды, аларды түзүүдө сөзсүз түрдө билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын, мамлекеттик жана коомдук мекемелердин өкүлдөрүнүн катышуусу менен иштеп чыгат.

«Зомбулуксуз мектеп» тарбиялык иштер программасынын концепциясы Билим берүүчү мекеменин уставын (Жобосу), мекеменин ишмердүүлүгүн мыйзамдарга ылайык жөнгө салуучу негизги жоболорду камтыйт. Устав сыяктуу эле, жүрүм-турум эрежелери иштелип чыгып, бардык окуучулар, алардын ата-энелери жана окуу жайдын кызматкерлери тааныш болушу керек. Окуучулар үчүн жүрүм-турум эрежелери алардын катышуусу менен иштелип чыгышы керек. Окутуунун ар түрдүү тепкичтериндеги – баштапкы, орто жана жогорку мектептеги жүрүм-турум эрежелерин аныктоодон баштоо максатка ылайыктуу, ал үчүн ар бир класста төмөнкүлөрдү талкуулоо керек: сабак учурунда, спорттук оюндарда, танапис учурунда жана сабактан тышкаркы иш-чараларда окуучулардын тартип жана жүрүм-турум менен байланышкан негизги маселелерди, анын ичинде зомбулуктук мүнөздөгү аракеттерди жана дискриминациянын көрүнүштөрүн; билим берүү мекемесинин мугалимдери, жетекчилиги жана башка кызматкерлеринин окуучулар тарабынан зомбулук жана дискриминация сыяктуу кабыл алынган, алардын кыжырдануусун жараткан, тарбиялык иш-чаралары жана жүрүм-турумдары; мектептин окуучулары, мугалимдери, психологу, жетекчилери жана кызматкерлери тарабынан көрүлгөн, конфликттерден оолак болууга жана аларды зомбулуксуз ыкма менен чечүүгө жардам берген, аракеттерди; жүрүм-турум эрежелерин бузгандарга карата дисциплинардык жана тарбиялык чараларды жана зомбулук көрсөтүүнү жана дискриминациялык аракеттерге жол берген тараптарды. Эрежелер мектептин (окуу жайдын) уставына, билим берүү

системасынын жана балдарды ырайымсыз мамиле кылуудан коргоо сферасын ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу мыйзамдарга төп келиши керек.

Ошондой эле окуучулардын билим берүү мекемелериндеги коопсуздугу бардык бөлүмдөрдүн жана кызматтардын ишинин уюшкандыгынан жана тактыгынан, билим берүүчүлүк мамилелердин катышуучуларынын жана тейлөөчү кызматкерлеринин баардыгы тарабынан мектептеги нормативдик документтердин: уставдын, жүрүм-турум эрежелеринин, эмгек тартибинин эрежелеринин, кызматтык жетекчилик көрсөтмөлөрдүн, буйруктардын, көрсөтмөлөрдүн талаптарынын аткарылышынан көз каранды. Бул максатта ар бир кызматкерге, анын кызматтык жетекчилик көрсөтмөлөрүндөгү, же болбосо айрым нормативдик актылардагы (буйрук, көрсөтмө, регламент) компетенциясына жана милдеттерине жараша агрессияны токтотуу боюнча жана агрессиялык окуяларга жооп жасоо боюнча функцияларды жана мүмкүн болгон аракеттерди бекитет.

Билим берүүчү мекеменин жетекчиси (директор) билим берүү процесси учурунда окуучулардын жана билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин өмүрүнө жана саламаттыгына, алардын укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталышына, улуттук мыйзамдардын тартибинде бекитилген жеке жоопкерчиликте болот.

Директор коопсуз жана боорукер билим берүүчүлүк чөйрөнү жана билим берүү мекемесинде позитивдүү социалдык-психологиялык климатты түзүүнү жана аны кармап турууну камсыздайт; ар бир инсандын индивидуалдуулугун таанууга жана көп түрдүүлүктү кабылдоого, адам укуктарынын жана кадырын жана гендердик теңдикти сыйлоого негизделген, гумандуу, зомбулуксуз мамилелердин калыптанышына багытталган билим берүү программаларынын ишке ашышына жана тарбиялык системалардын өнүгүшүнө көмөктөшөт; зомбулуктун алдын алуу жана ага жооп кайтаруу максатында билим берүүчүлүк мамилелердин

катышуучуларынын баардыгынын аракеттери жана жоопкерчилигин жөнгө салуучу документтерди (устав, агрессияга карата саясат, жүрүм-турум эрежелери) иштеп чыгууну камсыздоо; билим берүүчүлүк мамилелердин катышуучуларынын баардыгына билим берүү мекемесинин зомбулукка карата саясаты, жүрүм-турум эрежелери жана ички эмгек тартиби тууралуу маалымдайт; билим берүү мекемесинин зомбулукка карата саясатын, атайын чараларды мектептин жана анын айрым бөлүмдөрүнүн жана кызматтарынын иш планына кийирүү аркылуу ишке ашырууну камсыз кылат; зомбулук фактыларын жана ага карата көрүлгөн чараларды атайын документацияларды колдонуу менен (каттоо формасы, каттоо журналы ж.б.) жана конфиденциалдуулукту сактоо жана жеке маалыматтарды коргоо аркылуу аныктоо жана каттоо тартибин иштеп чыгууну жана ишке кийирүүнү камсыз кылат; билим берүүчүлүк мамилелердин бардык катышуучуларына зомбулук болгон же аны жасоо аракеттери тууралуу билдирүүнүн каражаттарын жана каналдарын сунуштайт, бардык билдирүүлөрдүн катталышын жана каралышын, зомбулук жасалгандыгы же анын болушун шарттаган окуялар жөнүндө окуучулардын ата-энелерине (жабырлануучу окуучунун да, ошондой эле зомбулук көрсөткөн окуучунун да) жана, зарыл болгон учурларда, жогору турган органдарга жана атайын кызматтарга (милиция, тез медициналык жардам) өз убагында маалымдалышын камсыз кылат; өзүнүн орун басарларынын бирин зомбулуктун алдын алуу жана ага көрүлгөн чараларды координациялоо үчүн жооптуу кылып аныктайт; орун басарын дайындоодо анын иш тажрыйбасын, кесиптик даярдыгын, конструктивдүү өз ара аракеттешүү көндүмдөрүн жана окуучулар, ата-энелер жана билим берүү мекемесинин башка кызматкерлери менен ишенимдүү мамилелерди түзө билүүсүн жетекчиликке алат, зомбулуктун алдын алуу, даттанууларды жана зомбулук окуяларын талдоо, ага катышкан тараптарга жардам көрсөтүү максатында айрым адистердин же кызматтардын (психологдун, социалдык педагогдун,

баланын укуктары боюнча ыйгарым укуктуунун) ишин уюштурат, билим берүү мекемесинин ичинде да (коопсуздук кызматы, медициналык кызматкер), ошондой эле анын аймагынан тышкары жактарда да (ички иштер органдары, эрезеге жете электер менен иштөө боюнча инспекция, Өзгөчө кырдаалдар министрлиги, медициналык мекемелер, адам укуктары боюнча ыйгарым укуктуу ж.б.) коопсуздукту камсыздаган кызматтар менен өз ара аракеттенишүүнү уюштурат, окуучулардын ата-энелери менен, анын ичинде, ата-энелер комитети, класс жетекчилер, башка кызматкерлер аркылуу байланышты кармап турат; окуу жайдын бардык кызматкерлерин зомбулуктун алдын алуу жана аны аныктоо, токтотуу жана конфликттин катышуучуларына жардам көрсөтүү көндүмдөрүнө окутуу үчүн шарттарды түзөт, педагогдор жана кызматкерлер тарабынан окуучулардын жана билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин укуктарынын, этикалык нормалардын сакталышына системалуу түрдө көзөмөл жүргүзөт; маал-маалы менен билим берүү мекемесиндеги абалга мониторинг жүргүзөт жана агрессияга байланышкан окуяларды дайыма анализдейт; керек болгон учурда коопсуздукту камсыздоо боюнча жетектөөчүлүк чечимдерди кабыл алат, агрессияны алдын алуу жана көрүлгөн чаралар боюнча иштердин планына оңдоп-түзөөлөрдү киргизет, билим берүү мекемесиндеги коопсуздукту камсыздоо боюнча чаралар тууралуу билим берүү башкармалыгынын жогорку органдарынын алдында отчет берет. Мектеп директору, ага физикалык же психологиялык зомбулук окуясы тууралуу же аны жасоо аракеттери болгон учурлар тууралуу, дароо медициналык жардамды талап кылбаган, ырайымсыз мамиле, кодулоо же дискриминациялоо тууралуу маалым болор замат, төмөнкүлөрдү аткарышы керек болот: Агрессия жасаган тараптын (тараптардын) зомбулуктук аракеттерине, агрессивдүү жүрүм-турумуна бөгөт коюу; агрессия болгон окуяны талдоону камсыз кылуу (зарылдыкка жараша – билим берүү

мекемесинин кызматкерлеринен түзүлгөн атайын комиссияны тартуу менен).

Окуя тууралуу толук маалыматтарды алгандан кийин, комиссиянын сунуштамаларын карап чыккандан кийин жана окуяны ага тартылган тараптар менен, орун басар, агрессияны алдын алуу боюнча жооптуу, мугалимдер жана психологдор менен талкуулагандан кийин кооптуу сигналдарга (зомбулук аракеттери жөнүндөгү маалыматтарды этибар албаган, конфликттик кырдаалдарга көңүл бурбаган) өз убагында тиешелүү чараларды көрбөгөн же агрессиялык аракеттерди (күбө болушкан же алар тууралуу билишкен) токтотпогон окуу жайдын кызматкерлерине карата чара көрүү; окуучуларга же кесиптештерге карата агрессиялык аракеттерге жол берген, билим берүү мекемелеринин кызматкерлерине карата дисциплинардык чараларды көрүү; агрессия жасаган окуучуларга карата тарбиялык жана дисциплинардык чараларды көрүү, анын ичинде төмөнкүлөр болушу мүмкүн: сүйлөшүү, эскертүү, сөгүш, кийинки байкоо салуу үчүн мектеп ичиндеги каттоого тургузуу жана психологиялык жардам көрсөтүү, мектептен чыгаруу (кайталануучу жана олуттуу тартип бузуулар болгон учурда). Карама-каршылык кырдаалдын бардык катышуучуларын керектүү жардам жана колдоо менен камсыз кылуу; болгон окуяны жана келечекте мындай окуялардын болушун алдын алуу мүмкүнчүлүктөрүн талкуулоо үчүн педагогдордун жана кызматкерлердин кеңешмесин, ата-энелер жыйналышын, окуучулар үчүн класстык сааттарды өткөрүүнү уюштуруу.

Эгер агрессия фактысы, дароо тез медициналык жардамды (физикалык жарат, кан кетүү, эс-учунан тануу, психологиялык шок, өзүнөн чыгуу ж.б.) талап кылган кесепеттерге туш кылса, директор: жабырлануучу үчүн тез медициналык жардамды чакырууну жана медициналык кызматкердин жана алгачкы жардам көрсөтүү көндүмдөрүн окуган башка кызматкерлердин күчү менен ага алгачкы жардам көрсөтүүнү камсыз кылат;

Жабырлануучу окуучунун ата-энесине да ошондой эле зомбулук көрсөтүүчүнүн ата-энесине да болгон окуя тууралуу кабарлоону камсыз кылат, алар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт, жабырлануучуну коргоо жана ага жардам берүү чараларын, агрессия кылган тарапка карата тарбиялык жана дисциплинардык чараларды, ошондой эле анын жүрүм-турумун өзгөртүшү үчүн зарыл психологиялык жардамды талкуулайт. Директор дароо билим берүү башкармалыгынын жогорку органынын жетекчилигин, укук коргоо органдарын жана жабырлануучу окуучунун жана зомбулук көсөткөн окуучунун ата-энелерине оор кырсыктуу окуя тууралуу, физикалык, психологиялык жана башка агрессияларга байланышкан окуялар тууралуу, өлүмгө алып барган окуялар, курал алып жүрүү жана колдонуу, баңги заттарды сактоо жана жайылтуу Ата-энелерге маалымдоо тууралуу чечимди кабыл алып жатып, бул жагдай, жабырлануучуну же зомбулук көрсөтүүчү тарапты, аларга карата зомбулукту колдонуу же ата-энелер тарабынан башка зыян келтирүү коркунучун жараткан кырдаалга алып барарын эске алуу керек.

Эгер билим берүү мекемесинин жетекчиси зомбулуктун алдын-алуу жана ал болгон учурларда чара көрүүлөрдү координациялоо менен байланышкан маселелерди жетектөө боюнча функцияларды өзүнүн орун басарларынын бирине жүктөсө, анда ал орун басардын кызматтык жетекчилик көрсөтмөсүндө бардык тиешелүү милдеттер жазылат. Көбүнчө мындай функциялар тарбиялык иштер боюнча орун басарга жүктөлөт, ал: кандайдыр бир белгилер боюнча дискриминацияны, агрессияны жайылтууну жок кылуу максатында мугалимдердин окуу программаларын жана окуу-тематикалык пландарын макулдашат, окуудан тышкаркы иш-чаралардын сценарийлери жана программалары менен, аларды өткөрүү технологиялары менен таанышат; сабак өткөрүү учурунда жагымдуу психологиялык абалды түзүүдө мугалимдерге усулдук жардам көрсөтөт; окуучулар жана педагогдор тарабынан тартиптин, эрежелердин жана

ченемдердин сакталышына көзөмөл жүргүзүү максатында, ошондой эле окутуудагы жана тарбиялоодогу көйгөйлүү зоналарды түшүнүү үчүн окуу сабактары жана окуудан тышкары иш-чараларга катышат; билим берүү мекемесинде кабыл алынган жүрүм-турум эрежелеринин жана ченемдерин сакталышы жөнүндө окуучулар, педагогдор, ата-энелер менен сүйлөшүүлөрдү өткөрөт; зомбулук жана дискриминациянын бардык көрүнүштөрү жөнүндө аккумуляциялайт, аны зомбулук аракеттер жана көрүлгөн чаралар тууралуу бардык билдирүүлөр катталуучу атайын журналга (же электрондук базага) жазат; зомбулук же аны жасоо аракеттери болгон учурлар боюнча талдоолорду уюштурат, зарыл болгон учурларда педагогдордон жана окуу жайдын кызматкерлеринен жетекчинин буйругу боюнча түзүлгөн атайын комиссиянын курамында; агрессия болгон учурларда билим берүү мекемесинин уставына, жүрүм-турум эрежелерине, билим берүү мекемесинин зомбулукка карата саясаты боюнча документине жана болгон окуяны иликтөөнү жүргүзгөн комиссиянын мүчөлөрүнүн сунуштамаларына ылайык керектүү чаралардын кабыл алынышын камсыз кылат; зомбулуктун алдын-алуу жана ага чара көрүү боюнча иштерге кезекчи мугалимди, класс жетекчилерди, психологду, социалдык педагогдорду жана билим берүү мекеменин башка кызматкерлерин тартат ж.б.

Окуучулар менен түздөн-түз байланышты педагогикалык жамаат жүзөгө ашырат. Агрессияга жол бербөө саясаты ишке ашырылып жаткан мектептерде мугалимдердин кызматтык милдеттемелери атайын жоболор менен толукталат, ага ылайык мугалим, класс жетекчиси төмөнкүлөрдү аткарат: өзүнүн ишмердүүлүгүндө гумандуу педагогика методдорун, окуучулардын курактык, гендердик, психологиялык жана физикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык окутуунун жана тарбиялоонун каражаттарын жана формаларын колдонот; окуучулар, ата-энелер, кесиптештер, жетекчилик менен сүйлөшүүдө ички эмгек тартибинин эрежелерин, этикалык

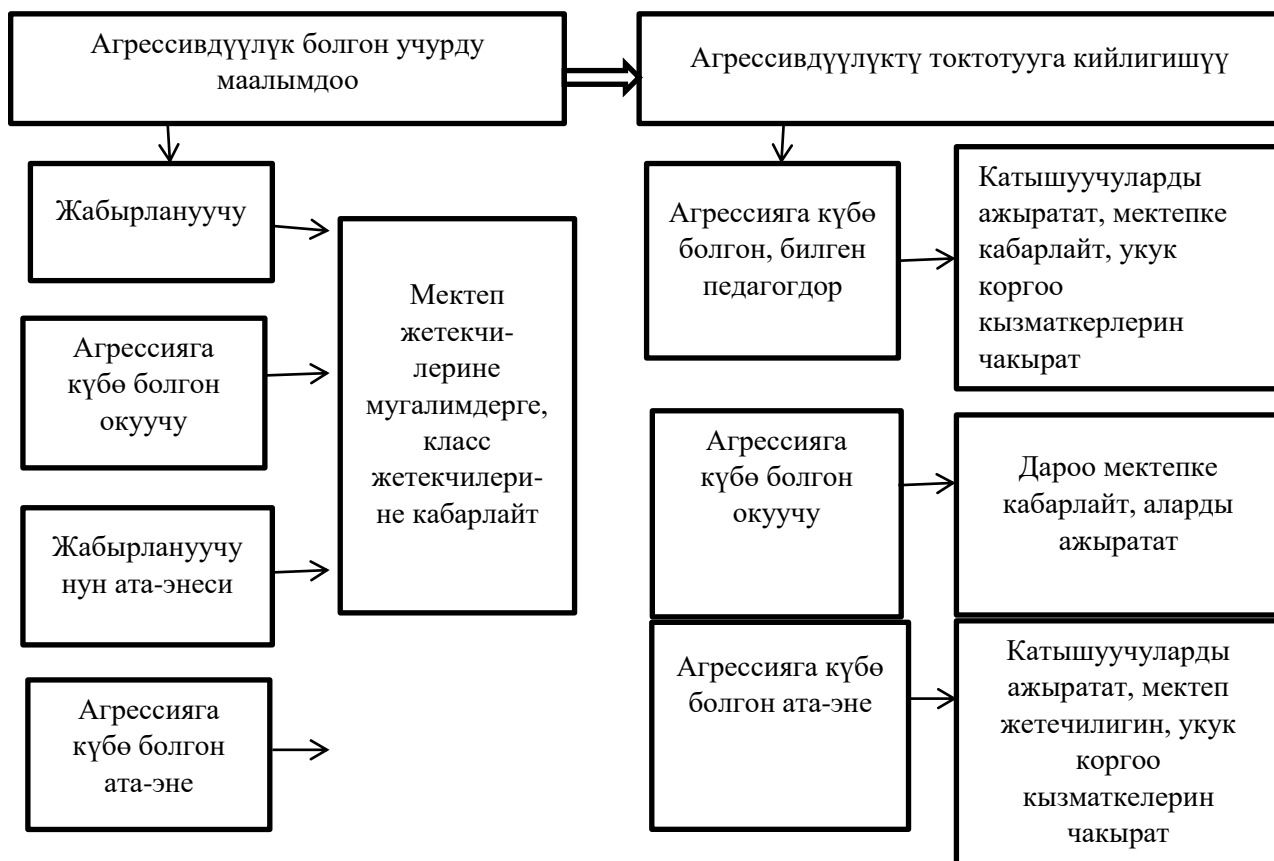
нормаларды сөзсүз сактайт, бардык окуучуларга бирдей мамиле жасайт, окуучулардын, алардын ата-энелеринин, үй-бүлө мүчөлөрүнүн улутуна, диний көз караштарына, социалдык статусуна, экономикалык жана үй-бүлөлүк абалга, саламаттыгына, жетилүүдөгү өзгөчөлүктөрүнө, сексуалдык багытталмасына жана гендердик окшоштуулугуна карата сөздөрдү айтууга жана дискриминациялык мүнөздөгү аракеттерге жол бербейт; окуучуларга жана алардын ата-энелерине билим берүү мекемесиндеги жүрүм-турум эрежелери, зомбулукка карата мектептин саясаты тууралуу маалымдайт, зарылдыкка жараша окуучулар менен биргеликте класстагы (топтогу) жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгат; ар бир окуучунун, анын ичинде жетилүүдөгү жана жүрүм-турумундагы өзгөчөлүктөрү бар окуучулардын, жана жалпы эле окуучулар жамаатынын муктаждыктарын, кызыкчылыктарын жана укуктарын толук даражада эске алган жагымдуу билим берүүчүлүк чөйрөнү класста калыптандырат жана колдоп турат; окуучулар менен жылуу жана ишенимдүү мамилелерди кармайт; билим берүү программаларынын мазмунун бардык окуучуларга, анын ичинде жетилүүдөгү өзгөчөлүктөрү бар жана жаңы келген окуучуларга, жеткиликтүү болгондой кылып калыптандырат жана анын ишке ашырылышын камсыздайт; сабакты жана сабактын башка формаларын зомбулуктун алдын алуунун каражаты катары колдонот – сабакта баланын, адамдын укуктары, урматтоо, гендердик теңдик, көп түрдүүлүк жана толеранттуулук (башка адамды, башка көз карашты, башка баалуулуктарды, өзүн көрсөтүүнүн формаларын) жана агрессияны алдын алуу маселелерин окуучулар менен карап чыгат; окуучулардын жамаатына инсандар аралык конфликттерди, топтордун бөлүнүп түзүлүшүн, түнт, аз сүйлөгөн, эмоционалдык жактан туруктуу эмес окуучуларды, анын ичинде жетилүүдөгү жана жүрүм-турумундагы өзгөчөлүктөрү бар окуучуларды, бөлүп салуу жана кодулоону эрте аныктоо жана аларга өз убагында жардам жана колдоо көрсөтүү максатында дайыма көзөмөлдөп байкоо жүргүзөт;

психологду жана социалдык педагогду класстагы (топтогу) социалдык-психологиялык климатты диагностикалоо жана жакшыртуу үчүн, зомбулук окуяларын талдоо, зомбулукка катышкандар жана башка окуучулар менен сүйлөшүүлөрдү өткөрүү, ата-энелерге кеңеш берүү үчүн чакырат; агрессивдүү жүрүм-турумга бөгөт коёт, чатакташкан тараптарды бөлүштүрөт, узак мөөнөттүү натыйжа берген жана кырдаалды ырбатып жибербеген тарбиялык жана дисциплинардык чараларды көрөт; окуучулардын жүрүм-турумундагы көйгөйлөрдү (агрессиянын же уяңдыктын, обочолонуунун, оолактоонун көрүнүштөрү ж.б.) жана аларды жеңип чыгуу боюнча биргелешкен аракеттерди өз убагында ата-энелер менен талкуулашат; окуучу тарабынан же окуучуга карата зомбулуктук аракеттер жасалган учурда билим берүү мекемесинде бекитилген тартипке ылайык аракеттерди жасайт.

Класста коопсуз жагымдуу чөйрөнү куруу боюнча педагогго сунуштамалар тиркемеде берилди. Сунуштар “Мектептеги зомбулукту кантип токтотуу керек?” мугалимдерге колдонмо катары ЮНЕСКО тарабынан Планетанын балдарынын кызыкчылыктары Эл аралык декадасын колдоого арналып иштелип чыккан (Тиркемени кара).

Зомбулук болгон окуялардын алдын алууда бир кыйла маанилүү ролду көмөкчү кызматкерлер: коопсуздук кызматынын кызматкерлери, медициналык кызматкер, китепканачы, мектеп ашканасынын жумушчулары, гардеробдогу жумушчулар, лаборанттар, катчылар ойнойт. Алар өзүнүн күнүмдүк ишинде окуучулардын формалдык эмес мамилелерине туш болушат, чоңдордун кичинекейлерге, күчтүүлөрдүн алсыздарга карата кыйынсынган учурларына байкоо салууга, “разборкалардын”, мушташтардын, кодулоолордун күбөсү болууга туура келет. Агрессияны алдын алуу, токтотуу үчүн бул кызматкерлер төмөнкүлөрдү аткара алышат: билим берүү мекемесинин имаратына жана анын аймагына бөтөн адамдардын кирип, ал эми окуучулар андан сабактар

аяктаганга чейин чыгып кетпешин карайт; вестибюлда, гердеробдо, мектеп коридорлорунда окуучуларга байкоо салуу жана класс жетекчиге зомбулук болгон окуялар тууралуу, ошондой эле окуучулардын жүрүм-турумундагы зомбулук кылуу же зомбулукка кабылуу боюнча шек саноолорду жараткан учурлар туурасында маалымдайт; чоң кишилердин – педагогдордун, кызматкерлердин, ата-энелердин жүрүм-турумуна байкоо салат; алар тарабынан зомбулук аракеттер жасалган учурда, дароо ал тууралуу билим берүү мекемесинин жетекчилигине кабарлайт; мүмкүнчүлүккө жараша, чатакташкан тараптардын зомбулуктук аракеттерин бөгөттөйт; алардын өмүрүнө жана саламаттыгына коркунуч жаралган учурда алгачкы жардам көрсөтөт жана тез медициналык жардамды чакырат. Агрессиянын алдын алуу жана аны токтотууда техникалык кызматкерлер да – пол жуугучтар, короо шыпыргычтар, электрик, ширетүүчү жана башкалар көмөк көрсөтүшөт. Бул кызматкерлер: окуучуларды, зомбулуктук аракеттердин жасалышы ыктымал болгон, техникалык бөлмөлөргө (жер төлөөлөргө, кампаларда, от жагуучу жайларга, унаа токтотуучу жайларга) жана көздөн далдаа жерлерге (тепкич алдындагы аянтчаларга, тамбурларга, билим берүү мекемесинин аймагынан алыс участкаларга) киргизишпейт; мындай жерлерде окуучуларды байкаган учурда, алар бул жерде эмне максат менен чогулгандыгын аныкташат, жана окуучулар ал жерлерден кетишине көз салат; даараткана бөлмөлөрүн, душ жана спорттук кийинүүчү бөлмөлөрдү жыйноодо жана техникалык тейлөөдө окуучулардын жүрүм-турумуна көңүл бурат жана зомбулуктук аракеттердин болушунан шек санаган учурларда ошол замат кезекчи мугалимге же администраторго кабарлайт. Агрессия, зомбулук менен коштолгон, мушташтардын же башка конфликттик кырдаал кадрдын күбөсү болуу менен, көмөкчү жана техникалык кызматкерлер билим берүү мекемесиндеги бекитилген тартипке ылайык аракеттенишет (5-сүрөт).

5-сүрөт. Мугалимдердин, окуучулардын жана ата-энелердин агрессивдүүлүккө карата жооп кайтаруусунун алгоритми.

Билим берүүчүлүк кызматтардын сапатын жогорулатуу шартында көпчүлүк мектептерде окутууну индивидуалдаштырууга жана окуучулардын инсандыгына жетилүүсүнө көмөктөшкөн, адистер – психолог, социалдык педагог ж.б. иштешет. Алар биргелешип иш алып баруу менен билим берүү процессинде ар бир окуучуну комплекстүү коштоо кызматын түзүшөт, окуучуларга тиешелүү психологиялык, социалдык жана педагогикалык жардамды көрсөтөт жана анын окутуунун жеке маршрутун камсыздашат.

Агрессияны алдын алуу үчүн жана конфликттик кырдаалдардын катышуучуларына жардам көрсөтүү максатында коштоочу кызматтын адистери төмөнкү милдеттерди аткарышат: билим берүү мекемесиндеги социалдык-психологиялык кырдаалды талдоого алышат, аны жакшыртуу

боюнча сунуштарды беришет жана аны жакшыртууда класс жетекчиге, окуу жайдын башка кызматкерлерине, окуучуларга жана ата-энелерге көмөк көрсөтүшөт; окуучулардагы жана кызматкерлердеги инсандар аралык баарлашууларындагы, окуу жамаатына адаптациялануусундагы, агрессивдүү жүрүм-турумга алып барган маселелерди тааныйт жана аларга өз убагындагы социалдык-психологиялык жардамды көрсөтөт; жетилүүдөгү жана жүрүм-турумундагы өзгөчөлүктөрү бар жана зомбулукка, дискриминацияга кабылуу коркунучу жогору болгон окуучуларга, ошондой эле тартипти бузгандыгы же зомбулук актыларын жасагандыгы үчүн мектептин ички каттоосунда турган окуучуларга системалуу түрдө байкоо салып карап турат; аларга, алардын ата-энелерине, ошондой эле класс жетекчилерине керектүү кеңеш берүүчүлүк жардамдарды көрсөтүп турат; агрессивдүү жүрүм-турумдун алдын-алуу, конфликттик кырдаалдарды чечүү жана алардын катышуучуларына психологиялык жана социалдык жардам көрсөтүү маселелери боюнча педагогдорго, мектептин башка кызматкерлерине, окуучуларга жана алардын ата-энелерине кеңеш берет; сүйлөшүү көндүмдөрүн өнүктүрүү, чатактарды чечүү, эмоцияларды башкаруу жана стресстик кырдаалдарды жеңип чыгуу боюнча атайын сабактарды жана тренингдери билим берүү мекемесинин кызматкерлери, окуучулар, жана алардын ата-энелери менен өткөрүшөт; агрессия жасалган окуяларды талдоого катышат, жабырлануучунун, күбөлөрдүн психологиялык абалын баалайт жана аларга керектүү социалдык-психологиялык жардам көрсөтөт; көрсөтмөлөр болгон учурда адискөй психологиялык жана социалдык жардам алуу үчүн жана реабилитациялоодон өтүү үчүн тиешелүү мекемелерге кайрылууга сунуштайт агрессиядан жабыр тарткандарга жана тил табышпас кырдаалдын башка катышуучуларына жардам көрсөтүү үчүн дарыгерлик-психологиялык-педагогикалык комиссиялар, психологиялык кызматтар, үй-бүлө жана балдарга социалдык жардам берүү борборлору, калыбына

келтирүү борборлору, медициналык кызматтар менен биргелешип өз ара аракеттешет; Эрезеге жете элек өспүрүм окуучулардын (жана билим берүүчүлүк мамилелердин башка катышуучуларынын) укуктарын коргоодо жана алардын билим берүү мекемесиндеги коопсуздугун камсыздоодо маанилүү ролду баланын укуктары боюнча ыйгарым укуктуу тарап (билим берүү процессинин катышуучуларынын укуктары боюнча) ойнойт, ал билим берүү мекемесинин жалпы чогулушу менен мугалимдердин, психологдордун, социалдык педагогдордун же окуучулардын ата-энелеринин арасынан шайланат жана өз милдеттемелерин коомдук башталышта аткарат.

Ыйгарым укуктуунун негизги милдети – билим берүү процессинин катышуучуларынын укуктарынын бузулуусунун алдын-алуу жана бузулган укуктарды кайра калыбына келтирүү. Бул максатта ыйгарым укуктуу төмөнкүлөрдү аткарат: билим берүү процессинин катышуучуларында укуктук маданияттын жана укуктун аң-сезимдин калыптанышына көмөк көрсөтөт, билим берүү мекемесинин жетекчилигинин жана кызматкерлеринин, окуучулардын жана алардын ата-энелеринин арасында алардын укуктарынын сакталышы, билим берүү мекемесинде зомбулукка жана дискриминацияга жол берилбегендик, зомбулуктук аракеттерди жасагандыгы үчүн жоопкерчилик жана аларды токтотуу, аларга бөгөт коюу үчүн чара көрбөстүк маселелери боюнча түшүндүрүү иштерин жүзөгө ашырат; билим берүүчүлүк мамилелердин катышуучуларынын укуктарынын жана кызыкчылыктарынын билим берүү мекемесинде сакталышына көз каранды эмес көзөмөл жасоону камсыз кылат; окуучулардын жана алардын ата-энелеринин, билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин даттанууларын жана арыздарын, анын ичинде зомбулук жана дискриминациялоо актылары жана конфликттик кырдаалдар менен байланышкандарды да, кабыл алат жана карап чыгат.

Зомбулук жасалгандыгы тууралуу даттануулар жана аныкталган окуялар боюнча билим берүү мекемесинин жетекчилиги алдында окуу жайдын, укук коргоо органдарынын жана башка органдардын жана кызматтардын түрдүү адистерин тартуу менен иликтөө жүргүзүү жөнүндө сунуш берет (же аны өз алдынча жүргүзөт); иликтөөнүн жыйынтыктары боюнча билим берүү мекемесинин жетекчилигине, педагогикалык кеңешине, өзүн-өзү башкаруу органына тиешелүү чараларды көрүүнү сунуштайт; иликтөөнүн жүрүшүндө жана тарбиялык жана дисциплинардык чараларды кабыл алууда тартылган тараптардын укуктарынын сакталышын карайт; агрессия болгон окуяны, конфликттик кырдаалды талдоого катышат, алардын катышуучулары менен сүйлөшүүлөрдү өткөрөт, конфликтти чечүү боюнча аларга сунуштарды берет, тараптардын жарашуусуна жана укуктардын калыбына келтирилишине көмөктөшөт; керек болгон учурда көйгөйлүү кырдаалды чечүүгө билим берүү мекемесинин администрациясын, билим берүү башкармалыгынын жогорку органдарын, кам көрүү жана камкордук органдарын, укук коргоо органдарын, укук коргоо уюмдарын тартат.

Психолог, социалдык педагог агрессия болгон учурда аракеттердин тартибине жана алгоритмине ылайык аракеттенишет (5-сүрөт). Окуяларды талдоого катышуу менен жана конфликттин катышуучуларына психологиялык, социалдык жана башка жардамдарды берүү менен коштоо кызматынын кызматкерлери конфиденциалдуулукту сакташат жана конфликттин катышуучулары тууралуу жеке мүнөздөгү бардык маалыматтарды сыр бойдон сакташат.

Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелериндеги зомбулуктан окуучуларды коргоо боюнча мекемелер аралык өз ара аракеттешүү жөнүндөгү атайын токтом кабыл алынган. Анда агрессияны, зомбулукту алдын-алуу жана ага катышкан, тартылган тараптарга жардам көрсөтүү

маселеси боюнча мекемелер аралык өз ара аракеттешүү системасы берилген.

Ошондой эле параграфта коюлган дагы бир манилүү милдеттердин бири – бул билим берүү мекемелериндеги агрессияны алдын-алуу маселелери боюнча билим берүүчүлүк мамилелердин катышуучуларын маалымдоо жана окутуу болуп саналат. Билим берүү мекемесинин жетекчилери, педагогикалык кызматкерлери жана башка кызматкерлери билим берүү чөйрөсүндөгү агрессия жөнүндө маалыматтарга ээ болушу керек, алар кандай себептердин негизинде пайда боло тургандыгын, кандай формада жана кандай кесепеттерге алып бара тургандыгын билиши керек. Алар ошондой эле мектептеги агрессия көйгөйлөрүн чечүүдө өзүнүн жеке катышуусунун жана жоопкерчилигинин маанилүүлүгүн түшүнүшү керек жана ал үчүн керектүү метод-аспаптарга ээ болушу керек – кызматтык милдеттемелер, регламенттер жана зомбулуктун алдын-алуу жана токтотуу, ал окуяларды аныктоо, каттоо жана иликтөө, катышкан тараптарга жардам көрсөтүү, тарбиялык жана дисциплинардык чараларды көрүү, зомбулук окуяларын каттоо жана анализдөө жана чараларды көрүү боюнча аракеттердин алгоритмдери. Жетекчилиги башында болгон педагогикалык жамааттын зомбулуксуз жүрүм-турумга жана окуучулар, кесиптештер менен конструктивдүү сүйлөшүүгө карата инсандык көз караштарынын актуалдашкандыгы, зомбулуктун көрүнүштөрүн кароосуз калтырбоого, аны токтотуу үчүн дароо кийлигишүүгө жана катышкан тараптарга жардам берүүгө болгон мотивация калыптангандыгы маанилүү. Мындай ишмердүүлүккө карата кесиптик даярдоону калыптандыруу педагогикалык колледждерде жана ЖОЖдордо жана билим берүү кызматкерлерин кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу системасы аркылуу болочок мугалимдерди атайын даярдоо менен камсыздалат. Бул учурда мугалимдерге жана мектептин, окуу жайдын жетекчилерине зомбулуктун жана дискриминациянын алдын-алуу боюнча атайын курстар (эреже катары,

72 академиялык саатка эсептелген) сунушталат, же ушул эле суроолорду башка курстардын алкагында өзүнчө тематикалык модулдар түрүндө окутулат. Билим берүү мекемелеринин жетекчилери жана педагогикалык кызматкерлери (мугалимдер, психологдор жана социалдык педагогдор) менен катар техникалык кызматкерлерди жана көмөкчү кызматкерлерди да агрессияны алдын алуу маселелери боюнча даярдоону камсыз кылуу керек. Билим берүү процессинин үзгүлтүксүздүк шартында билим берүү мекемесинин бардык кызматкерлери үчүн үч-төрт күндүк (24 сааттык) же кыска бир күндүк (4-6 сааттык) семинар-практикумдарды өткөрүү максатка ылайыктуу, алардын жүрүшүндө жетекчилер, педагогикалык жана башка кызматкерлер төмөнкүлөргө укуктуу: билим берүү чөйрөсүндөгү зомбулук, анын масштабдары, түрлөрү жана формалары тууралуу жалпы көз караштарды билүү; зомбулуктун себептери жана факторлору, зомбулуктун катышуучуларынын (жабырлануучулардын, зомбулук көрсөткөндөрдүн, күбөлөрдүн) инсандык мүнөздөмөлөрү жөнүндө билүү; зомбулуктун катышуучулары, окуу жамааты жана жалпы билим берүү мекемеси үчүн анын кесепеттери жөнүндө билүү; зомбулуктун алдын-алуу чаралары жана аны токтотуу боюнча аракеттер менен, ал тууралуу билим берүү мекемесинин жетекчилигине маалымдоо менен жана тартылган тараптарга жардам көрсөтүүлөр менен таанышуу; зомбулук болгон окуяларынын алдын алуу жана аларга жооп кайтаруу боюнча уюштуруучулук-башкаруучулук чаралардын иштелме практикасын өздөштүрүү, анын ичинде билим берүү мекемесиндеги кырдаалдын анализин жүргүзүү, зомбулукка карата окуу жайдын саясатын, жүрүм-турум эрежелерин, кызматтык жетекчилик көрсөтмөлөрдүн жана билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын аракеттеринин алгоритмин иштеп чыгуу. Окутуунун башталышына чейин сурамжылоо жолу менен анын катышуучуларынын зомбулук маселеси жөнүндөгү маалымдуулугунун деңгээлин аныктап алуу талапка ылайык келет, жана окутуу аяктагандан кийин жүргүзгөн окутуунун

жыйынтыктарын (натыйжалуулугун) аныктоо жана баалоо, ошондой эле бул багыттагы кийинки аракеттерди божомолдоо үчүн керектелет. Агрессия маселеси боюнча жетекчилерди жана педагогдорду окутуу бир семинар же тренинг өткөрүү менен эле чектелип калбайт. Бул билим берүү мекемесиндеги кырдаалды эске алуу менен системалуу түрдө иш алып баруу. Кызматкерлердин агрессиянын, зомбулуктун алдын алуу маселелеринде компетенциясын жогорулатуу жана аларды бул маселени талкуулоого аралаштыруу атайын уюштурулган окутуучу сабактардын алкагында эле эмес, ошондой эле жумушчу кеңешмелерди, педагогикалык жамааттын кеңештерин, алдын-алуу кеңештеринде, белгилүү окуяларды талдоо жана көрүлгөн чаралардын натыйжалуулугун анализдөө учурунда да жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Билим берүү чөйрөсүндөгү зомбулуктун алдын алуунун маанилүү чараларынын бири окуучуларда көндүмдөрдү жана билгичтиктерди калыптандыруу болуп саналат. Бул үчүн билим берүү мекемесинин окуу планы маалыматтарды берүү үчүн гана окутуу программаларын камтыбастан, ошондой эле зомбулукту кабылдабоо мамилесинин калыптандыруу үчүн, жана ошондой эле балдардын өз эмоцияларын башкаруу, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, конфликттерди конструктивдүү чечүү, манипуляцияларды таануу жана негативдүү таасирлерге каршы туруу көндүмдөрүн, чечимдерди кабыл алуу ж.б. көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн камтышы керек. Мындай программалардын алкагында агрессия, репродуктивдик саламаттык жана жүрүм-турум менен байланышкан маселелер талкуулангандыгы маанилүү. Мындай программалар окуучуларга жалпы адамзаттык баалуулуктарды өздөштүрүүгө, адам укуктарын жана кадырын, гендердик теңдик жана көп түрдүүлүктү урматтоого, инсан катары калыптанууга, өзүнө болгон урматты жогорулатуу жана өзүнө-өзү болгон бааны жогорулатууга көмөк көрсөтөт.

Бул программаларда төмөнкүлөрдү аткаруу керек: аны балдар психологиясы, педагогика, укук ж.б. тармактардагы түрдүү адистердин

катышуусу менен иштеп чыгуу; аны окуучуларды маалыматтарга болгон чыныгы муктаждыктарын, алардын курактык өзгөчөлүктөрүн жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен түзүү; жүрүм-турумдун өзгөрүшүнүн өзөктүү таанып билүүчүлүк, социалдык-психологиялык жана индивидуалдык-инсандык факторлорун эске алган, жүрүм-турумдук көз караштардын максаттуу түрдөгү калыптанышынын принцибине негиздөө.

Окуучуларды агрессияга, зомбулукка каршы турууга, натыйжалуу коммуникация көндүмдөрүнө ээ болгон жана окуучулар менен түрдүү темаларда, анын ичинде, инсан аралык, гендердик жана сексуалдык мамилелер менен байланышкан, сыпайы темаларда сүйлөшүүгө даяр болгон, атайын даярдалган педагогдор же психологдор окута алышат. Бул адистерди тиешелүү методикалык, окуу жана маалыматтык материалдар менен камсыз кылуу керек.

Окутуучу сабактарды өткөрүү учурунда талкуулардын, айтылган ойлордун мазмуну ар бир катышуучу үчүн жеке кабылданган, баалуу болушу үчүн психологиялык жагымдуу жана коопсуз абалды түзүү зарыл. Бул абалга жетишүү үчүн мугалим төмөнкүдөй методдорду колдонушу керек: даяр чечимдерди жана бааларды сунуштабастан, окуучуларды жашоонун түрдүү кырдаалдарына өзүнүн мамилесин өз алдынча аныктоого жана өзүнүн жүрүм-турумунун моделин түзүүгө демилгелеп, педагог модератордун ролунда болот.

Ата-эне – балдарга эң жакын адамдар. Ата-энелердин жүрүм-турумунан, алардын тарбиялоо стилинен, балага жана айлана-чөйрөгө кылган мамилесинен окуучунун инсандыгынын жана социалдык көндүмдөрүнүн, анын ичинде билим берүү мекемесиндеги теңтуштардын жамаатына жана андагы жүрүм-турумга адаптациялануу көндүмдөрүнүн калыптанышындагы көп нерселер көз каранды. Балдарды тарбиялоо жөнүндөгү көп сандаган булактарга (китептер, тематикалык журналдар, өзүнчө басылмалар жана интернеттеги атайын сайттар ж.б.) карабастан,

көптөгөн ата-энелердин өз балдарын кантип теңтуштар жана чоң кишилер менен натыйжалуу сүйлөшүүгө, конфликттүү кырдаалдарды чечүүгө, кыйынчылыктарды жеңип чыгууга, өз күчүнө жана максаттарга жетишүүдө ийгиликтүүлүккө ишенимдүү болууга кантип үйрөтүү керектиги тууралуу так көз караштары жок.

Мындай шарттарда педагогикалык жамаат ата-энелерге зомбулукту колдонбостон балдарды тарбиялоо маселеси боюнча жана зомбулуктук же виктимдик жүрүм-турумдун алдын алуу максатында жеке жана социалдык (турмуштук) көндүмдөрдүн жетилүүсү маселелери боюнча ата-энелерге маалыматтык колдоо көрсөтүп, окутуп жана кеңеш бериши керек.

Билим берүү мекемеси менен ата-энелердин өз ара аракеттешүүсүнүн эң эле кеңири тараган жана жеткиликтүү формасы болуп төмөнкү суроолорду талкуулоо сунушталган ата-энелер чогулушу саналат: агрессия тууралуу жалпы маалыматтар, анын мүмкүн болгон түрлөрү.

Ата-энелер менен талкуулоо темалары окуучулардын жаш курагына ылайык тандалат. Буга байланыштуу бирдей эле суроолор ар түрдүү көлөмдө жана контекстте каралышы мүмкүн. Мүмкүн жана зарыл болгон учурларда класс жетекчи ата-энелер чогулушуна психологду, социалдык педагогду, баланын укуктары боюнча ыйгарым укуктууну, билим берүү мекемесинин администрациясынын өкүлдөрүн жана жетекчисин чакыра алат. Зомбулуктун алдын-алуу максатында ата-энелер жыйналышынан башка да, ата-энелер менен иш алып баруунун башка формаларын колдонууга болот. Алардын арасында – ата-эне-мугалимдер конференциясы, үй-бүлөлүк клуб, аталар (энелер) конференциясы, балдарды тарбиялоо маселелери боюнча тренингдер, мыкты ата-эне же үй-бүлө конкурсу, биргелешкен чыгармачыл жана спорттук иш-чаралар (майрамдар, фестивалдар, жүрүштөр, спорттук мелдештер). Ата-энелер менен сүйлөшүүнүн топтук формасы менен катар, ошондой эле, кеңеш берүү, баарлашуу, телефон менен сүйлөшүү, үй-бүлөнү кыдыруу, ата-энелер жана

адистер (психолог, социалдык педагог, медициналык кызматкер, балдардын укуктары боюнча ыйгарым укуктуу тарап) менен биргелешкен жолугушу сыяктуу жеке формасы да колдонулат. Ата-энелерге жардам катары маалыматтык материалдарды даярдоого болот, мисалы: агрессияны алдын алуу маселелери боюнча китептердин, колдонмолордун, видеофильмдердин, билим берүү мекемесинин нормативдик документтеринин тематикалык китепканасын түзүү; балдар менен чыр-чатаксыз сүйлөшүү боюнча, балага карата колдонулган агрессияны жана кодулоонун жана анын агрессивдүү жүрүм-турумунун белгилерин аныктоо боюнча эскертме даярдоо; баланын укуктары бузулган же окуу жайда ага карата зомбулук жасалган учурлардагы аракеттердин алгоритмин, жардам алуу үчүн кайрылууга мүмкүн болгон уюмдардын байланыш маалыматтарын чагылдырган буклеттерди түзүү.

Билим берүү мекемесининде (гимназиянын, колледждин, лицейдин) аймагына тосмолоо жана аймакка, имаратка кирген эшиктерди көзөмөлдөөнү уюштуруу бөтөн адамдардын аралашуусунан окуучуларды, ошондой эле мугалимдерди да коргоого мүмкүндүк берет. Коргоо постунун, кооптуу жагдайды маалымдаган баскычтын жана аймакта, спорттук аянтчада, спорт залда, коридорлордо, тепкичтерде, ашканада жана гардеробдо, “көздөн далдаа” жерлерде видео байкоо салгычтын болушу тартипти кармап турууга жана билим берүү процессинин катышуучуларынын арасында зомбулуктун алдын алууга көмөктөшөт. Мектепте кароосуз, көзөмөлсүз калган жерлер болбошу керек. Өзгөчө көзөмөл агрессия окуялары көп болгон жайларга: чечинүүчү жайларга, дааратканага, техникалык бөлмөлөргө бурулушу керек. Агрессия окуяларын талдоодо жана аны окуучулар менен талкуулоодо билим берүү мекемесинин кызматкери мүмкүн болгон негативдүү кесепеттерден улам, болгон окуя тууралуу билдирүү булагы катары, кезек өтөгөндөрдү (башкаларды да) көрсөтпөшү керек. Класстагы позитивдүү социалдык-психологиялык климат

көбүнчө класс жетекчисинин эмгеги жана ошол эле учурда – педагог менен окуучунун ортосундагы жана окуучулардын ортосундагы ишенимдүү жана сыйлуу мамилелердин кепилдиги. Ар бир педагог өзүнүн жеке мисалында агрессиянын түрдүү формаларына карата негативдүү мамилесин көрсөтө алат, класста ишенимдүү мамилелерди колдогондугун көрсөтө алат.

Агрессия жасалган учур тууралуу маалыматтарды жеткирүүнүн ыкмалары ар түрдүү болушу мүмкүн, жана алардын баары окуучулардын, ата-энелердин жана билим берүү мекемесинин кызматкерлеринин ортосунда ишенимдүү мамилелер орногондо гана иштеши мүмкүн.

Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндөгү кодексине ылайык, балдардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо жана зомбулуктун алдын алуу максатында Омбудсмендин аппараты тарабынан Кыргызстандын ыкчам оперативдүү кызматтарынын тизмесине кирген “Кызуу линия” (кыска акысыз “115” номери) уюштурулган. Коопсуздук кызматынын кызматкерлери видеобайкоо же мектепти жана ага тиешелүү аймакты кыдырып карап чыгуу аркылуу зомбулук окуяларын каттаганда, ошондой эле окуучулардан, ата-энелерден же кызматкерлерден билдирүүлөрдү алганда, ошол замат окуя тууралуу мектептин жетекчилигин кабардар кылышы керек. Зарылдыкка жараша укук коргоо органдарынын кызматкерлерин телефон боюнча же “коркунуч баскычынын” жардамы менен чакыруу керек. Окуучулар класс жетекчиге, кезек өтөгөн мугалимге, коопсуздук кызматтын кызматкерине же башка кызматкерлерге чыныгы же божомолдонгон зомбулук актысы тууралуу оозеки, телефон боюнча, смс-билдирүү аркылуу (эреже катары, класс жетекчинин телефонунун номери окуучуларга жана алардын ата-энелерине белгилүү болот) же кат аркылуу билдире алышат. Класс жетекчи окуучулар менен коркунуч жаралган учурда жана чоңдордун кийлигишүүсү зарыл болгон учурларда кандайдыр бир шарттуу белгилердин колдонулушун сүйлөшүп алса болот. Мындай белгилерге жана «коркунуч шарттуу белгилерине» белгилүү бир айтымдар,

сөздөр, окуучулар күндөлүккө (дептерге) салып койгон же мугалимдин столуна коюп койгон кайсыл бир буюм болушу мүмкүн. Педагогдор агрессия окуясы тууралуу маалымдоонун максаты – бул агрессияны көрсөткөн адамды жазалоо жана артынан түшүү эмес, бул анын кесепеттеринин алдын-алуу үчүн өз убагында кийлигишүү экендигин түшүндүрүү керек.

Мектептеги же класстагы агрессиянын эрте аныкталышына социометрикалык изилдөө көмөктөшөт – инсандар аралык жана топтор аралык мамилелердин диагностикасы, психологиялык климатты үйрөнүү – алардын жыйынтыктары боюнча көйгөйлүү өз ара мамилелерди, конфликттик кырдаалдардын жаңыдан калыптанып жаткан учурунда аныктоого жана өз убагында аларды чечүүгө болот. Мындан тышкары, социалдык-психологиялык климатты (ыктыярдуулуктун, конфиденциалдуулуктун жана анонимдүүлүктүн принциптерин милдеттүү түрдө сактоо менен жүргүзүлгөн) маал-маалы менен үйрөнүү алдын алуучу чаралардын жана зомбулукка карата көрүлгөн чаралардын натыйжалуулугун баалоого мүмкүндүк берет.

Кодулоонун же мушташтын күбөсү болгондо, же ал тууралуу билип калганда окуу жайдын кызматкерлери ошол замат кийлигишүүсү керек, зарыл болгондо, жардамга сакчыны же кесиптештерин чакырышы керек. Негизги милдет – тараптарды ажыратуу, зомбулукту токтотуу жана, зарыл болгон учурда, жабырлануучуга алгачкы медициналык жардам көрсөтүү. Окуучулар да ушундай кылышы керек – дароо чоң кишилерге маалымдоо, катышуучуларды зомбулукту токтотууга чакыруу, мушташкандарды ажыратуу, эгер бул анын коопсуздугуна коркунуч жаратпаган болсо. Инцидент тууралуу конфликттин катышуучуларынын класс жетекчисине (класс жетекчилерине), билим берүү мекемесинин директорунун жооптуу орун басарына, билим берүү мекемесинин директоруна, алар жок болгон учурда – кезекчи администраторго кабарлоо керек. Кырдаалга жараша

агрессиянын мүнөзүнө жараша жана анын кесепеттерине жараша билим берүү мекемесинин директору ал тууралуу билим берүү башкармалыгынын жогору турган органына, укук коргоо органдарына жана жергиликтүү администрацияга маалымдайт.

Инциденттен кийин дароо эле ар бири менен, жабырлануучулар, зомбулук көрсөтүүчүлөр жана күбөлөр менен өз-өзүнчө сүйлөшүү керек. Мындай сүйлөшүүлөрдү, эреже катары, класс жетекчи жүргүзөт, зарыл болгон учурларда ага окуу жайдын психологу да катышат. Эгер зомбулуктун мурда болгон фактысы тастыкталса, анда биринчи сүйлөшүүнү жабырлануучу менен жүргүзүү керек, жана ал сүйлөшүүнү жабырлануучу ишеним арткан педагог өткөргөнү оң. Андан кийин зомбулук көрсөткөн тарап менен жана күбөлөр менен сүйлөшүү керек. Бул этапта, окуянын катышуучулары менен иш алып баруунун кийинки тактикасын аныктоо үчүн окуяны талдоо керек. Окуяны талдоо төмөнкүлөрдү аныктоону шарттайт: агрессиянын жана дискриминациялык аракеттерди жасоо фактысынын реалдуулугу; Ал аракеттердин узактыгы жана кайталануусу (биринчи жана жалгыз факт, кайталануучу агрессиялык аракеттер же системалуу түрдөгү кодулоолор – буллинг); Окуя болуп жаткан учурдагы аракеттердин жана шарттардын мүнөзү; Аракеттердин катышуучулары (жабырлануучу, демилгечи/уюштургуч, активдүү жактоочулар, күбөлөр, коргоочулар); Жабырлануучунун абалы; агрессияны же дискриминациялык аракеттерди жасоого мотивациялоо; Болуп жаткан окуяга карата, жабырлануучуга карата жана зомбулук көрсөтүүчүгө карата күбөлөрдүн мамилеси; Болуп жаткан окуянын динамикасы, бардык катышуучулар үчүн зомбулуктун мүмкүн болгон кесепеттери жана кырдаалдын өнүгүшүнүн болжолдуу модели; Окуяны талдоонун жүрүшүндө катышуучулардын ата-энелери менен сүйлөшүү талап кылынышы мүмкүн. Болгон окуянын картинасы такталгандан кийин, бул окуя тууралуу маалымат окуяны (зомбулук окуясын) каттоо формасына класс жетекчи же иликтөөнү

жүргүзгөн башка кызматкерлер тарабынан жазылат, жана директордун жооптуу орун басарына берилет, ал зомбулук окуяларын каттоо журналына (маалыматтардын электрондук базасына) тиешелүү жазууларды жасайт жана директорго кабарлайт.

Мугалим жабырлануучунун эмоционалдык реакциясына (уялуу, таарынуу, кыжырдануу, күнөөлүү болуу) даяр болушу керек жана болгон окуянын маңызын аныктоого аракет кылышы керек. Жабырлануучу башынан өткөргөн кемсинтүү жана кодулоолордон уялышы мүмкүн, жана болгон окуя үчүн өзүн күнөөлүү сезиши ыктымал. Күнөөлүү болуу сезиминин жаралбашы же тереңдеп кетпеши үчүн, жабырлануучудан эмне үчүн агрессия болгон окуяларды каттоо журналындагы биринчи жазуу зомбулук жасалгандыгы тууралуу билдирүү келген күнү жасалат (мурда болгон, божомолдонгон же ошол эле күнү болгон). Журналдагы экинчи жазуу окуя талдангандан кийин жасалат. Эгер билим берүү мекемесинин жетекчиси тарабынан кошумча иликтөө дайындалган болсо, анда журналдагы кийинки жазуу анын жыйынтыктары боюнча жасалат. Конфликттин катышуучуларына жардам көрсөтүлгөндөн жана дисциплинардык чаралар көрүлгөндөн кийин журналда тиешелүү жазуулар жасалат.

Зомбулук жасалган окуяларга туш болгондо билим берүү мекемесинин бүтүндөй кызматкерлеринин (административдик, педагогикалык, көмөкчү, техникалык) негизги милдети – конфликттик кырдаалдын катышуучулары үчүн, биринчи кезекте, жабырлануучу үчүн кесепеттерин азайтуу. Ошондуктан жабырлануучуга кошумча психологиялык травма жасабаш үчүн жана окуучулардын жамаатында, ата-энелердин коомчулугунда “паниканы” жаратпаш үчүн зомбулук болгон окуяны кеңири элге жаюунун кереги жок. Эгер окуя тууралуу мектепте кеңири белгилүү болуп калса, анда администрациянын өкүлү же класс жетекчи ар кандай ушак-айыңдардын жайылышын бөгөттөө үчүн жана аны

көңүл кош калтырбоого карата чечкиндүүлүктү көрсөтүш үчүн конфликттин маңызы жана көрүлгөн чаралар тууралуу билдирүү жасашы керек. Мындай билдирүү конфликттин жөнгө салынышына жана билим берүү мекемесинде саламат микроклиматтын калыбына келишине көмөктөшөт. Мугалим өзүн кылдат жана чыдамдуу алып жүрүшү керек, окуучудан, окуянын бардык деталдарын талап кылып, басым жасабаш керек. А бирок айтылгандардын аныктыгын аныктоо зарыл, ал үчүн тактоочу суроолорду берүүгө болот. Маанилүүсү сүйлөшүү суракка айланып кетпеши керек, ал эми окуучу ага ишенип жаткандыкты сезиши керек. Балким, окуучу толугу менен мугалимге же психологго ишенип, болгон окуянын бардык жагдайлары тууралуу айтып бериши үчүн бир нече сүйлөшүү керектелиши мүмкүн.

Жабырлануучудан кырдаалды чечүүнүн өзүнүн жолдорун сунуштоону сурануу керек, бул окуя тууралуу ата-энелер билишеби, алар кандай колдоо көрсөтө алыша тургандыгы тууралуу билүү керек. Эгер окуучунун үй-бүлөсүндө татаал кырдаал, ата-эне менен оор мамилелер болсо, алар баланы колдогондун ордуна, болгон окуя үчүн баланы күнөөлөшсө, аларды болгон окуя тууралуу кабардар кылуу максатсыз. Мындай кырдаалда акцентти окуу жай жана жабырлануучунун өзү мугалимдердин жана башка окуучулардын колдоосу менен эмне жасай алыша тургандыгына жасоо керек. Биргелешип жабырлануучунун агрессиянын жасаган (зомбулук көрсөтүүчүлөр) менен жана класстагы (топтогу) жана мектептеги (окуу жайдагы) калган окуучулар менен жүрүм-турум стратегиясын пландоо керек. Сүйлөшүүнүн аягында кийинки жолугушуу тууралуу келишип алуу керек, андан кийин кырдаалдын толук чечилишине жана кодулоолордун туруктуу токтошуна чейин дайыма байланышты кармап туруу керек. Мектепте психолог бар болгон учурда анын жабырлануучу менен сүйлөшүүсүн уюштуруу керек. Балким, окуучуга өзүнүн баалуулугуна, өз күчүнө кайрадан ишенүү үчүн жана кадимки жашоого кайтып келүү үчүн индивидуалдуу психотерапиянын бири нече сеансы талап кылынышы ыктымал.

Узак убакыт бою жасалып жүргөн буллинг учурунда же мушташтардын натыйжасында алган жараттар жана сыныктардан улам, жабырлануучуга адистештирилген жардам керек болушу мүмкүн. Күнөөлүү болуу комплексинен кутулуу үчүн балага педагогдор тарабынан сөзсүз колдоосу жардам берет. Өзүнө карата кодулоолор жасалгандыгы тууралуу кабарлаган окуучуга, ал “чыккынчы эмес” экендигин, “ушакчы” эмес экендигин, өз алдынча кырдаал менен алышууга мүмкүнчүлүк болбогондо жардам алуу үчүн кайрылуу – бул кадыресе көрүнүш экендигин да түшүндүрүү маанилүү. Эгер жабырлануучу ага ишенбей жатышканын сезип калса, ал эч нерсе айтпай коюшу ыктымал жана жада калса мурда айткандардан да баш тартышы мүмкүн. Окуучу анын айтып бергендерди, анын абалын начарлатпай турганына, зомбулук көрсөтүүчүлөр тарабынан дагы чоң кодулоонун себеби болбошуна ынанышы маанилүү. Жабырлануучу барып окуя тууралуу айтып берген мугалим, маалыматтарды сыр бойдон сактоо үчүн бардык коргоочу чараларды көрүшү керек.

Баштан өткөн агрессия баланын сабакка болгон жетишүүсүндө чагылышы ыктымал. Бул жагдайды мугалимдердин талаптарын жабырлануучунун реабилитация учурундагы сабакка жетишүүсүнө карата адаптациялоо үчүн эске алуу керек.

Жабырлануучу менен сүйлөшкөндөн кийин мугалим агрессия жасаган, зомбулук көрсөткөн тарап менен да сүйлөшүүсү керек. Эгер алар бир нече адам болушса, алар бири-бири менен сүйлөшүп алышып, топтук коргонууну даярдап алуу мүмкүнчүлүгү болбошу үчүн, алардын ар бири менен өз-өзүнчө сүйлөшүү зарыл. Мындан кийин бардык таарынтуучулар менен бирге сүйлөшүү керек. Агрессияны көрсөтүүчү тарап кырдаалды өзүнүн көрүүсүндө толугу менен баяндап бергичекти, шашылган күнөөлөөлөр жана коркутуулардан кармануу өтө маанилүү. Болбосо, ал бир нерсе айтуудан баш тартат же агрессивдүү түрдө, баардыгы үчүн жабырлануучуну жана башка жагдайларды күнөөлөө менен, коргоно

баштайт. Эгер агрессия кылып же кодулоого алып жаткан учурда кармалбаса. Ал жасалган нерсени моюнуна албашы мүмкүн. Каяша айтышуулардан оолак болуш үчүн, мугалим жай, бирок ишенимдүү түрдө агрессияга анын катышы бар фактысы аныкталгандыгын жана окуу жайдын кызматкерлеринин арасында – башка окуучулардын билдирүүлөрүнө шилтеме жасабаш керек – жетишээрлик күбөлөр бар экендиги күмөн жаратпагандыгын айтуу керек. Агрессия жасаган тарап менен биринчи сүйлөшүүдө мугалимдин милдети – ал бул инцидентти кандай кабыл алып жаткандыгын, өзүнүн жүрүм-турумун жана анын мотивдерин кандайча сүрөттөп бере ала тургандыгын билип алышы керек. Сүйлөшүү учурунда өздүк байланышты колдоп туруу жана зомбулук көрсөтүүчүнүн реакцияларына жакшылап байкоо салуу маанилүү. Бул, зомбулук көрсөтүүчү менен кийинки иш алып барууну тиешелүү түрдө пландоо үчүн ал чынында эле кандай максаттарды көздөгөндүгүн түшүнүүгө жардам берет. Тактоочу суроолорду берип жатып же болгон окуяны талкуулап жатып, көңүлдү жабырлануучу жана зомбулук көрсөтүүчүнүн инсандыгына эмес, зомбулуктук аракеттерге (ким тарабынан жана эмне себеп менен жасалгандыгына карабастан) концентрациялаш керек жана кодулоолорго, күч колдонууларга жана психологиялык басынтууга жол берилбей тургандыгы тууралуу бекем айтуу керек. Сүйлөшүү күнөөлүүнү издөөгө чейин түшүп кетпеши керек. Мугалимдин бекемдиги жана токтоолугу, сүйлөшүүнүн предмети – бул күнөөлүнү издөө эмес, анын предмети зомбулук менен байланышкан аракеттерди аныктоо, жана дал ошол аракеттер ага карата тарбиялык жана дисциплинардык чараларды көрүүгө алып бара тургандыгына зомбулук көрсөтүүчүнү ынандырууга жардам берет.

Эгер агрессияны жасаган тарап же топ өздөрүнүн аракеттеринин адекватсыз экендигин таанышса жана кызматташууга даярдыгын көрсөтүшсө, анда сүйлөшүү алардын кодулоону токтотуу жана башка

окуучулар тарабынан жасалган ушул сыяктуу аракеттерге бөгөт коюуга сөз бериши менен аякталышы мүмкүн. Ошол эле учурда, агрессияны жасаган тарап менен, өзүнүн жүрүм-турумунун өзгөрүшүн досторуна, башка окуучуларга кандайча түшүндүрөөрүн, “өзүнүн жүзүн” кантип сактап калышы керектигин талкуулоо керек. Мугалим зомбулук көрсөтүүчүлөргө болгон окуя тууралуу алардын ата-энелерине маалымдалаарын, ал эми алар өздөрү чоң кишилердин көзөмөлүндө болушаарын эскертиши керек. Бир канча убакыттан кийин (болжол менен бир жумадан кийин же андан эртерээк), окуучулар алардын жүрүм-турумдарына көз салынып тургандыгын жана мугалимдер кырдаалды көзөмөлдөп тургандыгын түшүнүшү үчүн, кийинки сүйлөшүү болушу керек. Көп учурларда кодулоо менен байланышкан кырдаал, агрессияны жасаган тарап (зомбулук көсөткөндөр) жана жабырлануучу (жабырлануучулар) мугалимдин катышуусунда жолугушкан учурда, өзүнүн күчүн жоготот. Мындай жолугушуу жарашууну бекемдөө мүмкүнчүлүгүн берет. Көпчүлүк зомбулук көрсөтүүчүлөр, айрыкча орто жана жогорку өспүрүм курактагы балдар, агрессиялык аракеттерди мүнөзүнүн ачуулусунан улам же өзүн коргоо максатында жөн гана жасашпастан, башка окуучуларды системалуу түрдө кодулоого жана кордоого толук аң-сезимдүү жана ойлонулган түрдө барышат. Ага кошумча, алар жабырлануучуну кемсинтүүнүн жана бөлүп обочолонтуунун эң одоно методдорун тандашат, күбөлөрдү өздөрүнүн ырайымсыздыгы менен коркутушат, калган окуучулардын каршылык көрсөтүүгө болгон эркин басып салышат. Мындай агрессияны жасаган тарап менен иш алып барууда акыл айтуулар, уяткаруулар, намысты сактоого болгон чакырыктар жана жабырлануучунун ордуна өзүн коюп коюуга болгон сунуштар – жакшы тактика эмес. Дисциплинардык чараларды колдонуу жөнүндөгү эскертүүлөр (ата-энелерди мектепке чакыруу, мектеп директору менен сүйлөшүү, мектеп кеңешинде талкуулоо, эскертүү, сөгүш, мектептин ички каттоосуна жана эрезеге жете элек балдар

менен иштөө боюнча инспекциянын каттоосуна коюу, тарбиялоонун өзгөчө шарттарына муктаж окуучулар үчүн атайын мектепке которуу, укук коргоо органдарына билдирүү, окуу жайдан чыгаруу) кодулоону токтотуунун таасирдүүрөөк ыкмасы болушу ыктымал. А бирок бул агрессияны жасаган тарап жүрүм-турумун көкүткөн, терең себептерди жок кылуу боюнча алар менен иш алып барууну жокко чыгарбайт, ал анын болушун шарттайт. Зомбулуктан жабыр тарткандар сыяктуу эле, агрессияны жасаган тарапка да психологдун жардамы керек болушу мүмкүн; агрессивдүү жүрүм-турумдун себептерин аныктоого жана аны коррекциялоо үчүн аларга (ата-энелердин макулдашуусу боюнча) психологиялык диагностика, жеке психологиялык кеңеш алуулар жана топтук тренингдердин сериясы сунушталышы мүмкүн.

Көп учурда агрессия күбөлөрдүн катышуусунда жасалат. Зомбулук көрсөткөндөргө көрүүчүлөр керек, ал муну менен өзүн көрсөтүп, топтогу өзүнүн башкы статусун бекемдегиси келет. Ошондуктан класс жетекчинин же психологдун милдети – агрессиялык кодулоолорду кумардануу менен карап турган (же жабырлануучунун ордунда болуп калуу коркунучу менен), зомбулук көрсөткөн тарапты колдогон же эч нерсе болбогондой түр көсөткөн күбөлөрдүн агрессияга болгон мамилесин өзгөртүү. Көпчүлүк балдар өздөрүнүн жабырлануучуга карата жасаган өздүк аракеттерин же башкалардын аракеттерин зомбулук катары кабыл алышпайт. Алар кимдир бирөө башка бир окуучуну шылдыңдап, түртүп, силкип, дубалга такаган же анын буюмдарын тартып алып, аларды айлампа боюнча ыргыткан же катып алган учурда, алар буга оюн катары, тамаша катары, көңүл ачуу катары мамиле кылышы мүмкүн. Мугалимдин милдети так, бекем, насаат айтуусуз жана жабырлануучуну камтыбастан, мындай аракеттер кодулоо жана кордоо болуп саналарын, жана аларга жол берилбестигин белгилеши керек. Алдын алып же күбөлөрдүн актанууларына жооп катары мугалим, инсандык өзгөчөлүктөр (физикалык кемчиликтер, бийик эмес интеллектуалдык жөндөмдөр, начар мүнөз, «эч кимге жакпайт», «баарына тийише берет», «ал

үчүн оюндан утулуп калдык» ж.б.) кодулоонун жана кордоонун себеби жана актоосу боло албастыгын айтышы керек. Мугалим күбөлөрдү өздөрүн кодулоого кабылган жабырлануучунун ордуна (бирок конкреттүү түрдө кодулоого туш болгон окуучуну эмес, себеби аны класста анчейин жакшы көрүшпөгөн чыгар) коюп көрүп, алар кандай сезимдерге кабылгандыгын, эмне сезгендигин сүрөттөп берүүсүн сурана алат. Баардыгы жабырлануучунун ордунда болгусу келбегендиктерин билдиришкенден кийин, мугалим муну зомбулукка жол бербөөгө тиешелүү, класстын эрежелерине кол коюу менен бекемдөөнү сунушташы мүмкүн.

Агрессия болгон окуя төмөнкүлөр аткарылгандан кийин аякталды деп эсептелет: агрессиянын бардык катышуучуларына жардам көрсөтүү, агрессияны жасаган тарапка карата тарбиялык, жана зарыл болгон учурларда, дисциплинардык чараларды көрүү, класстагы абалды өз нугуна келтирүү жана зомбулук көрсөткөндөр тарабынан (жабырлануучуга же башка окуучуларга карата башка тараптардын) зомбулуктун көрүнүштөрүнүн 3-4 жума аралыгында байкалбагандыгы. Окуяны аяктоодо көрүлгөн чаралар тууралуу, көрсөтүлгөн жардамдар тууралуу жана жетишилген жыйынтыктар тууралуу агрессиялык окуяларын каттоо формасында жана журналында жазуулар жазылат. Агрессия жасалган учурларды аныктоо (маалымдоо) жана аларга карата чараларды көрүү боюнча аракеттер туралуу айтылды.

Жалпысынан окуучулар ортосундагы конфликттер күн сайын, жада калса биримдиктүү жамааттарда да болуп келүүдө. Мугалимдин же окуу жайдын башка кызматкеринин катышуусу мушташты же кодулоону токтотуу үчүн керек. Бирок дайыма эле чоң кишилер тараптарды жараштыра албайт; конфликттер кайра кайталанылат, кодулоолор уланат. Көп учурда окуучулар өздөрү конфликтти токтото алышат жана тараптарды, чоңдорго караганда кыйла натыйжалуураак, жараштыра алышат. Бул үчүн окуучуларга педагогдор жана мектеп администрациясы тарабынан жардам

жана колдоо керек, ошондой эле жараштыруунун атайын көндүмдөрү жана жараштыруу технологиясын билүү керек болот. Кыргызстанда «Зомбулуксуз мектеп» программасынын алкагында «Жараштыруу мектептери» жайылтылган. Алар атайын даярдалган ортомчулардын (медиаторлордун) ишмердүүлүгүндө курулган, алар чатакташып жаткан тараптарга чатактын себебин аныктоого жана жарашууга жардам берет. Жараштыруу кызматы окуучулардын, алардын ата-энелеринин, мугалимдеринин демилгеси менен түзүлүшү мүмкүн, бирок анын милдеттери билим берүү мекемесинин жетекчилигинин мындай кызмат тууралуу атайын жобо менен бекитилиши керек. Негизи жараштыруу кызматын директордун тарбия иштери боюнча орун басары, социалдык педагог же мектеп психологу жетектейт.

Ата-энелердин баланын жүрүм-туруму, ал жасаган же ага карата жасалган агрессиялык аракеттер, алардын кесепеттери, билим берүү мекемесинин кызматкерлери тарабынан көрүлгөн чаралар тууралуу маалыматтарды өз убагында жана толук көлөмдө алууга укугу бар. Ошондуктан класс жетекчи, мектептин жетекчилиги болгон окуя туурасында жабырлануучу окуучунун ата-энесине да, ошондой эле агрессияны жасаган тарап окуучунун ата-энесине маалымдоого милдеттүү. Ата-энелерге болуп өткөн окуя жана көрүлгөн чаралар тууралуу каттоо жазууларынын көчүрмөсүн берүү керек. Жабырлануучунун жана зомбулук көрсөтүүчүнүн ата-энелери мектепке окуяны өздөрү териштирип алуу жана балдар менен сүйлөшүү ниети менен келиши мүмкүн. Эгер жабырлануучунун ата-энелери агрессияны жасаган тарапты күнөөлөп жана коркута башташса, ал эми агрессия кылган окуучунун ата-энеси болгон окуя үчүн жабырлануучуну күнөөлөшсө, бул жараштыруу үчүн кошумча тоскоолдуктарды жана балдарды шылдыңга алуу үчүн шылтоону жаратат. Ошондуктан, инцидент тууралуу ата-энелерге маалымдап жатып, класс жетекчи, жаңы конфликттердин жаралышына жол бербеш үчүн

аракеттердин планын дароо эле иштеп чыгышы керек. Болуп өткөн окуяны жабырлануучунун ата-энеси менен, агрессияны жасаган тараптын ата-энеси менен, тараптардын аракеттерине жана алардын натыйжаларына көңүл буруу менен, күнөөлүнү издебестен, өз-өзүнчө талкуулоо керек.

Ата-энелерге төмөнкүлөрдү түшүндүрүү зарыл: билим берүү мекемесинде зомбулукка жана кодулоолорго орун жок; мугалимдер, психолог, социалдык педагог баардыгына жардам берүүгө даяр болушу керек; ата-энелер балага өзүнүн жүрүм-турумун өзгөртүүгө жардам бере алышат; эгер зомбулук токтотулбаса мектеп администрациясы зомбулук көрсөтүүчү тарапка жана жабырлануучуга карата, эгер акыркысы өзүнүн аракеттери менен конфликтти көкүтсө, тарбиялык жана дисциплинардык чараларды көрүүгө аргасыз болот.

Сүйлөшүүдө өзгөчө көңүлдү, ата-эне жана мугалимдер, психолог, социалдык педагог, балага өзүнүн жүрүм-турумун өзгөртүүгө – кодулоолорду, кемсинтүүлөрдү, мушташтарды жана башка зомбулук аракеттерди токтотууга, кечирим сурап, жарашууга же өзүн ишенимдүүрөөк алып жүрүүгө жана каршылык көрсөтүүгө жардам берүү үчүн бала менен (агрессия жасаган жана жабырлануучу) кантип иштей алышарына буруу туура болот.

Экинчи бап боюнча корутунду

Окуучулар арасындагы агрессияга туш болгон бир катар учурларда, айрым педагогдор жана билим берүү мекемелеринин жүргүзүлгөн иш-аракеттердин өзгөчөлүктөрү каралып, маани берилди. Агрессиянын жогорку көрсөткүчтөрү орун алган мектептердеги жагымсыз социалдык-психологиялык климат, агрессияга тиешелүү билим, маалымат-инструкциялардын тартыштыгы агрессиянын, зомбулуктун жайылышына жана бекемделишине көмөктөшөөрү белгиленди. Керектүү билимдерге, көндүмдөргө ээ болбой жана жетекчилик менен ата-энелер тарабынан

тиешелүү колдоого ээ боло албаган мугалимдер окуучулардын арасындагы агрессияны талдоого көп убакыт жана күч коротууга аргасыз болушат, ал болсо дайыма эле кырдаалдын узак мөөнөттүү жана туруктуу жакшырышына алып барбайт. Жалпысынан агрессиянын көп сандаган терс кесепеттери бар, ага аралашкан тараптардын баардыгы үчүн агрессияны алдын алуу жана аны жеңип чыгуу боюнча комплекстүү стратегияны пландоонун жана жүзөгө ашыруунун зарылдыгын аныктайт.

Ошондой эле билим берүү мекемелериндеги агрессия бул Кыргызстандагы гана эмес, жалпы эле дүйнө жүзүндөгү олуттуу кесепеттерге ээ маселе болуп саналаары белгиленди. Окуу жайдагы зомбулук окуучулардын сабакка катышуусуна, окуучулардын окууга болгон жөндөмүнө жана мотивациясына, жана акырында келип академиялык жетишүүсүнө терс таасирин тийгизгендиги аныкталган. Агрессия окуучулардын окууга, окуу жайга болгон тартылуусун начарлатат, аларда коркуу сезимин жана кооптонууну жаратат. Мунун өзү эле окутуунун, тарбиялоонун милдеттерине каршы келет, коопсуз жана жагымдуу чөйрөдө окуу укугу бузулат.

Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде агрессивдүүлүктү аныктоо маселесин караганда, эксперттердин байкоосу боюнча, билим берүү мекемелериндеги агрессия болгон учурлар көп учурда катталбайт жана көбүнчө көз жаздымда калышат. Айрым кырдаалдарда окуучулардын же мугалимдердин агрессиялык аракеттери сындалат, бирок билим берүү мекемесинин жетекчилиги алардын алдын-алуу жана токтотуу үчүн тиешелүү чараларды кабыл албайт. Билим берүү мекемелеринде зомбулуктан жабыр тарткан балдар тууралуу так статистика жок. Бул жабыр тарткан балдарды аныктоонун жеткиликтүү механизминин жоктугу менен, ошондой эле мектептеги зомбулук окуяларын каттоо жана кайра багыттоо системасынын анчейин өнүкпөгөндүгү менен байланышкан. Ушуга байланыштуу главада Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде

агрессивдүүлүктү аныктоо, алдын-алуу, жана аны жоюу иш-чаралар комплекстүү түрдө каралып, сунуштар берилди.

ҮЧҮНЧҮ БАП. ҮЧҮНЧҮ БАП. ЖОГОРКУ КЛАССТЫН МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖОРУКТАРЫН ЖОЮУ БОЮНЧА ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

3.1. Педагогикалык экспериментти уюштуруу

Жогорку класстын окуучуларынын арасында агрессивдүүлүктү жоюунун теориядагы, практикадагы абалы жана азыркы кездеги коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн суроо талаптары тажырыйбалык-эксперименталдык изилдөөлөр менен проблеманы чечүүнүн алгылыктуу жолдорун, каражаттарын табуунун зарылдыгын көрсөтүүдө. Агрессивдүүлүктү жоюу жана алдын алуу боюнча коомдук-педагогикалык иш-аракеттер жана анын катышуучуларынын өз ара кызматташуусу менен бекемделиши, толукталышы зарыл.

Белгилүү болгондой, эксперимент (кырг. сыноо, тажрыйба) латын тилиндеги сөздөн алынган жана анын бир катар аныктамалары бар. “Эксперимент – бул илимий жол менен коюлган тажрыйба; так эсепке алууга мүмкүн болгон шарттарда изилденүүчү кубулушка байкоо жүргүзүү. Эксперимент жолу менен берилген шартта кубулушту бир нече жолу кайталоого шарт түзүлөт” [140]. Билим берүү жана илим боюнча энциклопедиялык сөздүктө анын мазмуну төмөнкүдөй белгиленет: “Эксперимент – атайын конструкцияланган окуу-тарбия процесси болуп эсептелет; ал эске алынуучу жана текшерилүүчү шарттарда педагогикалык аракеттердин натыйжаларын үйрөнүүгө жана текшерүүгө шарт түзөт» [121]. Ошондой эле, мындай эксперимент – педагогикалык изилдөө деген мааниге жакын түшүнүктү билдирет жана бир катар айрым методдорду камтыган, теориялык, практикалык этаптар боюнча аткарылуучу изилдөөнүн атайын методологиясы боюнча жүргүзүлөт. Педагогикалык багыттагы эксперименттин дагы бир белгиси – билим жана таалим-тарбия берүү

процессинин түзүлүшүн өзгөртүүгө багытталган педагогикалык изденүү көрүнүшү болуп саналат.

Педагогикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн методологиялык жана технологиялык проблемаларына арналган адабияттарда [42; 30; 122; 9; 97; 76; 154; 99; 11; 41] педагогикалык эксперименттин мааниси, аткара турган милдеттери, ар кандай белгилери, түрлөрү, методдору жөнүндө ар тараптуу изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Андан сырткары жогоруда көрсөтүлгөн адабияттарда педагогикалык экспериментти өткөрүүнүн шарттары, экспериментке дуушар болуучу объектилердин өзгөрүшүнө коюлуучу критерийлер, сандык көрсөткүчтөр, коэффициенттер боюнча маалыматтар бар.

Мына ушул теориялык булактарга таянып биз өзүбүздүн изилдөөнүн багытына туура келген педагогикалык эксперименттин негизин аныктадык. Биздин педагогикалык эксперименттин мааниси коюлган педагогикалык маселени чечүүнүн жаңы жана натыйжалуу жолдорун табуу максатында жүргүзүлүүчү окуу-тарбия иштеринин алгылыктуу жолдорун табуу; проблеманынын келип чыгыш себебин, анын чечилишинин натыйжасын үйрөнүү; ар кандай шарттарда педагогикалык процессти бир нече жолу кайталоо менен педагогикалык иш аракеттердин тийгизген таасиринин натыйжаларын аныктоо. Педагогикалык эксперимент – окуу-тарбия ишине байкоо жүргүзүү, аңгемелешүү, интервью алуу, анкеталык сурамжылоо ж.б.у.с. методдордун комплексин камтып, окутуу-тарбиялоо ишинде кездешүүчү кемчиликтерин диагноздо, прогноздоо, педагогикалык процесс жүрүүчү атайын шарттарды, жагдайларды түзүү, жаңы инновациялык технологияларды тажрыйбадан өткөрүү аркылуу сыноо жана башкаларды өзүнө камтыйт. Педагогикалык эксперимент изилдөөдө коюлган илимий божомолдун тууралыгын тактоо жана жаңы окуу куралдарды, агрессивдүүлүктү жоюунун педагогикалык каражаттарын, форма жана

методдорун иштеп чыгууда мааниге ээ болду. Изилдөөнүн натыйжасын практикада колдонуу учурдун суроо-талаптарына жооп берет.

Педагогикалык эксперимент 2015-2019-жж. аралыгында үч этапта И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университеттин колледжинде жана Талас областындагы (Долоно, М. Козубекова, А. Огонбаев атындагы), Ысык-Көл областарындагы (К. Эгембердиев, А. Коенкозов атындагы) жана Бишкек шаарынын № 68 мектептеринде өткөрүлүп, эксперименталдык жана текшерүүчү топтор аныкталды(5-таблица).

5-Таблица. – Эксперименталдык жана текшерүүчү топтор

Колледж жана орто мектептер	Жылдар	Топтор	Окуучулардын саны
И.Арабаев атындагы КМУ нун колледжи	2017-2019	1. ЭТ. 2.Т.Т	41 40
Талас районундагы Долоно орто мектеби	2016-2017	1. ЭТ. 2. ТТ.	39 41
Талас районундагы М.Козубекова орто мектеби	2016-2017	1. ЭТ. 2. ТТ.	36 37
Талас районундагы А.Огонбаев орто мектеби	2016-2017	1. ЭТ. 2. ТТ.	43 45
Түп районундагы А.Коенкозов орто мектеби	2017-2018	1. ЭТ. 2. ТТ.	36 37
Түп районундагы К.Эгембердиев орто мектеби	2018-2019	1. ЭТ. 2. ТТ.	37 38
Бардыгы	2017-2019	1. ЭТ. 2. ТТ.	231 238

Ар бир этаптын максаты жана милдети аныкталып, аларга ылайык изилдөөнүн методдорунун комплекси колдонулду. Педагогикалык эксперименттин максаты изилдөөнүн жүрүшүндө иштелип чыккан моделди жана педагогикалык шарттарды колдонуу менен окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюуда оң натыйжага жетишүү болуп саналат.

Жогорку класстын окуучуларынын арасында агрессивдүүлүктү жоюу маселесине арналган педагогикалык эксперимент төмөнкү милдеттерди ишке ашырууну көздөдү:

– педагогикалык практикада топтолгон иш-аракеттердин, көз караштардын системасы менен азыркы доордун динамикасына шайкеш келген билим берүү, тарбиялоо, инсандын өнүгүүсү жаатында жетишилген жыйынтыктардын ортосундагы байланыштарды, айырмачылыктарды тактоону;

– жаңы шартта түзүлгөн, инновациалык өзгөрүүлөргө байланыштуу болгон педагогикалык талаптар, багыттар менен мурда жетишилген педагогикалык натыйжалар, жыйынтыктардын ортосундагы өз ара байланышты ачып көрсөтүүнү;

– түзүлгөн педагогикалык абал, коюлган милдеттер, окутуучу менен окуучунун биргелешип иштөөсүнүн жыйынтыктардын ортосундагы көз карандылыктарды аныктоону;

– аныкталган критерийлерге жараша ар кандай педагогикалык иш-чаралардын – методдордун, ыкмалардын, каражаттардын, шарттардын, формалардын варианттарынын натыйжалуулугун салыштырууну;

– атайын уюштурулган шартта белгилүү критерийлер боюнча педагогикалык сунуштардын деңгээлин, рационалдуулугун текшерүүгө ж.б.

– **Аныктоочу эксперименттин (2015-2016-жж.)** максаты – жогорку класстын окуучуларынын арасындагы агрессивдүүлүк жоруктарын жана анын түрлөрүн, алгачкы деңгээлин аныктоо. Мына ушул этапта төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

– жогорку класстын окуучуларынын арасындагы агрессивдүүлүктүн абалы үйрөнүү жана талдоо;

– Республикабыздын мектептеринде топтолгон тажрыйбаларды үйрөнүү;

– мектептердеги бул багыттардагы окуу тарбия ишинин маанисин аныктоо;

– мугалимдердин жана ата-энелердин проблема боюнча көз караштарын талдоо;

– окуучулардын «агрессия», «агрессивдүүлүк» жөнүндөгү түшүнүктөрүн жана алдардын арасында таралган агрессивдүүлүк жоруктарынын түрлөрүн аныктоо;

– окуучулардын агрессивдүүлүк жоруктарынын жоюунун педагогикалык шарттарын жана теориялык молделин аныктоо.

Каралып жаткан маселе боюнча ата-энелердин арасында изилдөө жүргүзүлдү.

Эксперименталдык изилдөөдө ата-энелердин балдарына болгон тарбиясы, үй-бүлөнүн өспүрүмдүн агрессивдүүлүгүн жоюудагы жана алдын алуудагы ролу да каралды. Үй-бүлөнүн демократиялуу, авторитардуу, коргоочу же көңүл кош болушу – баланын жүрүм-турумуна оң же терс таасирин тийгизери талашсыз. Эгерде ата-эне бири-бири менен же болбосо башка кишилер менен мамиле түзүүдө агрессияга жол берсе, балдардын бири-бирине ырайымсыздык менен зыян келтирген окуяларына көз жумса, анда балдар мындай агрессивдүү жүрүм-турумду туура деген ойдо болушуп, аны мүмкүнчүлүк болгон жерде пайдаланышат. Бул маселени чечүү максатында балага туура тарбия берүүдө жана жакшы жүрүм-турумга үйрөтүүдө ата-энелер бирге аракеттениши зарыл. Бирок, кээ бир үй-бүлөлөрдө ата-эненин бирөө авторитардуу болсо, экинчиси өтө эле демократиялуу болгон учурлар баланы тарбиялоодогу катачылыктардын бири. Ата-эненин көз караштары жана тарбиялоо методдору ар башка болгон учурда, бала туура жана туура эмес жүрүм-турумдун айырмасын ажырата албай, коом тарабынан белгиленген эрежелерди өздөштүрүүдө кыйынчылыкка учурап, агрессивдүү жүрүм-турумдарды көрсөтө баштайт. Ошол эле учурда улуттун жана коомдун ийгилиги үй-бүлөдөн башталат. Үй-бүлө коомдун негизги түзүүчүсү болуп эсептелет. Үй-бүлөнүн туура иш-аракеттерди аткаруусу жана баланы жакшы жана туура жүрүм-турумдарга үйрөтүүсү коомдун келечегин жана улуттун саламаттыгын шарттайт. Ошондуктан ата-эне балага жалаң гана жакшы, жөндүү жүрүм-турумдарды

көрсөтүп, ага оң жактан таасир этүүсү керек. Балага өз таасирин тийгизе турган мектеп, чөйрө сыяктуу факторлор канчалык кемчиликсиз болуп, туура жүрүм-турумдарга үйрөтсө да, үй-бүлөнүн тарбиясы таасирдүү болот. Баланы физикалык күч колдонуп тарбиялаганга аракет кылган ата-эненин балдары эч качан алардан туура жүрүм-турумдарды үйрөнө алышпайт. Тескерисинче, физикалык жазаланууга кабылган бала ачуулануу, жинденүү абалында болгондуктан, коргонуу максатында агрессияга кирүүнү үйрөнөт. Баланын агрессивдүүлүгү ата-эненин агрессивдүүлүгүнүн натыйжасында пайда болгондо, бала сөзсүз түрдө тескери багытта тарбия алат. Орто мектеп окуучуларынын 23,9% агрессивдүү жүрүм-турумдарды үй-бүлөсүндө көргөндүгүн айтышкан. Физикалык жактан кордук көргөн баланын ички башкаруу жөндөмдүүлүгү өнүкпөйт. Мындан сырткары, ата-энесине жана айланасындагыларга каршы ачуулануу, жек көрүү, кыжырдануу сезимдери пайда болот. Балада агрессияны жок кылуу үчүн анын агрессивдүү жүрүм-турумуна каршылык көрсөтүп, туура жүрүм-турумдун эмне экендигин түшүндүрүү сыяктуу чараларды колдонуу зарыл. Жакшы, үлгүлүү курбуларын, тааныштарын мисал келтирүү менен, алардын коомдо жетишкендиктерин көрсөтүү зарыл. Айрым учурда ата-эненин өзгөчө коргоочу мамилеси баланын ички контролунун төмөндөшүнө себеп болуп, натыйжада бала агрессивдүү кыймыл-аракеттерди көрсөтө баштайт. Ошондуктан балага болуша берүү, анын терс жоруктарын жактоо жакшы натыйжаларды бербейт. Үй-бүлөнүн баланын алы келбей турган иш-аракеттерди аткаруусун, баланын каталарын оңдобой туруп, андан идеалдуулукту күтүүсү, балага маани бербөө жана өтө эле басым жасай берген жүрүм-турумдар баланын позитивдүү тарбияланышына терс таасирин тийгизет. Мындай мамилеге кабылган бала ата-энеден алыстап, урушчаак, ачуулуу, чыр жана агрессивдүү болуп чоңоюшу мүмкүн. Баланын жүрүм-турумдарды үй-бүлөсүнөн үйрөнүп чоңоюшунда эмоциялык-инстинктивдүү кабыл алуунун ролу зор. Ушундай аспектиде агрессивдүүлүк

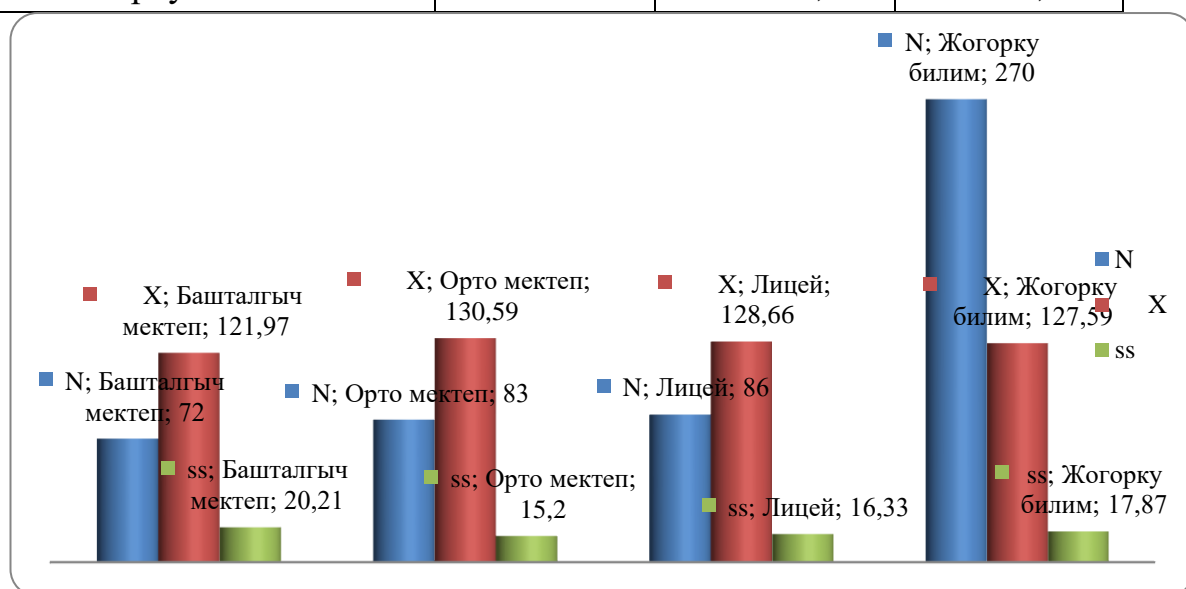
да үй-бүлөсүнөн, эркек балдарга айрыкча атасынан өтүшү мүмкүн. Балдар ата-эненин же болбосо башка балдардын агрессиялык импульстарын контролдоо жолун окшоштуруп тууроо аркылуу өздөрүнүн жүрүм-турум жана кыймыл-аракет формаларын калыптандыра алышат. Бүгүнкү күнү үй-бүлөнүн шартында жаш жеткинчек өзүнүн өнүгүүсүндө адамдар менен баарлашып, коомдун тажрыйбасын үйрөнүү аркылуу гана өнүгө алаарын өзгөчө маани берип түшүнүшү абдан зарыл педагогикалык маселе болууда. «Агрессия» жөнүндө 8% гана ата-эненин түшүнүгү бар. Ал эми калган ата-энелер бул маселени балдардын арасындагы мушташ жана чыр-чатак деп эсептешкен. Мына ушуга байланыштуу ЭТ-тун окуучуларынын ата-энелерине психологдордун, социалдык-педагогдордун катышуусу менен түшүндүрүү иштери системалуу жүргүзүлдү. Окуучу менен өз ара маданияттуу мамилешүүнүн багыттуулугун күчөтүү максатында ата-энелерге төмөндөгүдөй сунуштар берилди:

- окуучулардын өнүгүүсү үчүн жагымсыз, терс чөйрөлөрдүн таасиринен чектөөсү жана алардын кароосуз калуусун эске алуусу;
- агрессивдүү адамдар менен мамиле түзбөй, мээримдүү, адептүү, рухий өнүгүү жолунда жүргөн адамдар менен көбүрөөк баарлашууну камсыз кылуу;
- балдардын кызыгуусуна жараша алардын бош убактыларында пайдалуу ишке тартуу, ийримдерге катыштыруу;
- адамзаттын өнүгүү жолунда айлана чөйрөдөгүлөрдү, анын ичинен жашоонун баркын баамдай билүүгө багыттоо.

Диссертацияда аталган маселени үй-бүлөдөгү ата-эненин билими боюнча жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүк деңгээлине байланыштуу изилдөөлөрлөр жүргүзүлүп төмөнкүдөй жыйынтыктар алынды (6-таблица).

6-таблица. – Ата-эненин билиминин окуучулардын агрессивдүүлүк деңгээлине байланыштуулугу

	N	X	ss
Башталгыч мектеп	72	121,97	20,21
Орто мектеп	83	130,59	15,2
Лицей	86	128,66	16,33
Жогорку билим	270	127,59	17,87

Инсандын жеке мүнөзүнүн калыптанышындагы башкы чөйрө бул үй-бүлө болуп саналат. Бала өзүнүн жүрүм-турумун алгач үй-бүлөнүн ичинде калыптандыра баштайт жана мындай кылык-жоруктары көп учурда өмүр бою калат. Үй-бүлөдөгү жаш жеткинчекке, кичинекей бөбөккө кылган мамиле баланын жүрүм-турумуна оң же терс таасирин тийгизээри талашсыз.

Окуучунун инсан катары калыптануусун жана өз ара маданияттуу мамилешүүнүн багыттуулугун күчөтүү максатында ЭТ-тун окуучуларынын ата-энелрине төмөндөгүдөй сунуштар берилди:

- окуучулардын өнүгүүсү үчүн жагымсыз, терс чөйрөлөрдүн таасиринен чектөөсү жана алардын кароосуз калуусун эске алуусу;
- агрессивдүү адамдар менен мамиле түзбөй, мээримдүү, адептүү, рухий өнүгүү жолунда жүргөн адамдар менен көбүрөөк баарлашууну камсыз кылуу;

– балдардын кызыгуусуна жараша алардын бош убактыларында пайдалуу ишке тартуу, ийримдерге катыштыруу;

– адамзаттын өнүгүү жолунда айлана чөйрөдөгүлөрдү, анын ичинен жашоонун баркын баамдай билүүгө багыттоо.

Аныктоочу этапта мугалимдердин окуучулардын «агрессия», «агрессивдүүлүк», «агрессивдүү жүрүм-турум» ж.б. мына ушуга байланышкан проблемаларды кандай түшүнүшө тургандыктарын аныктадык. Сурамжылоого катышкан (157) мугалимдердин 27%ы толук, калгандары үстүртөн гана жооп бере алышты. Мына ушуга байланыштуу ЭТ-тун мугалимдерге атайын иштелип чыккан программа боюнча лекцияларды жана тренингдерди уюштурдук.

Изилдөөнүн алгачкы этабында тандалып алынган мектептердин бардык жогорку класстын окуучуларынын жүрүм-турум эрежелерин сакташы боюнча бөлүнүшүн аныктай алдык (7-таблица).

7-Таблица – Мектептин жогорку класстын окуучуларында агрессивдүүлүгү боюнча бөлүнүшү (% менен)

	Агрессивдүүлүктүн түрү	Окуучунун саны (842)	%
1.	Агрессивдүүлүгү жок окуучулар	194	23
2.	Агрессивдүүлүгү жок, бирок коркунучтуу жагдайда өзүн коргоодо колдонот	152	18
3.	Агрессивдүүлүгү пайда болот, критикалык жагдайларда адекваттуу эмес колдонот	160	19
4.	Бардык жагдайларда агрессивдүүлүгү дайым болуп турат	177	21
5.	Өзгөчө күчтүү агрессивдүү реакциясы бар, дайыма болот.	159	19

Алынган натыйжанын негизинде ЭТ (231 окуучу) жана ТТ (238

окуучу) аныкталып, агрессивдүү жүрүм-туруму байкалган окуучулар такталды. Бирок, мында мугалимдерге агрессивдүү окуучуларды сабактын жүрүшүнө тоскоолдук жараткан, сабакка кызыкпаган окуучулар же гиперактивдүү окуучулар менен алмаштырбашы керектиги эскертилди. Мектептерде 5 мугалим тарабынан «агрессивдүү» деп белгиленген 45 окуучу тизмеге алынып, аларды баалоо иши башталган. Андан мурун агрессивдүү жүрүм-турум көрсөтпөгөн 45 окуучудан турган топ менен агрессивдүү деп сыпатталган 45 окуучулук топтун орточо баллдарынын ортосунан $t=3.25$ деп табылган. Ушунун натыйжасында масштабдык баалоонун агрессивдүү жүрүм-турумдарды баалоого жарамдуу экендиги тууралуу чечим кабыл алынган.

Аныктоочу эксперименттин жүрүшүндө ЭТ-тун жана ТТ-тун окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн жоруктарынын түрлөрү жана деңгээлдери изилдөөнүн методдорунун комплексин колдонуу менен аныкталды (8-таблица). Таблицадан биз эки топто бул көрсөткүч жалпы жонунан бирдей деңгээлде болгондугун көрө алабыз.

8-таблица. – Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн деңгээлдери (% менен)

№	Агрессивдүүлүктүн түрү	Агрессивдүүлүктүн деңгээли											
		ТТ.(238 окуучу)						ЭТ(231 окуучу)					
		Жогору (85)		Орто (87)		Төмөн (66)		Жогору (83)		Орто (81)		Төмөн (67)	
		%	окуучу	%	окуучу	%	окуучу	%	окуучу	%	окуучу	%	окуучу
1	Физикалык	25	21	23	20	26	17	26	22	23	19	27	18
2	Кибербуллинг	21	18	22	19	24	16	23	19	21	17	23	16
3	Рекет	20	17	20	17	18	12	19	18,	18	15	17	11
4	Хейзинг	15	13	16	14	16	11	15	13,	17	14	16	11
5	Буллинг	10	9	13	11	13	9	12	10	12	10	14	9

6	Дискриминация	5	4	4	3	3	1	3	3	6	4	3	2
7	Сексуалдык	4	3	2	1	-		2	2	3	2	-	

Аныктоочу экспериментте ЭТ-тун жана ТТ-тун окуучуларынын агрессивдүүлүк тууралуу билиминин жана аны жоюуга багытталган ишмердүүлүгүнүн калыптануусунун көрсөткүчтөрү (3-таблица) агрессивдүүлүгүнүн мотивациялык, когнитивдик, иш аракеттик, баалоочу-жыйынтыктоочу компоненттеринин (4-таблица), жана алардын деңгээлдери аныкталды. Биз 3- жана 4-таблицаардан аныктоочу этапта бул боюнча көрсөткүчтөр эки топто тең негизинен бирдей экендигин көрө алабыз.

Аныктоочу этапта алынган изилдөөнүн жыйынтыгы жогорку класстын окуучуларынын арасындагы агрессивдүүлүк жоруктарын жоюунун моделин, педагогикалык шарттарын, калыптандыруучу этапта колдонулуучу материалдардын мазмунун, форма жана методдорун тактоодо, аныктоодо мааниге ээ болду.

Экинчи этапта (2016-2019-жж.) жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюунун моделинин жана аныкталган педагогикалык шарттардын натыйжалуулугу аныкталды. Жүргүзүлгөн педагогикалык эксперименттерде негизинен агрессивдүүлүктү болтурбоо жана жоюу боюнча талаптарды мүнөздөгөн параметрлерди аныктоо жана аларга карата жыйынтыктарды чыгаруу максаты коюлган. Мына ушул маселеге байланыштуу атайын курстун программасы түзүлгөн. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюу окуу процессинде, класстан жана мектептен тышкары иштердин системасында жүргүзүлдү. Программалык материалдарды окутууда окуучулар этика, мораль, укуктук маданият, адептүүлүк, адептүү жүрүм-турум ж.б.у.с. маселелер боюнча теориялык маалыматтарга ээ болушту. Окутуу процессинин жүрүшүндө окутуунун активдүү методдорду (семинар, тренинг, ишкер оюндар ж.б.)

пайдаландык. Окуучулардын бул түшүнүктөрүнүн негизинде агрессивдүүлүк, анын өзгөчөлүктөрү, негативдүү жагдайлары менен тааныштырдык. Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө ЭТ-тун окуучулары менен иш алып барууда ички иштер, саламаттыкты сактоо, социалдык коргоо, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, коомдук уюмдардын, окуу жайлардын, ата-энелер коомчулугунун өкүлдөрү системалуу катышышты. Эксперименталдык топто этика, мораль, укуктук маданият боюнча билимин жогорулатуу, маалымат берүү жана аны агрессивдүүлүк түшүнүгү менен иштин жүрүшүндө активдүү окутуу методдору пайдаланылды. Алардын жардамы менен класстан тышкаркы тарбиялык иштердин системасы (диспуттар, лекциялар, жолугушуулар, экскурсиялар, тренингдер ж.б.лар) өткөрүлдү. Өзгөчө агрессивдүү жүрүм-туруму бар окуучулар менен жекече иш алып барууга көңүл бөлүндү. Мындай методикалык курсту өтүүнү баштаар алдындагы жана методикалык курсту аяктагандан кийинки агрессивдүүлүк тууралуу билим деңгээлин аныктоо жана аларды салыштыруу жүргүзүлдү.

Мындан сырткары “Мектептеги агрессияны, зомбулукту кантип токтотуу керек?” колдонмонун (Тиркеме №1), модулдун (Тиркеме №3 «Кыргызстандын мектептериндеги балдарга карата зомбулукту ачыктоо») ж.б. негизинде иштелип чыккан атайын методикалык система боюнча семинар, презентация, тест ж.б. практикалык иш-чаралар өткөрүлдү.

Методикалык курсту өтүүдө агрессивдүүлүк боюнча маселенин коюлушуна, учурдагы мектептеги өспүрүмдөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн агрессивдүүлүк тууралуу түшүнүктөрдүн, этика, мораль, укук боюнча билимдеринин төмөн болуп жатышы байкалды. Бул иштин атайын максаты болуп презентация, семинар, тест, модель, модулдардын формасындагы окутуу технологиясынын практика жүзүндө эффективдүүлүгүн эксперименталдык жагдайда баалоо жана салыштыруу, алынган сандык көрсөткүчтөрдү талдоо эсептелет.

Мына ушуга байланыштуу мониторинг ар бир окуу жылында эки жолудан өткөрүлдү. Биринчиси методикалык курсту баштоо алдында, экинчиси методикалык курсту бүтүрүү этабында. Текшерүү иши ар бир окуучу үчүн даярдалган тестке карточка түрүндө түзүлүп. (Максималдык баллы 25, ар бир суроого туура жооптун орточо баллы 2.5 (2 же 3 баллдан).

Экинчи жыйынтыктоо текшерүү ишинде биринчи текшерүү ишиндеги эле суроолор-варианттар өз ара алмаштырылып берилет. Эки текшерүү иштеринин жыйынтыктарын салыштыруу менен методикалык курстун эффективдүүлүгүн мүнөздөгөн сандык көрсөткүчтөрү аныкталган жана ага карата эксперименттин жыйынтыктары чыгарылган

3.2 Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары

Калыптандыруучу эксперименттин соңунда жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн жалпы деңгээли, мотивациялык, когнитивдик, иш аракеттик компоненттеринин жана алардын агрессивдүүлүк тууралуу билиминин жана аны жоюуга багытталган ишмердүүлүгүнүн калыптануусунун көрсөткүчтөрү атайын изилдөөнүн методдорунун комплексин (анкета алуу, тестирлөө, аңгемелешүү ж.б.) колдонуу менен текшерилди.

Педагогикалык эксперименттин соңунда ЭТ-тун окуучуларынын этика, мораль, укуктук маданият, агрессивдүүлүк боюнча билимин жогорулагандыгын байкай алабыз (9-таблица). Анткени, атайын түзүлгөн программаны окутууда ар бир темага ылайык кошумча тапшырмалар берилип, ар түрдүү коомдук иш чараларга тартылды.

9-таблица. – Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүк тууралуу билиминин жана аны жоюуга багытталган ишмердүүлүгүнүн калыптануусунун деңгээли (% менен)

№	Текшерүүнүн багыты	ЭТ(231 окуучу)		ТТ.(238 окуучу)		
		Эксп-ке чейин	Эксп-тен кийин	Эксп-ке чейин	Эксп-тен кийин	
1	Этика, укуктук предметке байланышкан агрессивдүүлүк тууралуу билимди өздөштүрүүсүнүн деңгээли:					
		Жогору	16% (37)	37% (85)	14% (33)	19% (45)
		Орто	52% (120)	48% (111)	57% 136)	59% (141)
		Төмөн	32% (74)	15% (35)	29% (69)	22% (52)
2	Агрессивдүүлүктү алдын алуу, болтурбоо жана жоюуга багытталган өздүк ишмердүүлүгүнүн деңгээли					
		Жогору	18% (42)	40% (92)	16% (38)	21% (50)
		Орто	57% (132)	48% (111)	56% (133)	53% (126)
		Төмөн	25% (57)	12% (28)	28% (67)	26% (62)

Таблицадан аныктоочу этапта ЭТ-тун окуучуларынын адеп-ахлактык, этика, укуктук билим алуунун жана укуктук эрежелерди сактоо керектигин агрессия жана агрессивдүүлүк тууралуу маалыматтарды түшүнгөндөрүн жогорку деңгээли 16%, орточо 52%, төмөнкү деңгээл 32% болгон. Эксперименттен кийин бул көрсөткүчтөр жогорку 37%, орточо 48%, төмөн 15% болгон. Эксперименталдык топтун окуучулары ар кандай агрессия, конфликттик окуялар ж.б. болуп калса, аларды моралдык, укуктук жол менен

чечүүгө басым жасашып, 85% мыйзамга таянып иш кылууну көздөшсө, ТТ-тун окуучуларынын 78%ы ушундай максатты көздөшөт.

Алар агрессивдүүлүктү алдын алып, болтурбоо үчүн ар бир инсанды жакшы калыптанган моралдык сапаттары, укукту билимдери болушу керектигин баса белилешкен.

Ал эми ТТ-то – экспериментке чейин 14 % , 57%, жана 29% ды түзсө, эксперименттен кийин 19 % , 59%, 22% болгон. ТТ-тун окуучулары мына ушундай ситуацияларды чечүүдө агрессивдүүлүккө бат алдыргындыктарын байкай алдык. Бул жагдайды алардын көпчүлүгүнүн агрессивдүүлүк тууралуу түшүнүктөрдүн, этика, мораль, укук боюнча билимдеринин төмөндүгү менен түшүндүрө алабыз. Эксперименталдык топто агрессивдүүлүктү алдын алуу, болтурбоо жана жоюуга багытталган жогорку деңгээлдеги өздүк сапаттардын динамикалык өсүшү 18% дан 40%га чейин өссө, ал эми текшерүүчү топто бул көрсөткүч 16%дан 21%га жеткен. Эксперименталдык топтун окуучулары агрессивдүүлүктү алдын алып, болтурбоодо биринчи орунга моралдык тарбияны коюу менен бирге эле укуктук тарбия берүү да мектептеги тарбиялоо процесстеринде башкы орунга коюлууга тийиш деп эсептешет.

ЭТ-то агрессивдүүлүктү алдын алуу, болтурбоо жана жоюуга багытталган өздүк сапаттар экспериментке чейин жогорку деңгээл 18%, орто деңгээл 57%, төмөнкү 25% болсо эксперименттен кийин бул көрсөткүч 36%, 48%, 16% болгон. Ал эми ТТ-то бул көрсөткүч экспериментке чейин 16%, 56%, 28% болсо, эксперименттен кийин 21%, 53% жана 26%ды түздү. ЭТ-тун окуучулары 85%ы ар кандай агрессия, конфликттик окуялар ж.б. болуп калса, аларды моралдык, укуктук жол менен чечүүгө басым жасашканы, мыйзамга таянып иш кылууну көздөгөнү менен айырмаланышты. ТТ-тун окуучуларынын 78%ы ушундай максатты көздөшөт.

Жыйынтыктоочу этаптагы өзүн-өзү талдоонун көрсөткүчтөрүндө ЭТ-тун окуучулары этика, укуктук предметке байланышкан агрессивдүүлүк тууралуу өз алдынча билим алууга аракеттенгендер 82,2 % болсо, ТТ-то 44,6 %; этикалык, юридикалык сабаттуулук ЭТ-то 82,7 % , ал эми ТТ-то – 52,7 %болгон.

ЭТ-то агрессивдүүлүктү алдын алуу, болтурбоо жана жоюуга багытталган өздүк сапаттардын динамикалык өсүшү (73,5 %) түздү, ал эми ТТ-то мындай көрсөткүч (54,9 %). Ар кандай конфликттик окуялар, ситуация ж.б. болуп калганда ЭТ-тун окуучулардын 87,9% мыйзамга таянып иш кылууну көздөшсө, ТТ-тун окуучулардын 58,1% ушундай максатты көздөшөт. Педагогикалык эксперименттин натыйжасы мыйзамды кандайдыр себептер менен пайдаланбай койсо болот, айрым жагдайларда мыйзамды бузуп болсо да иш кылууга мүмкүн деп эсептегендердин саны эксперименталдык топто 12%, текшерүүчү топто 26%ды түзгөндүгүн көрсөттү. Жогорудагы тажырыйба-эксперименталдык иштин жыйынтыгын талдоо окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюуда укуктук жактан даярдоону зарыл шарттардын бири катары бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Педагогикалык эксперименттин сонунда жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн компоненттери өзгөргөндүгүн аныктай алдык (10-таблица).

10-таблица. – Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн компоненттеринин өзгөрүшүнүн динамикасы (% менен)

№	Төптөр Компо- ненттер	ТТ (238 окуучу)		ЭТ (231 окуучу)	
		Эксп. чейин	Эксп. кийин	Эксп. чейин	Эксп. кийин
1	Мотивациялык				
	Жогору	41% (97)	32% (76)	43% (99)	27% (63)
	Орточо	52% (124)	48% (114)	49% (113)	41% (94)
	Төмөн	7% (17)	20% (48)	8% (19)	32% (74)

2	Когнитивдик				
	Жогору	39% (93)	31% (74)	41% (95)	23% (53)
	Орточо	48% (114)	43% (103)	45% (104,)	36% (83)
	Төмөн	13% (31)	26% (61)	14% (32)	41% (95)
3	Иш аракеттик				
	Жогору	41% (98)	40% (95)	41% (94)	33% (76)
	Орточо	50% (119)	49% (117)	51% (118)	40% (93)
	Төмөн	9% (21)	11% (26)	8% (19)	27% (62)
4	Баалоочу- жыйынтыктоочу				
	Жогору	38% (90)	33% (79)	40% (93)	35% (81)
	Орточо	45% (107)	42% (100)	39% (90)	33% (76)
	Төмөн	17% (41)	25% (59)	21% (48,)	32% (74)

Таблицадан аныктоочу этапта жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн компоненттери көрсөткүчү бирдей деңгээлде болсо, педагогикалык эксперименттен кийин ЭТ-тун окуучуларынын агрессивдүүлүк жоруктарынын компоненттери ТТ-тун окуучуларыныкынан айырмаланып турат. Бул жагдайды ЭТ-тун окуучулары атайын максаттуу билим жана тарбия алгандыгы, оң натыйжаны камсыз кылган ар түрдүү коомдук иштерге, кызыгуусуна жараша ар кандай ийримдерге катышкандыгы, улуу адамдардын акыл нассаты ж.б.у.с жагдайлар таасир эткендиги менен түшүндүрө алабыз.

Педагогикалык-эксперименталдык иштин жыйынтыгында жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн деңгээлинин өзгөрүү динамикасын аныктай алдык. Педагогикалык эксперименттин соңунда ЭТ-тун окуучуларынын арасында агрессивдүүлүктүн жалпы деңгээли ТТ-тун окуучуларыныкына караганда азайгандыгын көрө алабыз (11–таблица).

Таблицадан ЭТ-тун окуучуларынын арасында агрессивдүүлүгүнүн түрлөрүнүн көрсөткүчтөрүнүн бир кыйла азайгандыгын көрө алабыз. Аныктоочу экспериментте ЭТ-то агрессивдүү жоруктарга 231 ээ болсо (100%), эксперименттин соңунда 90 окуучу (39%) калган, ал эми бул көрсөткүч ТТ-то 238 окуучунун (100%) ичинен 143ү (60%) калган.

11-таблица. – Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн деңгээлинин өзгөрүү динамикасы (% менен)

	Топтор Деңгээл	ТТ.(238 окуучу)		ЭТ(231 окуучу)	
		Эксп. чейин	Эксп. кийин	Эксп. чейин	Эксп. кийин
1.	Жогорку	38% (90)	28% (67)	36% (83)	9% (21)
2.	Орто	34% (81)	24 % (57)	35% (81)	16 % (37)
3	Төмөн	28% (67)	8 % (19)	29% (67)	14% (32)
4	Агрессивдүүлүгү жоюлган	–	40 % (95)	–	61% (141)

Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүк жоруктарынын жоюу багытында жүргүзүлгөн иштердин статистикалык көрсөткүчтөрүн эсептөөдө Стьюденттин I – критерийи колдонулуп, төмөнкү формула менен эсептелди:

Демек, жогорку класстын окуучуларынын арасында кеңири орун ала баштаган агресс тарбиялык иште $t = \frac{x^1 - x^2}{m_1^2 - m_2^2}$ арын жоюуда максаттуу багытталган шарттар, теориялык модель натыйжаны камсыз кыла тургандыгын көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Кыргызстанда билим алып жаткан мектеп окуучулардын агрессивдүү жүрүм-турумун, проблемаларды чечүү мамилесин педагогикалык экспериментте текшерилип, натыйжалары иштин проблемасынын чегинде жыйынтыктар чыгарылды. Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө аныкталган педагогикалык шарттардын жана агрессивдүүлүктү жоюунун теориялык моделинин натыйжалуулугу аныкталды. Жогорку класстын окуучусунун түрдүү өзгөчөлүктөрүнүн, курчап турган чөйрөнү, ата-энелердин таасирин, мугалимдердин даярдыгын, окуу-тарбия ишинин

максаттуу багыттуулугу, педагогикалык шарттарды эске алуу проблеманын чечүүнүн алгылыктуу форма жана методдорун аныктоого мүмкүндүк берди. Агрессивдүүлүктү жоюуга жана алдын алууга багытталган системалуу жүргүзүлгөн иш аракеттер оң натыйжаны камсыз кылды. Жогорку класстын окуучуларынын этика, мораль, укуктук маданият боюнча билимин жогорулатуу, маалымат берүү жана аны агрессивдүүлүк жөнүндөгү түшүнүктөргө, жакшы жүрүм-турумдун көндүмдөрүнө ээ кылуу зарыл шарттардын бири болуп саналат. Мектептин жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүүлүк деңгээлдерин чечүүнүн усулдары катары бала менен ата-эненин, мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун ортосундагы мамиле, жыныстык жана жаш курак өзгөчөлүктөрүн жана башка факторлорду эске алуу зарыл экендигин педагогикалык эксперименттин натыйжалары көрсөттү.

Эксперимендалдык изилдөөнүн жыйынтыгы жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюуда жана алдын алууда педагогикалык коллективдин ишмердүүлүгү төмөндөгү жагдайларга көңүл бөлүүсү маанилүү: а) окуу-тарбия иши агрессивдүү жүрүм-турумдун алдын алууга, окуучунун руханий өнүгүүсүн жана инсандык сапаттарын калыптандырууга багытталышына; б) жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүү жүрүм-турумду локализациялоо же токтотуунун шарты катары “агрессор жана агрессияга кабылган” окуучулар менен иш алып барууга; в) жогорку класстын окуучуларынын өзүн-өзүнүн мүмкүнчүлүгүн ачууга мүмкүндүк бере турган чөйрөнү түзүү жана аны агрессивдүү жүрүм-турумду алдын алууга жана жоюуга багытталган коомдук-педагогикалык максаттуу иштерди жүргүзүү.

КОРУТУНДУ

1. Коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн шартында жогорку класстын окуучуларынын арасында агрессивдүүлүктүн көбөйүшү, жүрүм-турумундагы агрессивдүү жоруктары жана аны жоюу проблемасынын теориядагы жана практикадагы абалы илимий негизделген педагогикалык шарттарды, алгылыктуу формаларды, методдорду жана технологияларды иштеп чыгуунун зарылдыгын алып келди. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу кең мааниде алганда – окуучуларга жардам көрсөтүү үчүн ар түрдүү мүнөздөгү иш-чаралардын комплексин иштеп чыгуу, тар маанисинде – окуучулардын социалдашуусуна терс таасирин тийгизген чөйрөнү четтетүү менен мүнөздөлөт жана аларды жоюуда социалдык-коргоочу, тарбиялык, компенсатордук жана стимулдаштыруучу функцияларды аткарат.

2. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүнүн келип чыгышынын факторлору (чөйрө жана кырдаалдык, инсандык, социалдык, үй бүлөлүк), коомдогу өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарынын келип чыгышынын себептери (өспүрүмдөрдүн коомдо жашоо тууралуу тажырыйбасынын аздыгы, алардагы эмпатиянын деңгээлинин төмөндүгү, өспүрүм курактагы окуучулардын өзүн реализациялоодогу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендиги, чоңдордун же курбуларынын агрессивдүү жүрүм-турумдарын идеалдаштыруу жана аларды тууроо; чоңдордун балдарга болгон чектен чыккан агрессивдүүлүгү) жана алардын мазмундары, окуу-тарбия ишинин жүрүшүндө агрессивдүүлүктү алдын алуунун жана жоюунун педагогикалык-психологиялык механизмдери, тарбия иштеринин алгылыктуу формалары, усулдары аныкталды.

3. Жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу – критерийлерди жана деңгээлдерди аныктоонун теориялык моделин иштеп чыгууну, педагогикалык шарттарды аныктоону талап кылды. Алар:

агрессивдүү жүрүм-турумду алдын алууга багытталып, инсандын руханий өнүгүүсүн максат кылган педагогикалык агартуучулук ишмердүүлүк, билим берүү процессинин бардык катышуучулары үчүн маселени актуалдаштыруу аркылуу ушул проблеманы алдын алуу; агрессивдүү жүрүм-турумду локализациялоо же токтотуунун шарты катары “агрессорлор жана агрессияга кабылгандар” менен педагогикалык иш алып барууну көңүл борборуна алуу; жогорку класстын окуучуларынын өзүн реализациялоого мүмкүндүк бере турган чөйрөнү түзүү. Жогорку класстын окуучуларынын арасында пайда болгон агрессивдүүлүктү жоюунун натыйжалуулугу когнитивдик, мотивациялык, мазмундук, технологиялык, баалоочу-жыйынтыктоочу компоненттерден тургандыгы далилденди.

4. Аныкталган теориялык моделди педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүүнүн натыйжалары мектепте жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюунун педагогикалык шарттарын ишке ашыруу маселесин жана илимий практикалык сунуштарды иштеп чыгууга шарттап оң натыйжаны камсыз кылды. Изилдөөнүн алгачкы этабында эксперименталдык группада аныктоочу деңгээл 36%, орточо 35 %. Төмөнкү 29 % болгон. Ал эми текшерүүчү топто бул көрсөткүчтөр 38 %, 34%, 28 %ды түзгөн. Эксперименттин соңунда ЭТ то жогорку деңгээл 9%, орто деңгээл 16%. Төмөнкү деңгээл 14 %ды түзүп, 61% да агрессивдүүлүк жоголгон.. Бул көрсөткүч текшерүүчү топто калыптандыруучу этапта 28%, орто деңгээл 24%, төмөнкү деңгээл 8% ды түзүп, 40%ында гана агрессивдүүлүк жоюлган.

Демек, педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары аныкталган теориялык моделди жана педагогикалык шарттарды колдонуу менен максаттуу жүргүзүлгөн окуу тарбия иши жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюуда алгылыктуу мааниге ээ боло тургандыгын далилдеп турат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Мектепте жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүүлүгүн жоюу ишинде КРда топтолгон илимий жетишкендиктерди жана педагогикалык тажрыйбаларды жергиликтүү шарттарды эске алып чыгармачылык менен колдонуу.
2. Мектепте жогорку класстын окуучуларынын агрессивдүү жоруктарын жоюу ишинде аныкталган педагогикалык шарттарды жана теориялык моделди, форма жана методдорду пайдалануу;
3. Мугалимдер, ата-энелер жана окуучулар үчүн кошумча адабияттарды чыгаруу.
4. Ата-энелерди, коомчулуктун кеңири массасын тарбиялык иштерге тартуу.
5. Мугалимдердин окуучулардын агрессивдүүлүгүн жоюу маселеси боюнча квалификациясын жогорулатуу;

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие / под ред. Н.М. Платоновой. – СПб.: Речь, 2014. – 336 с.
2. Айдын, Х.Б. Баланын жан дүйнөсүнүн соолугу [Текст] / Х.Б. Айдын. – Стамбул: Морпа, 2004.
3. Армения Республикасында балдарга карата зомбулуктун көрүнүштөрү. Изилдөөнүн жыйынтыктарын анализдөө жөнүндө жыйынтык маалыматтар. Авторлордун тобу. – Ереван, 2014.
4. Асипова, Н.А. Социалдык тарбия [Текст] / Н.А. Асипова. – Бишкек, 2004.
5. «Балдарга карата зомбулук» бүткүл дүйнөлүк доклад. – 2006.
6. Бандура, А. Агрессия: коомдук окуунун анализи [Текст] / А. Бандура. – Нью-Йорк, 1973.
7. Бандура, А. Подростковая агрессия [Текст] / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М., 1999. – 512 с.
8. Бэррон, Р. Агрессия [Текст] / Р. Бэррон, Д. Ричардсон. – СПб, 1997. – 336 с.
9. Беларусь Республикасында балдарга карата зомбулук жасалган кырдаалдарды баалоо боюнча жалпы улуттук изилдөөнүн жыйынтык маалыматтары / И.А. Фурманов [ж.б.]. – Минск: В.И. З.А.ГРУПП, 2010. – 156 б.
10. Беличева, С.А. Социально-педагогическая диагностика и сопровождение социализации несовершеннолетних [Текст] / С.А. Беличева, А.Б. Белинская. – М.: Феникс, 2013. – 380 с.
11. Бенилова, С. Влияние стиля общения с детьми на их развитие, деятельность и интеграцию [Текст]: учебное пособие / С Бенилова. – М., 2015. – 215 с.
12. Биздин балдар жана биз. Маалыматтык жыйнак, түзүүчүлөр Г.Т. Айтмурзаева, В.А. Горкина, Р.А. Кутанова. – Бишкек, 2013.

13. Билим берүү мекемелеринде зомбулуктун алдын-алуу. Педагогикалык кызматкерлер үчүн методикалык колдонмо. Л.А. Глазырина, М.А. Костенко; Т.А. Епояндын редакциясы алдында. – М., 2015.
14. Битянова, М.Р. Управление деятельностью педагога-психолога в образовательном учреждении [Текст] / М.Р. Битянова. – М.: Сентябрь, 2010. – 175 с.
15. Бреслав, Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности [Текст]: учебное пособие для специалистов и дилетантов / Г.Э. Бреслав. – СПб: Речь, 2013. – 144 с.
16. Бэрн Р. Агрессия [Текст] / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб: Питер, 2011. – 352 с.
17. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму Зомбулук жана анын саламаттыкка тийгизген таасири. Дүйнөдөгү кырдаал тууралуу доклад. – М., 2003.
18. Бютнер, К. Жить с агрессивными детьми [Текст] / К. Бютнер. – М.: Педагогика, 1991.
19. Гордеев, В. Простой метод диагностики, коррекции мониторинга поведенческих отклонений у детей и подростков [Текст] / В. Гордеев, А. Ивахнова, В. Погорельчук. – СПб: ЭЛБИ, 2009. – 100 с.
20. Гревцов. А. Тренинг развития с подростками: творчество, общение, самопознание [Текст] / А. Гревцов – СПб: Питер, 2012. – 416 с.
21. Джумабаева, Г.А. Агрессивдүү өспүрүмдөр менен иш жүргүзүүнүн өзгөчүлөктөрү [Текст] / Г.А. Джумабаева // КББАнын Кабарлары. – 2011. – №2. (18) – 103-109-бб.
22. Джумабаева, Г.А. Окуучуларга кумардануунун зыяндуулугун жана андан кутулуунун жолдорун жеткирүү [Текст] / Г.А. Джумабаева // "Инновациялык билим берүү: абалы жана келечеги" IV симпозиумдун материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2012. – 145-148-бб.

23. Джумабаева, Г.А. Окуучулардын ан-сезимин псевдомаданий чөйрөлөрдүн таасиринен кантип коргойбуз? [Текст] / Г.А. Джумабаева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2011. – №1. – 48-52-бб.

24. Долгова, В.И. Исследование агрессивного поведения старших подростков [Текст] / В.И. Долгова, Н.И. Аркаева, А.В. Смолин // Концепт. – 2015. – Т. 31. – С. 121-125. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/95531.htm>.

25. Долгова, В.И. Психолого-педагогическая коррекция агрессивного поведения студентов колледжа [Текст] / В.И. Долгова, Т.В. Жильцова // Концепт. – 2016. – Т. 44. – С. 50-56. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56975.htm>.

26. Долгова, В.И., Нуртдинова А.А., Белозерцева Н.А. Агрессивное поведение подростков [Текст] / В.И. Долгова, А.А. Нуртдинова, Н.А. Белозерцева // Концепт. – 2015. – Т. 31. – С. 16-20. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/95510.htm>.

27. Долгова, В.И. Коррекционно-развивающая работа с подростками, оставшихся без попечения родителей В.И. Долгова [Текст]: монография – Челябинск: АТОКСО, 2010. – 124 с.

28. Долгова, В.И. Проблемы определения уровня эмоциональной устойчивости подростков [Текст] / В сборнике: Functions of upbringing and education in conditions of the accelerated socialization of the personality in the modern society Peer-reviewed materials digest (collective monograph) published following the results of the CIII International Research and Practice Conference and II stage of the Championship in Psychology and Educational sciences / В.И. Долгова. – 2015. – С. 91-95.

29. Долгова, В.И. Психолого-педагогическая коррекция межличностных отношений подростков: научно-методические рекомендации [Текст] / В.И. Долгова. – Челябинск: АТОКСО, 2010 – 112 с.

30. Долгова, В.И. Психолого-педагогическая коррекция агрессивного поведения старших подростков [Текст] / В.И. Долгова, Е.Г. Капитанец. – Челябинск, АТОКСО, 2010. – 111 с.
31. Долгова, В.И. Моделирование психолого-педагогической коррекции межличностных отношений старших подростков [Текст] / В.И. Долгова, В.Л. Миронова // Концепт. – 2015.
32. Долгова, В.И. Психологу образования: взаимодействие с родителями: [Текст]: монография / В.И. Долгова, О.А. Шумакова. – Челябинск: АТОКСО, 2011. – 213 с.
33. Дубинин, С.Н. Агрессивное поведение у детей и подростков как одна из форм девиантного поведения [Текст] / С.Н. Дубинин // Сибирский педагогический журнал. – Новосибирск, 2011. – №5. – С. 98-116.
34. Дубинин, С.Н. Причины проявления агрессивного поведения в подростковом возрасте [Текст] / С.Н. Дубинин // 10 лет стратегии «Казахстан-2030» экономические и политико-правовые основы модернизации Казахстана как условия вхождения Республики Казахстан в число пятидесяти наиболее конкурентноспособных стран мира: материалы Междунар. науч.-практ. конф. / Костан. гос. ун-т им. А. Байтурсынова. – Костанай, 2008. – С. 153-159.
35. Дубинко, Н.А. К проблеме условий и движущих факторов агрессии [Текст] // Социально-педагогическая работа / Н.А. Дубинко. – М. – 2015. – №4. – С. 85-92.
36. Дубровина, И.В. Практическая психология образования [Текст]: учебное пособие / И.В. Дубровина. – СПб: Питер, 2014. – 592 с.
37. Дубровина, И.В. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми: [Текст] учебное пособие / И.В. Дубровина, А.Д. Андреева, Е.Е. Данилова, Т.В. Вохмянина. – М.: Академия, 2014. – 98 с.

38. Евдокимова, А.С. Социально-психологические факторы экономической социализации личности [Текст]: автореф. дис. . канд. психол. наук: 19.00.05 / А.С. Евдокимова. – М., 2014.

39. Емчура, Т. Институты социализации молодежи транзитивного общества [Текст]: автореф. дис. .д-ра соц. наук: 22.00.04 / Т. Емчура. – М., 2005. – 41 с.

40. Ениколопов, С.Н. Понятие агрессии в современной психологии [Текст] С.Н. Ениколопов // Прикладная психология. – 2014. – №1. – С. 95-102.

41. Ессенакис, Е.В. Гимнастика чувств. Тренинг творческого развития личности [Текст] / Е.В. Ессенакис. – М.: Прогресс, 2013. – 143 с.

42. Жалпы билим берүүчү мекемелерде зомбулуктан коргоо боюнча билим берүү процессинин катышуучуларынын, билим берүү мекемелеринин кызматкерлеринин, окуучуларынын, ата-энелердин (мыйзамдуу өкүлдөрдүн) мамилелеринин тартиби жөнүндөгү типтүү жетекчилик көрсөтмө. [“Зомбулуксуз мектеп” программасы], – Бишкек, 2013.

43. Жаштар – Кыргызстандын стратегиялык ресурсу. – Бишкек, 2008. – С. 19-20.

44. Жолдошева, А.Ш. Информационные технологии и проблема социализации молодежи [Текст] / А.Ш. Жолдошева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2009.– С. 302-304.

45. Жолдошева, А.Ш. Средства массовой коммуникации, их воздействие и роль на процесс социализации современной молодежи [Текст] / А.Ш. Жолдошева // В мире образования. – Алма-Ата. – 2013. – №2. – С. 12-13.

46. Жолдошева, А.Ш. Основные факторы социализации современной молодежи условиях рыночных отношений [Текст] / А.Ш. Жолдошева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2013. – С. 131-133.

47. Жумабаева, Г.А. Адамзаттын рухий өнүгүүсүндө диний билимдин ролу [Текст] / Г.А. Жумабаева. – Бишкек, 2013.

48. Закон Кыргызской Республики «О молодежной политике» от 26 февраля 2000 года.

49. Закон Кыргызской Республики «Об охране и защите прав несовершеннолетних» от 26 октября 1999 года.

50. Замбатова, А.Т. Парадигма модернизации семьи как стадия в эволюционном процессе [Текст] / А.Т. Замбатова, Б.Б. Хубиев // Научные проблемы гум.анитарных исследований. – 2012. – №3.

51. Здравомыслова, О.М. Семья и общество: гендерноеизмирение российской трансформации [Текст] / О.М. Здравомыслова. – М., 2003. – 77 с.

52. Зубок, Ю.А. Молодежный экстремизм. Сущность и особенности проявления[Текст] / Ю.А. Зубок, В.И. Чупров // Социологические исследования. – 2008. – №5. – С. 37-47.

53. “Зомбулукууз мектеп” программасы боюнча класстан тышкаркы иш-чараларды өткөрүү боюнча методикалык колдонмо. – Бишкек, 2013.

54. Ибрагимова, Т.В. Специфика семейного воспитания в Вайнахской народной педагогике [Текст] / Т.В. Ибрагимова, Р.М. Эхаева. – Нальчик: Эльфа, 2008.

55. Иванова, Л.Ю. Агрессивность, жестокость и отношения старшеклассников к их проявлениям [Текст] / Сб. Проблемы личности, профилактика отклонений в её развитии Л.Ю. Иванова. – М.-Архангельск, 1993.

56. Исаев, Д.Д. Типологические модели поведения подростков с различными формами аддиктивного поведения [Текст] / Д.Д. Исаев, И.И. Журавлёв, С.Д. Озерецковский. – СПб, 1997.

57. Ишимов, Б.Б. Өспүрүмдрдүн жүрүм-турумундагы социалдык эмес бузулуларды жана укук бузууларды профилактикалоо [Текст]: окуу-

методикалык колдонмо [Текст] / Б.Б. Ишимов, Ч.Т. Осмонова. – Бишкек: 2001. – 92 б.

58. Казакстандын мектептеринде балдарга карата зомбулукту баалоо. – Алматы, 2013.

59. Казурова, О.Ю. Правовая социализация студенческой молодежи в условиях современного российского общества [Текст]: автореф. дис. . канд. соц. наук: 22.00.04 / О.Ю. Казурова. – Волгоград, 2006.

60. Камчибеков, М. Становление правосознания современной молодежи [Текст] / М. Камчибеков. – М., 2004. – 145 с.

61. Комплексиз, М. Молодежь и авторитаризм: Исследование об отношении школьников и студентов Кыргызстана к авторитаризму [Текст] / М. Комплексиз, А. Гюмюш. – Бишкек: КРСУ, 2002.

62. Корнилович, В.А. Институциональные основы социализации учащейся молодежи [Текст]: автореф. дис. . канд. соц. наук: 22.00.04 / В.А. Корнилович. – М., 2009. – 26 с.

63. Кошбакова, Б.М. Развитие социокультурных традиций и обычаев кыргызского народа в современных условиях [Текст]: дисс. . канд. соц. наук: 22.00.04 / Б.М. Кошбакова. – Бишкек, 2012. – 200 с.

64. Кривошеева, Л.Е. Роль социальных институтов в предотвращении конфликтов [Текст] / Л.Е. Кривошеева. – Тверь, 2007. – 383 с.

65. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник 2018-2019-гг. – Бишкек, 2019.

66. Ковалев, П. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения [Текст] / П. Ковалев. – СПб, 1996. – 358 с.

67. Коннор, Д. Агрессия и антисоциальное поведение детей и подростков [Текст] / Д. Коннор. – СПб.: Прайм. ЕВРОЗНАК, 2013. – 288 с.

68. Кислица, В.В. Изучение вербальной агрессии подростков в образовательном учреждении [Текст] // Молодой ученый. – 2016. – №9 (113). – С. 1023-1027.

69. Кравцова, М.М. Дети-изгои. Психологическая работа с проблемой [Текст] / М.М. Кравцова. – М.: Генезис, 2005. – 111 с.

70. Кривцова, С.В. [Подросток на перекрестке эпох \[Текст\]](#) / С.В. Кривцова. – М.: Генезис, 1997. – 280 с.

71. Кривцова, С.В. Буллинг – мекеме катары мектепке чакырык таштоо // [Текст] / С.В. Кривцова // Билим берүүчүлүк саясат. – 2011. – №5 (55). – 36-42-бб.

72. Кривцова, С.В. Методикалык сунуштамалар. “Окуучулар чөйрөсүндө зомбулуктун чыгышына каршы аракеттерди жасоо үчүн билим берүүчү мекеме жана коомдук институттардын мамилелеринин негизинде билим берүүчү мекемелерде психологиялык жактан коопсуз атмосфераны калыптандыруунун модели” [Текст] / С.В. Кривцова. – М., 2013.

73. Кузьмина, А.С. Агрессия подростков [Текст] / А.С. Кузьмина, М.В. Шеенко // NevaInfo.Ru. – 2015. – Т. 2. – №34. – С. 221-223.

74. Кыргызстан мектептеринде зомбулуктун жайылуусун жана динамикасын изилдөө боюнча жыйынтык маалымат. ЮНИСЕФ, 2011.

75. Кыргызстандагы мектептерде балдарга карата зомбулукту жоюу модулу. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. – Бишкек, 2015.

76. Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелериндеги зомбулуктан окуучуларды коргоо боюнча мекемелер аралык өз ара аракеттешүү жөнүндөгү Атайын токтом.[“Зомбулуксуз мектеп” программасы]. – Бишкек, 2013.

77. Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелериндеги зомбулуктан окуучуларды коргоо боюнча мекемелер аралык өз

ара аракеттешүү жөнүндөгү Атайын токтом. <https://emirsaba.org/zorduk>.

78. Лавриенко, В.Н. Социология семьи [Текст] / В.Н. Лавриенко. – М.: ЮНИТИ, 2008. – 349 с.

79. Левитов, Н.Д. Психические состояния агрессии [Текст] // Вопросы психологии. – 2014. – №6. – С. 18-21.

80. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

81. Лесневская, Т.И. Реклама и молодежь в контексте массовой культуры [Текст] / Т.И. Лесневская // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2008. – №9. – С. 38-41.

82. Лиссабонская декларация по молодежной политике и программам, 2000.

83. Логуа, Р.А. Проблемы социализации молодежи в условиях становления рыночной экономики [Текст]: автореф. дис. канд. филос. наук: 09.00.01 / Р.А. Логуа. – М., 1992.

84. Личко, А. Психопатии и акцентуации характера у подростков [Текст] / – СПб: Речь, 2009. – 256 с.

85. Личко А.Е. Попов Ю.В. Делинквентное поведение, алкоголизм и токсикомании у подростков [Текст] / А.Е. Личко, Ю.В. Попов. – М., 1988.

86. Личко, А.Е. Психопатии к акцентуации у подростков [Текст] / А.Е. Личко. – Л.: Медицина, 1977.

87. Лоренц, К. Агрессия (так называемое "зло") [Текст] / К. Лоренц. – М., 1994. – 269 с.

88. Малтабаров, Б.А. Социальные ориентации студентов в изменяющемся обществе: социологический анализ (на материале конкретного социологического исследования) [Текст] / Б.А. Малтабаров, Ж.Э. Асангулова. – Бишкек: БГУ, 2005. – 57 с.

89. Маккоби, Э.Э. Үй-бүлө контекстинде социалдаштыруу: ата-эне менен баланын ортосундагы мамиле Балдардын психологиясы боюнча справочник) [Текст] / Маккоби, Э.Э. Ж.А. Мартин. – Нью-Йорк. – 1983. – С. 1-101. Виллей. Массобу, Е. Е. and Martin, J.A. Socialization in the context of family: Parent child interaction. Handbook of Child Psychology: Socialization, Personality and Social Development, , New York: Willey, 1983. – P. 1-101.

90. Малютова, Е.К. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми [Текст] / Е.К. Малютова, Г.Б. Манина. – СПб.: Речь, 2013. – 190 с.

91. Мамытов, А.М. Диагностика мотивационной агрессивности подростков (на примере г. Бишкек) / Сборник статей «Модернизация системы образования Кыргызской Республики» [Текст] / А.М. Мамытов, Г.С. Тагаева. – Бишкек, 2014. – С. 241-250.

92. Маслоу, А. Самоактуализация [Текст] / А. Маслоу // Психология личности. – М., 1982.

93. Мамайчук, И.И. Психологическая помощь детям и подросткам с расстройствами поведения: учеб. пособие для вузов [Текст] / И.И. Мамайчук и др. – СПб: Речь, 2010. – 384 с.

94. Мектептеги кордоонун алдын-алуу. Мугалимдер, мектеп психологдору, социалдык педагогдор үчүн колдонмо / Түз. О.Л. Романова. – М., 2005.

95. Мектептеги зомбулукту кантип токтотуу керек?. Мугалимдер үчүн колдонмо”. – ЮНЕСКО, 2011.

96. Мектептеги зомбулуктун алдын-алуу. Тренерлер үчүн жетекчилик көрсөтмө. [Европа Союзунун колдоосу менен “Россия Федерациясынын билим берүү мекемелеринде саламаттыкка окутуу” долбоору]. – М., 2004.

97. Мектептик жараштыруу кызматтары. Методдор, изилдөөлөр, процедуралар. Материалдардын жыйнагы. – М., 2012.

98. Микляева, А.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция [Текст] / А.В. Микляева. – СПб.: Речь, 2014. – 248 с.
99. Можгинский, Ю. Агрессивность детей и подростков [Текст] / Ю. Можгинский. – М., 2008 – 240 с.
100. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – СПб.: Питер, 2013. – 651 с.
101. Мугалим // Илимий-педагогикалык журнал. – Бишкек. – 2014. – №3.
102. Перешенко, Н.В. Девиантный школьник: Профилактика и коррекция отклонений [Текст] / Н.В. Перешенко, М.Н. Заостровцева. – М.: ТЦ Сфера, 2015. – 192 с.
103. Психология человеческой агрессивности / К.В. Сельченко. – Минск, 1999. – 656 с.
104. Райе, Ф. Психология подросткового и юношеского возраста [Текст] / Ф. Райе. – СПб: Питер, 2000. – 624 с.
105. Реан, А.А. Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности [Текст] / А.А. Реан // Ананьевские чтения. – 1997. – №2. – С. 13-16.
106. Реан, А.А. Агрессия и агрессивность личности [Текст] / А.А. Реан // Психологический журнал. – 1996. – №5. – С. 3-18.
107. Реан, А.А., Гендерные различия структуры агрессивности у подростков [Текст] А.А. Реан, Н.Б. Трофимова // Актуальные проблемы деятельности практических психологов. – 1999. – №3. – С. 6-7.
108. Рукавишникова, Н.Г. Профилактика и коррекция агрессивного поведения подростков [Текст] / В книге: Педагогические и психологические проблемы современного образования материалы научно-практической конференции «Чтения Ушинского». ЯГПУ им. К.Д. Ушинского / Н.Г. Рукавишникова. – 2015. – С. 97-107.

109. Румянцева, Т.Г. Агрессия и контроль [Текст] / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии. – 1992. – №5/6. – С. 35-40.
110. Романова, О.Л. Мектептеги кодулоону токтотуу. Мектеп мугалимдери, психологдор, социалдык педагогдор үчүн колдонмо [Текст] / О.Л. Романова. – М., 2005.
111. Сагынбаева, А.О. Социально-политические ориентации студенческой молодежи (на примере Кыргызстана) [Текст]: автореф. дис. . канд. социол. наук: 22.00.06 / А.О. Сагынбаева. – М., 1992. – 34 с.
112. Саенко, Е.В. Профессиональная деятельность психолога при профилактике девиантного поведения [Текст]: автореф. дис. канд. психол. наук / Е.В. Саенко. – Тверь, 1995.
113. Саратова, Л.М. Психолого-педагогические особенности подростков с особыми образовательными потребностями [Текст] / Л.М. Саратова // Молодой ученый. – 2011. – №11. – Т. 2. – С. 102-104.
114. Семенюк, Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции [Текст] / Л.М. Семенюк. – М., 1996. – 254 с.
115. Социальный портрет молодежи Кыргызстана на фоне современности [Текст] / Б. Романов, К. Исаев, С. Сыргабаев. – Б.: Кут-Бер, 2012. – 104 с.
116. Социалдык педагогиканын теориясы жана практикасы: алгачкы кадамдар. Окуу-усулдук колдонмо. USADID. – Бишкек, 2012.
117. Смит, П. Мектептердеги кемсинтүү: Агрессивдүү жүрүм-турум боюнча аткарылган жыйырма жылдык изилдөөлөрдүн сабагы [Текст] / П. Смит, П. Брайн. – New York., 2000. – Том 26. – 1-9-бб.
118. Стейнберг, Л. (1993), Өспүрүм курак [Текст] / Мак Гроу Хилл: Нью-Йорк. (Steinberg, L. (1993), Adolescence.Third (3rd edition) Edition Mc. Graw Hill: New York). – 3-чыгарылыш Степанов В.Г..

119. Степанов, В.Г. Психология трудного школьника [Текст] / В.Г. Степанов. – М., 1998.
120. Сеитова, М.У. Факторы, влияющие на здоровье населения Таласской области [Текст] / М.У. Сеитова, М.Ж. Голоев // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – Бишкек. – 2017. – №1. – 122-124-бб.
121. Смирнова, Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей [Текст] / Т.П. Смирнова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2009. – 432 с.
122. Стеффен, М.Я. Жыныстык өзгөчөлүк жана агрессивдүү жүрүм-турум: Коомдук психологиялык адабияттардын метаанализи [Текст] / М.Я. Стеффен // Психологиялык бюллетень. – 1986. – №3. – 309-330-бб.
123. Сухомлинский, В.А. О воспитании [Текст] / В.А. Сухомлинский. – М.: Политическая литература, 1973. – 272 б.
124. Уэбстер-Страттон, К., Герберт М. Проблемные семьи – проблемные дети [Текст] / К. Уэбстер-Страттон, Герберт Рама Пабблишинг. – М., 2010. – 488 с.
125. Фельдштейн, Д. Психология развития человека как личности [Текст] / Д.И. Фельдштейн. Избранные труды: В 2 т. / Д.И. Фельдштейн. – Т. 1. – М.: МПСИ, 2009. – 190 с.
126. Фельдштейн, Д.И. Психолого-педагогические проблемы соотношения биологического и социального [Текст] / Д.И. Фельдштейн. // Советская педагогика. – 1984. – №5. – 52-55-бб.
127. Филатова, А. Ф. Актуальные проблемы полоролевого воспитания подростков / А. Ф. Филатова [Текст] // Альманах современной науки и образования: Педагогика, психология, социология и методика их преподавания. – Тамбов. – 2007. – №5. – С. 233-235.
128. Формирование нравственных убеждений у старшеклассников [Текст] / – М., 1960. – 91 б.

129. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм. – М., 1990. – С. 20-21.
130. Фрейд, З. Введение в психоанализ: лекции [Текст] / З. Фрейд. – М.: Наука, 2005. – 125 с.
131. Фурманов, И.А. Детская агрессивность [Текст] / И.А. Фурманов. – М., 1996. – 192 с.
132. Фурманов, И.А. Психология детей с нарушениями поведения [Текст]: пособие для психологов и педагогов / И.А. Фурманов. – М.: Владос, 2010. – 351 с.
133. Шереги, Ф.Э. Мектепте балдарга жана 14 жашка чейинки өспүрүмдөргө карата зомбулук [Текст] / Ф.Э. Шереги. – М., 2011.
134. Хорни, К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория неврозов [Текст] / К. Хорни. – СПб: Питер, 2019. – 240 с.
135. Хьюсман, Л.Р. Ата-эненин билим деңгээлинин балдардын билимине жана окуудагы ийгиликтерине тийгизген туруктуу таасири: Үй-бүлөдөгү мамиле, баланын агрессивдүүлүгү жана өспүрүмдөрдөгү аракеттердин карым-катнашы, [Текст] / Л.Р. Хьюсман, К. Меррил Палмер. – Нью-Йорк, 2009. – 55(3). – 224-249-бб.
136. Шаффер, С.М. Башталгыч мектептерде кыздар менен балдардын агрессивдүү-ырайымсыз жүрүм-турумун салыштыруу [Текст] С.М. Шаффер [ж.б.] // Жаштарга жана чоңдорго үчүн маалымат Консультациялык жана клиникалык психология боюнча жыйынтыктардын журналы. – 2006. – №3. – 500-510-бб.
137. Элебаева, А.Б. Миграция и проблема безопасности [Текст] / А.Б. Элебаева // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – Бишкек, 2015.
138. Эрезеге жете элек балдарды тарбиялоо колониясындагы адамдын укуктары (№14 мекеме). Мониторингдин жыйынтыктары боюнча отчет / Д. Саякова. – Бишкек, 2005. – 64 б.

139. Ювеналдык юстиция: ЖОЖдор үчүн окуу куралы /А.В. Заряевдин, В.Д. Малковдун ред. астында. – М.: Юстицинформ, 2005. – 320 б.

140. Ювеналдык юстиция: теория жана практика: жождор үчүн окуу китеп / Акматов А.О., Мүсүралиев Б.Ж., Шакиралиева Г.Д. – Бишкек, 2003. – 300 б.

141. ЮНЕСКОнун эл аралык өз ара түшүнүшүү, кызматташтык жана тынтчтык духунда жана адам укуктарын жана негизги эркиндиктерди урматтоо духунда тарбиялоо жөнүндөгү сунуштамалары. – ЮНЕСКО, 1974.

142. Яковлева, А.Н. Социализация школьников и студентов [Текст] / А.Н. Яковлева. – СПб, 2001.

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСТАР:

143. UNESCO HIV and Health Education Clearinghouse 18.<http://hivhealthclearinghouse.unesco.org> Алматыдагы ЮНЕСКОнун бюросу www.unesco.kz.

144. Москвадагы ЮНЕСКОнун бюросу <http://www.unesco.org/new/ru/moscow/>.

145. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги <http://edu.gov.kg/>.

146. <http://www.akipress.org>.

147. <http://www.stat.kg>.

148. . <http://www.infox.kg>.

149. <http://www.easttime.ni>.

ТИРКЕМЕЛЕР

ТИРКЕМЕ 1.

Сурамжылоо (мугалимдер үчүн)

(Семинар, тренингди баалоосу)

Урматтуу катышуучу!

Бул сурамжылоо Сиз катышкан семинар, тренинг тууралуу пикирлерди билүүгө мүмкүнчүлүк берет, жана келечектеги семинарларды, башка катышуучулардын кызыкчылыктары үчүн, жакшыртууга жардам берет. Сиздин жоопторуңуз үчүн алдын-ала ыраазычылык билдиребиз.

Сиз төмөндө берилген ырастамалар менен макулсузбу же макул эмессизби?

Төмөндө берилген шифрлерди колдонуу менен, 1 ден 5ке чейинки шкала боюнча аларга баа бериңиз:

5. Абсолюттук макулмун. 2. Макул эмесмин. 4. Макулмун. 1. Таптакыр макул эмесмин. 3. Билбейм.

Материалдар

Менин оюмча:

1. Бул модулдун максаттары так аныкталган
2. Материал түшүнүктүү жана системалуу берилген

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

Маалыматтык камсыздоо:

1. Мен бул семинардан көп нерсени билдим
2. Семинар мага маселени жакшы түшүнүүгө жардам берди

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

Окутуунун методикасы:

1. Материалды түшүндүрүү так жана түшүнүктүү болду
2. Окуу материалы билим берүүчү мүнөздө болду

3. Талкуулар өтө пайдалуу болушту

4. Мен бул семинарга активдүү катыштым жана өзүмдүн салымымды

коштум

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

Семинарды өткөрүү орду жана программасы:

1. Семинарды өткөрүү орду жана программасы рационалдуу аныкталган жана түзүлгөн

2. Бардык керектүү материалдар сунушталды

3. Семинардын техникалык камсыздалышы адекваттуу болду

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

5 4 3 2 1

Мындай семинарлардын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн Сиз эмнени сунуштайт элеңиз? _____

ТИРКЕМЕ 2.

АНКЕТА

(жогорку класстын окуучулары үчүн)

1. Окуган мектебин _____
2. Ата-энеңиз кайда иштешет _____
3. Үйдө ата-энеңе жардам бересиңби? _____
4. Канча бир тууганың бар? _____
5. Кандай үй жумуштарын аткарасың? _____
6. Бош убактыңды кандай өткөрөсүң? _____
7. Жолдошторуң _____ менен _____ кандай мамиледесиң? _____
8. Эмнеге кызыгасың? _____
9. Агрессия, конфликт дегенге кандай түшүнөсүң? _____

10. Жолдошторундун арасында чыр чатак болгонун байкадыңбы?
-
11. Алар эмне үчүн чатакташат?
-
12. Чыр-чатак дегенди кандай түшүнөсүң?
-
13. Алар кайсыл жерде чатакташышат?
-
14. Алар эмне себептен чатакташышат?
-
15. Сен аларга тоскоол болосуңбу? _____
16. Аларды элдештиресинби? _____
17. Алар сени угабы? _____
18. Эгер укпаса кандай чара колдоносун? _____
19. Бул маселе боюнча кимдерге кайрыласың?
-
20. Мугалимдерге кабарлайсыңбы?
-
21. Балдардын ата-энелерине кабарлайсыңбы?
-
22. Укук коргоо органдарына кабарлайсыңбы? _____
23. Дайыма чатакташкан балдар өзүлөрүн кандай алып жүрүшөт?
-
24. Аларга кеңеш бересинби? _____
25. Өзүндү дайыма адептүү алып жүрөсүңбү?
-

ТИРКЕМЕ 3.

АНКЕТА

(ата-энелер үчүн)

1. Кайда иштейсиздер? _____
2. Билимиңиздер кандай? _____
3. Канча балаңыз бар? _____
4. Балдарыңыздын кандай окуганын билесизби? _____
5. Алардын эмнеге кызыга турганын байкадыңызбы? _____
6. Бош убактыңыздарда балдарыңыз менен эмне жумуш кыласыз? _____

7. Балдарыңыз жөнүндө мугалимден маалымат аласызбы? _____
8. Балдарыңыз силер менен, бир туугандары менен кандай мамиледе? _____
9. Балдарыңыздын жолдоштору кимдер? _____
10. Алар бош убактысында эмне менен алектенишет? _____
11. Балдарыңыздын мүнөзүн жакшы билесизби? _____
12. Балдарыңыз чыр чатакка барабы? _____
13. Агрессия, конфликт дегенди кандай түшүнөсүз? _____
14. Балдардын чыр чатагынын себеби эмнеде деп ойлосуз? _____
15. Алардын чыр-чатагынын кандай түрүн байкадыңыз? _____
16. Чыр-чатакты байкасаңыз кандай чара колдоносуз? _____
17. Бул тууралуу кимдерге кайрыласыз же кабарлайсыз? _____
18. Балдардын ата-энеси менен пикирлешесизби? _____
19. Мектепте бул маселе боюнча иш чаралар өткөрүлөбү жана Сиз аларга катыштыңызбы? _____
20. Бул багытта кандай маалыматтар менен тааныштыңыз? _____
21. Мектепте балдардын чыр-чатагы боюнча талдоолорго катыштыңызбы? _____
22. Мугалимдер менен дайыма кеңешесизби? _____
23. Балдарыңызга адептүүлүк жөнүндө түшүндүрөсүзбү? _____
24. Балдарыңызга ушул багыттарда китеп сатып бердиңизби? _____
25. Балдарыңызга дайыма акыл-насаат айтасызбы? _____

ТИРКЕМЕ 4.

СУРАМЖЫЛОО (мугалимдер үчүн)

“Сиз эмоциялдык-психологиялык агрессия (кодулоо, басынтуу, кемсинтүү) тууралуу кандай ойлойсуз?”

	Суроо	Ооба	Жок
1.	Муну жөн гана тамаша сымал кабыл алам, көңүл оорута албайт		
2	Эмоциялдык-психологиялык агрессияга (кодулоо, басынтуу, кемсинтүү) туш болгон адам өзү күнөөлүү		
3	бул мектеп көйгөйү		

4	Мугалимдер жана мектептин администрациясы окуучулардын кимдир-бирөөсү агрессияга туш болуп жаткандыгын байкабай коюуну каалашат		
5	Балдар агрессияга макул болууга аргасыз		
6	Балдар өз ара өзүлөрү чечишип алышат		
7	Агрессияга кабылгандар, акыр аягы, күчтүүрөөк болуп калышат		
8	Бул, негизинен, физикалык таасир тийгизүү		
9	Чоңдор кийлигишкенде, абал мурункудан да начарлайт		
10	Балдар өздөрү үчүн бек турууга үйрөнүшү керек		
11	Бейбаштар тиешелүү жаза алышы керек		

ТИРКЕМЕ 5.

“Мектептеги агрессияны, зомбулукту кантип токтотуу керек?” мугалимдер үчүн колдонмо ЮНЕСКО тарабынан “Билим берүү баардыгы үчүн” программасын жана дүйнө маданиятынын жана Планетанын балдарынын кызыкчылыктары үчүн зомбулук көрсөтпөө Эл аралык декадасын колдоого арналып иштелип чыккан

Мектептеги зомбулукту токтотуунун он кадамы. Бул бөлүмдө мугалимдерге жардам катары класста жана мектепте зомбулукту кантип токтотуу боюнча практикалык мисалдар менен 10 кадам сунушталат. Алардын айрымдары жалпы мүнөзгө ээ, жана мугалимдер аны дароо өз керегине колдонушса болот, мисалы, класста конструктивдүү дисциплинардык чараларды колдонуу жана денеге залал келтирген жазаларды жокко чыгаруу. Башкалары, мектеп коопсуздугун камсыздоо сыяктуулары, мектеп жамаатынан жана коомчулуктан кыйла ири аракеттерди талап кылат. Ар бир сунуштама класста сабак өтүүгө берилген сунуштар менен кошумчаланган. Алардын максаты – окуучуларга өздөрүнүн классташтары жана мугалимдер менен гармониялуу мамилелерди

курууга жардам берүү. Мугалим сунушталган темаларды сабакта же класстык саат учурунда талкуулай алат же аларды чыгармачылык менен, мисалы, ролдук оюндарды уюштуруу, плакаттардын конкурсу үчүн колдоно алат. Практикалык сабакты коштоочу мугалимдин кеңештери жана көмөк маалыматтары мугалим менен окуучунун ортосундагы байланышты жакшыртууга көмөктөшөт.

Бирок бул он кадамды көйгөйдөн арылуунун дабасы катары эсептөөгө болбойт. Алар мектепте зомбулуксуз маданиятты түзүүгө жардам берет. Бул кадамдарды конкреттүү мектептин спецификалык шарттарында ишке ашыруу окуучулар жана мугалимдердин мектеп директору, мектеп психологу, ата-энелер комитетинин мүчөлөрү, жергиликтүү коомчулуктун жетекчилери менен дайыма диалог куруу аркылуу адаптациялоону талап кылат.

Зомбулуксуз жагымдуу мектеп чөйрөсү мугалимдердин да, окуучулардын да, укуктарынын бирдей сакталышына кепилдик берет. Кызматкерди (мугалимди, социалдык педагогду, класс жетекчини) «Зомбулуксуз мектеп» программасы боюнча топтор менен сабак өтүүгө алдын ала даярдоо.

1. Окуучуларды, мектеп кызматкерлерин, ата-энелерди жана жергиликтүү коомчулуктун мүчөлөрүнүн катышуусу менен маселеге карата комплекстүү мамилени карманыңыз.

– Сиздин мектептеги зомбулук маселесин жалпы түшүнүү үчүн мектеп директору, мектеп психологу, кесиптештер, окуучулар, ата-энелер жана жергиликтүү коомчулуктун жетекчилери менен сүйлөшүңүз. Мугалимдер жалгыз күрөшө алышпайт.

Мектеп коомчулугунун бардык мүчөлөрү, зомбулукка, сексуалдык арбалууга, буллингке жана сабырсыздыкка сиздин мектепте орун жок экендиги тууралуу, бирдиктүү көз карашка келиши керек. Эгер мектеп коомчулугунун ар бир өкүлү зомбулук кандай формаларда болушу керектиги тууралуу, андан жабыр тарткан адамдар тууралуу жана анын кесепеттери тууралуу билсе, анда анын чечимин табуу алда канча оңой болот.

– Жогоруда саналып өткөн адамдар менен бирге, ал эми зарылдык болгон учурларда укук коргоо органдарынын кызматкерлери менен да, бизнес өкүлдөрү менен да жана жергиликтүү коомчулуктун өтө маанилүү топторунун өкүлдөрү менен алардын катарына бийлик жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, коомдук жана диний уюмдардын өкүлдөрү кирет.

– Сиздин мектепте тобокел факторлорун, мисалы, аймакты жакшы жарыктандырууга жетишүү менен, же, окуучуларга конфликттүү кырдаалдарды агрессиясыз чечүү көндүмдөрүнө окутууга жетишүү менен, кантип кыскартууга болоорун аныктаңыз. Тобокел факторлорун кыскартуу жана зомбулукту кантип токтотуу керек деген практикалык билимдер, – коопсуз мектепти түзүүнүн чечүүчү шарты.

Класстагы сабактар: Окуучуларга мектептеги зомбулук жөнүндө бири-бири менен, мугалим менен жана мектеп психологу менен сүйлөшүүнү сунуштаңыз. Ал кимге багытталганын жана кандай формада болуп жаткандыгы тууралуу талкуулаңыз. Мектепте жана жергиликтүү коомчулукта жардам алуу үчүн кимге кайрылууга болот. Аларга зомбулук менен күрөшүүдө колдоо көрсөтө ала турган адамдардын жана уюмдардын тизмесин түзүңүз, жана алар менен кантип байланышууга болоорун айтып бериңиз.

2. Зомбулук менен күрөшүүдө окуучуларды өзүңүздүн шеригиңизге айландырыңыз.

– Адам укуктарын үйрөнүүнү жана тынчтык духунда тарбиялоону мектеп программасына киргизүү керек. Окуучуларга алардын укуктары жана алардын теңтуштарынын, мугалимдердин, үй-бүлө мүчөлөрүнүн жана жергиликтүү коомчулуктун мүчөлөрүнүн укуктары тууралуу айтып бериңиз. Адам укуктары жана баланын укуктары менен тааныштыруу, окуучулардын адам укуктары жана баланын укуктары жөнүндө алган билимдерин анализдеши жана аларды өз мектебинин жана общинасынын турмушунда чыныгы шарттарда колдонушу үчүн, оюндук программалардын жардамы менен жана акыркы мектептик окуялардын мисалында сүйлөшүү, талкуу, ролдук оюндар формасында жүрүшү мүмкүн.

– Сабактарда, басылма түрүндө да, электрондук формада да болгон, Адам укуктарынын жалпы декларациясы жана Балдардын укуктары тууралуу Конвенциянын окуучулардын жаш курагына туура келген версияларын колдонунуз. Эки документте тең ар бир адамдын билим алууга жана ар бир баланын коопсуз шарттарда чоңоюуга болгон укуктары жарыяланат. Бул документтерди өзүңүздүн окуучуларыңыз менен талкуулаңыз жана класстагы ар бир окуучунун укуктарын кандайча түшүнүү, урматтоо жана коргоо керектигин формулировкалоого аракеттениңиз.

– Окуучуларды класстагы (класс эрежелери) жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгууга жана алардын милдеттеринин тобун аныктоого тартыңыз. Окуучуларды Сиз менен бирге жүрүм-турум кодексин жазууну

сунуштаңыз. Кандай аракеттерге жол берилет, ал эми кайсылары кимдир-бирөөнү таарынтышы же классты уруштурушу мүмкүн экендигин жана мугалим билим бериши үчүн, ал эми окуучулар жагымдуу атмосферада билим алышы үчүн эмне зарыл экендигин талкуулаңыздар. Эрежелерди биргелешип түзүү окуучулардын жана мугалимдердин укуктарын жана милдеттерин аныктап түшүндүрөт жана окуучулардын кийинки демилгелерин колдойт.

Класстагы сабактар: Окуучуларга Сиз менен жана бири-бири менен эмнени зомбулук деп эсептөөгө болоорун жана эмнени зомбулук эмес экендигин талкуулоону сунуштаңыз. Зомбулуктун тигил же бул актысы кандай укуктарды бузуп жатат? Мектепте адам укуктары тууралуу маалымдуулукту кантип жогорулатууга мүмкүн болгон жолдорду көрсөтүңүз жана окуучулардын адамдардын ортосундагы айырмачылыктарга болгон кызыгуусун жана урматтоосун, мисалы, талкуулардын, экскурсиялардын, оюндук программалардын, ролдук оюндардын жана сүйлөшүүлөрдүн жардамы менен, колдоңуз.

3. Конструктивдүү тартип ыкмаларын колдонуңуз.

▪ Класстын эрежелери позитивдүү, так жана кыска болушу керек: класстын эрежелеринин аяккы варианты беш-алты пункттан ашпашы керек. Эрежелер формасы боюнча жөнөкөй жана мазмуну боюнча түшүнүктүү болушу керек. Эрежелерди негативдүү жагынан эмес, позитивдүү жагынан формулировкалоого аракеттениңиз, башкача айтканда, “кандай кылбаш керек” деп эмес, а “кандай кылууга болот” деп формулировкалоо жакшы натыйжа берет. Класстын эрежелери, жалпы мектеп эрежелерине каршы келип калбашын көзөмөлдөңүз.

▪ Оң күч берүү, көмөк берүүнү колдонуңуз. Окуучулардын конструктивдүү жүрүм-турумун көз-караш байланышы менен, макул болгон баш ийкеп коюу менен же жылмаюу менен күч берип колдоп туруңуз. Күндүн аягында мындай окуучуларды кошумча зачеттук баалар менен же кошумча оюн убактылары менен сыйлоо болот. Класстын алдында, классташтардын көзүнчө мактоо окуучулар тарабынан айрыкча бааланат. Сиз ар бир жума сайын “мыкты жүрүм-турумдуу” топту атап жана алардын ысымдарын класстык бөлмөнүн көрүнүктүү жеринде илип коё аласыз. Эске алыңыз, бул учурда билдирүүнү дароо жасоо керек, жана ал кыска, бирок комплиментарлуу болушу шарт.

▪ Жазалоочу мүнөздөгү эмес, тарбиялоочу мүнөзгө ээ дисциплинардык чараларды колдонуңуз. Окуучуга сөгүш берип жатып, унутпаңыз, сиздин сөздөрүңүз, окуучунун инсандыгына эмес, анын

жасаган жоругуна жана анын мүмкүн болгон кесепеттерине багытталышы керек. Жоруктун оордугуна жараша, Сиз төмөнкү тарбиялоочу чараларды колдоно аласыз:

– Окуучу менен анын эмне себептен мындай жорук жасагандыгын жана аны оңдоо үчүн эмне кылуу керектигин талкуулоо үчүн сабактан кийин же танапис учурунда атайын убакыт бөлүңүз.

– Окуучуга кечирим суроону сунуштаңыз;

– Окуучулардын орундарын алмаштырыңыз;

– Ата-энелерге кат жазыңыз же телефон чалыңыз;

– Кырдаалдын олуттуулугун анализдеңиз, жана эгер керек деп тапсаңыз окуучуну мектеп директоруна жөнөтүңүз.

Класстагы сабактар: Окуучуларга зомбулукка каршы клуб уюштурууну сунуштаңыз. Аларга баардыгы үчүн саламат жана коопсуз мектеп чөйрөсүн түзүүгө багытталган иш-чараларды табууга жардамдашыңыз.

▪ Буллинг менен күрөшүүгө жигердүү катышыңыз.

▪ Окуучулар, мугалимдер, мектептин башка кызматкерлери менен биргеликте, алардын баардыгын бул көрүнүш тууралуу бирдей көз карашы болушу үчүн, буллингдин аныктамасын аныктаңыз. Буллинг төмөнкүлөрдү камтыйт:

– Физикалык буллинг: уруу, тебүү, түртүү, муунтуу, чукулоо;

– Вербалдык буллинг: коркутуулар, тилдөөлөр, ушак-айың таратуулар;

– Социалдык обочолонтуу.

▪ Агрессияга ырааттуу жооп кайтарыңыз. Натыйжалуу жооп төмөнкүдөй болушу керек:

– Аны дайыма колдонууга мүмкүн болушу үчүн, кыска болушу керек;

– Агрессиянын кайрадан кайталануусуна катуу талап коюшу керек;

– Божомолдуу жана дароо ошол замат табылышы керек;

– Бардык окуучулар үчүн бирдей күтүүдөгү болушу керек.

– Көбүнчө мындай учурларда эркин бош убакытты чектөө менен дисциплинардык чаралар колдонулат: танаписке чыгарбоо, теңтуштар менен тамактануу же класстан тышкаркы иш-чараларга катышуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуу.

▪ Дисциплинардык чараларды пайдалануу менен катар мектеп психологун зомбулук көрсөткөн тарап менен сүйлөшүүнү сураныңыз. Жабыр тартып жаткан окуучуну колдоңуз. Кодулоолордун кайталанышына жол бербеш үчүн ата-энелер, окуучулар жана мектеп кызматкерлери менен

иш алып барууну улантуу менен бирге, аларды мугалим жана мектеп психологу менен сүйлөшүүнүн зарылдыгына ынандырыңыз.

- Буллингдин күбөлөрүн чоң кишилерге кайрылууга үйрөтүңүз жана баалаңыз, буллингден жабыр тарткандарга колдоо көрсөтүңүз жана буллингди айыптаңыз. Буга конфликттерди чечүү боюнча теңтуштардын ортомчулугу жана атайын программалардын жардамы менен жетишүүгө болот, ал программалар окуучуларды бири-бирин колдоого, буллинг болгон окуялар тууралуу маалымдоого жардам берет жана окуучулардын конфликттүү кырдаалдардан чыгуу көндүмдөрүн өнүктүрөт.

- Буллингди токтотуу үчүн бири-бирин колдогон окуучулардын аракеттерине оң баа бериңиз. Ошондой эле буллинг фактылары тууралуу маалымдагандарды изине түшүүдөн да коргоо керек.

Класстагы сабактар: Окуучуларга Сиз менен жана бири-бири менен эмнени зомбулук деп эсептөөгө болоорун жана эмнени зомбулук эмес экендигин талкуулоону сунуштаңыз. Зомбулуктун кайсыл бир актылары адамдын кандай укуктарын бузуп жатат?

– Адамдардын ортосундагы айырмачылыктарды урматтоого үйрөтүңүз, талкууларды, экскурсияларды, ролдук оюндарда жана сүйлөшүүлөрдү уюштуруңуз, оюндук программаларды колдонуңуз.

- Окуучуларды туруктуулукка үйрөтүңүз жана жашоонун чакырыктарына мазмундуу жооп берүүгө жардамдашыңыз.

- Окуучулардын туруктуулугун жана күнүмдүк көйгөйлөрдү, стрессти жана жаман окуяларды ийгиликтүү жеңип чыгуу жөндөмүн, классташтар менен достук мамилелерди орнотуу менен, өнүктүрүңүз. Бул окуучу зомбулукка барат же өзү зомбулуктун курмандыгы болот деген мүмкүндүктү төмөндөтөт. Социалдык конструктивдүү жүрүм-турумду көрсөткөн, өз окуучуларын туура багыттай жана коргой алган мугалимдер, окуучуларга турмуштун туш кылган кыйынчылыктарына кантип позитивдүү жооп берүү керектигин көрсөтүшөт.

- Өз окуучуларыңызда чатактарды чечүүнүн көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн, тынчтык духунда тарбиялоого багытталган сабактарды окутуу программаларына кийирүүнү сунуштаңыз. Тынчтык духунда тарбиялоо программалары окуучуларга зомбулук кандайча болуп жаткандыгын түшүнүүгө, зомбулукка каршы конструктивдүү жооп берүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жана зомбулуктун альтернативалары тууралуу билүүгө жардамдашышат.

- Мектеп жетекчилигине штатка психолог же социалдык педагогду киргизүүнү сунуштаңыз. Алар окуучуларга турмуштук кыйынчылыктарды

женип чыгууга жана мүмкүн болгон зомбулукту токтотууга жардам беришет. Алар мугалимдер жамаатына жана окуучуларга колдоо көрсөтүшөт жана зомбулукту төмөнкүдөй ыкмалар менен токтотууга жардам бере алышат:

- зомбулукка алып бара турган кырдаалдарда ортомчу болуу;
- конфликттик кырдаалды, физикалык зомбулук стадиясына өтүп кете элек кезинде, чечүүнүн тынчтык жолун табууга жардам берүү;
- зомбулуктан жабыр тарткандар жана зомбулук көрсөткөндөр менен иштөө, аларга психологиялык жардам көрсөтүү;
- буллинг, баңгилик жана жаштар буллинги көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган программаларды кийирүү;

4. Окуучулар ортосундагы конфликттерди токтотуу үчүн оюндарды колдонуңуз. Өз окуучуларыңызды мындай кырдаалды ойноп көрүүгө чакырыңыз, мисалы, “Сен сени кордогон балага туш болуп калдың. Сенин аракеттериң”. Чындыкка жакындаштырылган кырдаалга катышуу менен, сиздин окуучуларыңыз, стресс менен кантип күрөшүүгө болоорун, көнүмүш эмес же капысынан кабылган кырдаалдарда өзүн кантип алып жүрүү керектигин практикалай алышат. Окуучуларга түрдүү ролдорду ойноп көрүүгө аргасыз кылган оюндарды колдоңуз. Алар кандай сезимдерге кабылганы тууралуу, жана аларга кырдаал менен алышууда эмне жардам бергендиги тууралуу айтып берүүнү сураныңыз.

▪ Окуучуларыңызга бардык зомбулуктук аракеттерди же ызалоочу, кемсинтүүчү сөздөрдү, мейли анчейин катуу айтылбаган, сөздөр болсо да, аларды жөн гана кабылдап эле коюп, жоопсуз калтырбаш керек. Сиздин агрессиянын бардык көрүнүштөрүнө карата реакцияңыздын кайтпастыгы окуучулар үчүн, адамга карата урматтабаган мамиле жана инсандын укуктарын барктабагандыкка жол берилбестигин, белгиси катары кызмат кылышы керек.

Класстагы сабактар: Окуучулар өздөрүнүн көйгөйлөрүн чече турган, ролдук оюндарды класста туруктуу практика кылыңыз. Алар менен ар бир конфликтти талкуулаңыз жана аларды чечүүнүн тынчтык жолун издеңиз.

▪ Сексуалдык жана гендердик зомбулукка каршы чыгуу менен үлгү болуңуз.

▪ Жыныстык тиешелүүлүк менен байланышкан көз караштар тууралуу унутпаңыз. Алар гендердик дискриминацияны жаратат. Кээде мугалимдер кыздарга караганда эркек балдарга башкача мамиле кылышат.

Мисалы, айрымдардын ишениминде, эркек балдар математиканы мыкты кабылдашат же “эркек балдар табиятынан акылдуу болушат”, ал эми кыздар “аракетчилдиги жана эмгекчилдиги менен алгалашат”. Мындай стереотиптерди жеңип чыгуу керек. Эркек балдарга жана кыздарга карата, эркектерге жана аялдарга карата бирдей талаптарды коюнуз. Класстагы мындай көз караштар менен күрөшүңүз жана сиздин кесиптештерди да буга тартыңыз. Мектепте эркек балдар агрессор да болушат, жабырлануучу да болушат, ошондуктан мугалимдер өз көңүлдөрүн тек гана кыздарга карата кодулоо учурларына буруу менен токтолуп калбашы керек.

- Сиздин эркек балдарга болгон жүрүм-турумуңуз, кыздарга болгон жүрүм-турумуңуздан айырмаланбашына көңүл буруңуз. Мугалим менен кыздардын өтө сейрек жана/же интенсивдүү эмес сүйлөшүүсү алардын өзүнө болгон баасын, өздөрүнө болгон ишенимдерин начарлатат, ал болсо өз учурунда алардын виктимизациясынын тобокелин жогорулатат. Кыздардын класстын жашоосуна активдүүрөөк аралашышы үчүн, мисалы, классты талкуулоочу топторго бөлүү керек, алардын бир нечесинде кыздар көбүрөөк болушу керек. Көбүнчө кыздар өз ойлорун, көз караштарын кыздар арасында эркин билдиришет.

- Сексуалдык жана гендердик зомбулукту таанууга үйрөнүү үчүн, ошондой эле аларга каршылык көрсөтүүнү үйрөнүү үчүн сиздин мектепте мугалимдер, окуучулар жана ата-энелер үчүн окутуучу семинарлардын өткөрүлүшүнө жетишиңиз.

– Семинардык сабактарда гендердик зомбулуктун негизинде жаткан, жыныстык тиешелүүлүк менен байланышкан көз караштар жөнүндө билип алууга болот жана кыздарга каршы багытталган зомбулук менен, жана алардын сабактарды көп калтыруусу жана мектепти таштоо фактысынын (эгер бул Сиз жашаган өлкө/шаар/ аймак үчүн мүнөздүү болсо) ортосундагы байланышты орнотууга болот.

- Сиздин мектепке жана жергиликтүү коомчулукка мектеп чөйрөсүндө кыздарды жана аялдарды коргоо зарылдыгын таанууга жардам бериңиз. Конфликттүү кырдаалдарда жана алардан кийинки учурларда кыздар жана аялдар конфликт тарабынан жаралган зомбулукка карата айрыкча сезимтал болушат.

- Гендердик зомбулук маселеси боюнча мектеп кызматкерлерин агартуу идеясын колдоңуз.

- Унчукпай койбоңуз. Зомбулукка каршы өз оюңузду, мектеп жетекчилигин маалымдоо механизмдерин пайдаланбастан, билдириңиз.

Кесиптештериңизди жана окуучуларыңызды мектептеги жана анын чегинен башка жердеги зомбулуктун күнөөкөрлөрүн атоого чакырыңыз.

Класстагы сабактар: Балдарга бири-бирин кемсинтпеши жана ызалабашы керектигин үйрөтүңүз, айрыкча бул жыныстык айырмачылыктарга тиешелүү болсо. Бардык адамдар ар башка, бирок биз баарыбыз теңбиз!

- Мектеп коопсуздугу механизмдерин бек кармап туруңуз.
- Сабаттуу башкарууну жана мектепти натыйжалуу башкарууну колдоңуз. Мектеп администрациясы мугалимдер жана билим берүү башкармалыгынын өкүлдөрү менен биргелешип аракеттенип, окуучулардын бири-бирине карата күчтүү колдонуусун жок кылууга багытталган чараларды кабыл алышы, ошондой эле зомбулуктун актыларын эң алгачкы этаптарында бөгөттөшү жана мектепте ишеним атмосферасын түзүшү өтө маанилүү.

- Окууга жана коопсуз мектеп чөйрөсүндө окууга болгон укуктарга кепилдик берген, адам укуктарын коргоо духундагы жүрүм-турум эрежелерин (кодексин), өз мектебиңизде кабыл алынышына көмөктөшүңүз. Зомбулук болгондугу тууралуу маалымдаңыз жана өзүңүз чечимдерди кабыл алууга катышыңыз.

- Зомбулук болгондугу тууралуу маалымдоонун окуучулар үчүн коопсуз механизмдерин иштеп чыгыңыз. Бул механизмдер окуучуларга колдоону жана конфиденциалдуулукту, адептүү болууну камсыз кылышы керек.

- Окуучулардын зомбулук көрсөтүлгөн окуялар боюнча даттанууларына, алардын физикалык жана руханий саламаттыгына кам көрүү менен, олуттуу караңыз. Окуучулар айткандарга ишениңиз; кырдаалды барк албай коюуга болбойт.

Класстагы сабактар: Баардыгы үчүн милдеттүү түрдөгү мектептеги жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгуу максатында мугалимдер, окуучулар, мектеп директору жана мектеп психологу менен жолугушууларды уюштурууну сунуштаңыз

- Окуучулар үчүн ыңгайлуу жана коопсуз жайларды камсыздаңыз.
- Окуучулар менен мектепти, алар үчүн өзгөчө коркунуч жараткан аймакты кыдырып чыгып, кооптуу жана коопсуз жайларды аныктаңыз. Мектеп кызматкерлери окуучулар сексуалдык же физикалык агрессияга кабылышы мүмкүн болгон караңгы бурчтарды, начар жарыкталган жерлерди, кароосуз калган тепкичтерди жана дааратканаларды өзгөчө көңүл буруп карашы керек.

▪ Окуучулардын даарат бөлмөлөрүндөгү коопсуздугуна көңүл бурунуз. Айрым өлкөлөрдө жана аймактарда кыздардын мектепке баруудан баш тартуусунун себеби болуп, коопсуз жана таза дааратканалардын жоктугу саналат.

▪ Мектептин башка кызматкерлери менен биргелешип коопсуз оюн аянтчаларынын болушу тууралуу кам көрүңүз жана аларда милдеттүү түрдө чоң кишилердин болушун камсыз кылыңыз. Окуучулар үчүн танапис учурунда жана сабактан кийин ойноо үчүн коопсуз жерлер керек.

– **Класстагы сабактар:** Мектептин аймагындагы начар жарыктандырылган же кооптуу жайларын белгилөө менен, коопсуз мектеп чөйрөсү үчүн компаниясын демилгелеңиз.

▪ Пикир келишпес кырдаалдарды алдын-алуу жана аларды чечүүнүн методдорун үйрөнүңүз жана аларды окуучуларга үйрөтүңүз.

▪ Конфликттик кырдаалдарды тынчтык жол менен чечүүнүн методдорун өздөштүрүңүз, адам укуктарын урматтоо жана тынчтык духунда тарбиялоо принциптерин сактоонун негизинде классты жетектөөгө үйрөнүңүз. Мектеп директорунан же жергиликтүү билим берүү башкармалыгынын кызматкерлеринен окутуучу курстан өтүү мүмкүнчүлүгү туурасында билиңиз. Зомбулукту токтотуунун жана мектеп конфликттерин чечүүнүн практикалык жолдорун сунуштаган материалдар тууралуу маалыматтар 2-тиркемеден табууга болот.

▪ Ортомчулуктун техникасын колдонуңуз жана өз окуучуларыңызды алардын жардамы менен кантип конфликттик кырдаалдардан чыгууга үйрөтүңүз.

▪ Окуучуларга сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнүн методдоруна үйрөтүңүз, ал аларга жардам берет:

– Конфликттин маңызын аныктаңыз (“Биз эмне үчүн талашып жатабыз? Кандайча жана эмне үчүн бул көйгөй жаралды”);

– Көз караштар менен бөлүшүү жана сунуштар менен алмашуу (“Менин оюмча, мындайча мамиле кылуу керек, себеби...”);

– Окуяга четтен байкоо салуу (ролдук оюндар, талкуулар аркылуу);

– Конфликттин эки катышуучусу тең, бири-биринин кызыкчылыктарын бузбаган, компромисске келе албай жатканда чечим табуу (“Кел бүгүн сен айткандай кылалы, ал эми эртең меникиндей кылалы, ошондо кандайча болгондо дурус болоорун көрөлү”);

– Аң-сезимдүү чечимдерге келүү.

- Классташтардын талаш-тартышында кантип ортомчунун ролунда болуу керектигин жана аларга конструктивдүү чечимди табууга жардам берүүнү үйрөтүңүз.

- Эки окуучунун ортосунда жаралган же жаралышы мүмкүн болгон талаш-тартыштуу маселени тандаңыз. Алар бул кырдаалды ойноп көрүшсүн, үчүнчү окуучуну жалпы чечимге келүү үчүн өз классташтарына жардамга келүүсүн сунуштаңыз. Ага анын көз карашында эң эле туура келген компромиссти сунуш кылуу үчүн өзүнүн досторун жана талаш предмети боюнча билгендеринин баарын колдонушу керектигин айтыңыз.

- Окуучулардын баары сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү ыкмаларын өздөштүргөндөн кийин, күн сайын эки окуучудан, мүмкүн болсо бир эркек бала менен бир кызды, расмий ортомчу кылып дайындаңыз. Окуучулардын ролдору менен алмаштырып туруңуз, бири калбай баардыгы бул ролду аркалап көрүшкөндөй болушсун. Ортомчулар, конфликттин катышуучулары өздөрү бир пикирге келе алышпаган учурда, аларга аны чечүүгө жардам берүү үчүн керек.

– **Класстагы сабактар:** Окуучуларга классташтар ортосундагы конфликтте ортомчу катары чыгууга үйрөнүүгө жардамдашыңыз. Ар жума сайын жаңы ортомчуну дайындап туруңуз, алар өздөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүн практикада колдонуп көрүшсүн.

- Мүмкүнчүлүгү чектелген, этникалык азчылыкка же башка аяр мамилени талап кылган топторго таандык окуучуларга карата сиздин мектепте зомбулук жана дискриминация бар же жоктугун баалаңыз.

- Зарыл болгон учурда окуучуларга, айрым балдар акыл-эстик же физикалык жетилүүсүнүн өзгөчөлүктөрүнөн улам окууда кыйынчылыктарга туш болушкандыгынын, спорт жана башка активдүү ишмердүүлүктүн түрлөрү менен алектенгенде чектөөлөргө туш болушкандыгынын себептери тууралуу айтып бериңиз. Класстын бардык окуучулары бири-биринен бир нерсени менен айырмаланып турарын, жана дал ошол нерсе аларга кайталангыстык, өзгөчөлүк бере тургандыгын баса белгилеңиз. Адамдардын ортосундагы айырмачылыктарды кабылдоо керек. Ар бир адам, кандай болуп бул дүйнөгө жаралса, ошондой урматталышына укугу бар. Мындай иштер ата-энелер чогулуштарында жүргүзүлүшү керек.

- Сиз же Сиздин окуучуларыңыз мектепке алып келген мүмкүн болгон көз караштарды жана стереотиптерди анализдеңиз. Өз окуучуларыңызды, аларга окшош эместерге карата мамилелерине сын көз-караш менен кароону сунуштаңыз.

- Өзүңүздү окуучуларыңызга үлгү болчудай болуп алып жүрүңүз.
- Бардык дискриминациялык айтымдарга ошол замат дароо жооп кайтаруу керек. Адамды сөз менен да таарынтып алууга болоорун окуучуларга түшүндүрүңүз.
- Дискриминациялык же расисттик сөздөр, эскертүүлөр эч качан, жада калса, анчейин байкалбаган физикалык зомбулук менен коштолушуна жол бербейсиз.
- Программаны жана окуу китептерин текшерипиз. Аларда коомдогу түрдүү маданий нормалардын жана салттардын болушун эске алынганбы? Мындай айырмачылыктар түшүнүгүн өнүктүрүшүүдөбү, окуучуларга биргелешип жашоону үйрөтүшөбү?
- Айрым окуучулар өз маданий же этникалык тобунун гана өкүлүнө айланып кетпешине көз салыңыз. “Ярлыктарды чаптоо” алардын классташтардан обочолонуусун гана күч алдырат. Аларга класстык жамааттын бөлүгү болууга жардам берүү менен, Сиз көп түрдүүлүктүн толук маанисин түшүнүүгө көмөктөшөсүз.

Класстагы сабактар: Окуучуларга, аларга башкалар кандай мамиле кылуусун каалагандай мамилени, башкаларга, айрыкча башка маданиятка же тиешелүүлөргө же жетилүүсүндөгү өзгөчөлүктөрү барларга карата жасоону сураныңыз. Көп түрдүүлүктү урматтоо керек, ар бир адам башкача болууга укугу бар.

ТИРКЕМЕ 6.

Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелериндеги агрессиядан/зомбулуктан окуучуларды коргоо боюнча Атайын токтом

10-БЕРЕНЕ. Мекемелер аралык өз ара аракеттенүү системасы.

Бул токтомдун аракеттеринин алкагында, мекемелер аралык өз ара аракеттешүү системасы, бул токтомдун субъекттери тарабынан көрүлгөн чаралар топтомун билдирет жана алар төмөнкүлөргө багытталган:

10.1. жалпы билим берүүчү мектепте агрессия, зомбулук фактыларын ачып көрсөтүү;

10.2. агрессия, зомбулуктун таасир этүү деңгээлин аныктоо;

10.3. агрессия, зомбулуктан жабырлануучуларга жардам жана коргоо көрсөтүү;

10.4. мүмкүн болсо агрессия, зомбулукту токтотуп калуу;

10.5. жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулуктун алдын алуу боюнча ар тараптуу көмөк көрсөтүү;

10.6. күнөөлүү адамдарды жоопкерчиликке тартуу.

11-БЕРЕНЕ. Жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулук фактыларын аныктоо боюнча чара көрүү үчүн негиздер:

Жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулук фактыларын аныктоо жана аны иликтөө боюнча чараларды көрүүнүн негиздери болуп төмөнкүлөр саналат:

1. жабырлануучунун жана/же анын мыйзамдуу өкүлүнүн жеке арызы (жазуу жана оозеки түрдө);

2. агрессия, зомбулукка күбө болгон балдардын көрсөтмөлөрү;

3. жалпы билим берүүчү мекеменин педагогдорунун байкоолору;

4. жалпы билим берүүчү мекеменин социалдык педагогунун/психологунун бүтүмү;

5. окуучунун жалпы билим берүүчү мекемеден денесинде жараттары менен келүүсү;

6. укук коргоо органдарынан жана/же саламаттыкты сактоо органдарынан, социалдык коргоо, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынан, жарандык коомчулуктан алынган маалыматтар.

Жогорудагы тизме толук эмес жана башка дагы негиздерди ичине камтышы мүмкүн.

12-БЕРЕНЕ. Билим берүүчү мекемеде зомбулук фактысы аныкталган учурда жалпы билим берүүчү мекеменин милдеттери:

12.1. Жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулук фактысы катталган учурда жалпы билим берүү мекеменин милдети зомбулуктун таасир этүү деңгээлине жараша аныкталат.

12.2. II жана III деңгээлдеги, жана дагы IV деңгээлдеги таасир этүү фактысы катталган, бирок бул токтомдун 9.4 пунктунда каралган кесепеттер жок болгон учурда, жалпы билим берүүчү мекеменин жетекчилиги/социалдык педагогу/мугалими жалпы билим берүүчү мекемеде аныкталган процедураларга жана эрежелерге ылайык зомбулук фактысын каттоо чарасын көрүшөт, ошондой эле жогоруда айтылган адамдар зомбулуктун себебин аныктоого багытталган жабырланган окуучу жана агрессор менен иштөө үчүн атайын чаралардын топтомун иштеп чыгышат, ата-энелер үчүн чатакташып жаткан эки тарапты жараштырууга ылайыктуу иш-чараларды өткөрөт, жана дагы зомбулук кайра кайталанбашы үчүн алдын алуу чараларын көрөт. Жогоруда көрсөтүлгөн чараларды иштеп чыгуу үчүн жалпы билим берүүчү мекеме, мекемелер аралык өз ара аракеттешүүнүн субъекттери жана дагы башка кызыккан тараптарды катыштыра алат.

12.3. I деңгээлдеги таасир этүү жана аны менен барабар IV деңгээлдеги таасир этүү, берилген токтомдун 9.4-пунктунда көрсөтүлгөн кесепеттер камтыган зомбулук фактысы аныкталган учурда жалпы билим берүүчү мекеменин медициналык кызматкери же андан башка кызматкерлери тарабынан муктаждык болгон учурда жалпы билим берүүчү мекемеде аныкталган процедураларга жана эрежелерге ылайык жабыркаган окуучуга биринчи медициналык жардам көрсөтүлөт жана/же ооруканага жаткырылат. Тез арада ички иштер органдарына, балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу аймактык бөлүмгө жана ата-энелерди катталган факты жөнүндө маалымдоого багытталган чаралар көрүлөт. Мындай фактынын жалпы билим берүүчү мекеме же медициналык кызматкер тарабынан жашырылышы, ошол эле учурда жалпы билим берүүчү мекеменин жетекчилиги/педагогдору тарабынан зомбулук фактысын жашыруу үчүн окуучуларга карата кандайдыр-бир кысым жасалуусуна жол берилбейт.

12.4. Бул токтомдун 12.3-пунктунда берилген зомбулук фактын иликтөө үчүн жалпы билим берүүчү мекеме бардык мүмкүн болгон жардамды көрсөтөт. Бул үчүн жалпы билим берүүчү мекеме ыйгарым укуктуу укук коргоочу органдарга жана дагы сотко зомбулук фактысына жана ошондой эле жабырлануучу жана агрессор окуучулардын өздүгүнө тийиштүү документтерди жана маалыматтарды берет. Жалпы билим берүүчү мекеме берип жаткан маалыматтар анык болушу керек жана объективдүү чындыкты чатакташкан тараптарды жыныстык ажырымы, расасы, улуту, дин ишеними, социалдык абалы, окуудагы жетишкендиги, жүрүм-туруму, тырышчаактыгы жана башка мүнөздөрү боюнча дискриминациясыз/кодуроосуз/бөлүүсүз чагылдырып турушу керек.

12.5. Берилген токтомдун 9.4-пунктунда көрсөтүлгөн I деңгээлдеги таасир этүү жана аны менен барабар IV деңгээлдеги таасир этүү фактысы катталган учурда жалпы билим берүүчү мекеме жабырлануучу-окуучуну коргоо жана кайра калыбына келтирүүчү жеке планын иштеп чыгууга жана ошондой эле агрессор менен иштөө үчүн жана/же чара көрүү үчүн жеке планды иштеп чыгууга катышат.

12.6. Жалпы билим берүүчү мекемеде балдардын коопсуздугун коргоо жана сактоо боюнча иш-чараларды өткөрүүгө багытталган, чаралардын комплексин иштеп чыгат жана ошондой эле жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулуктун алдын-алууга багытталган иш чараларды, билим берүү процессинин катышуучулары менен жеке алдын-алуучу иштерин өткөрөт.

12.7. Эгерде окуучуга карата жасалган зомбулук фактысы жалпы билим берүүчү мекемедеги зомбулук эмес болуп аныкталса, же окуучуга карата жасалган зомбулук үй-бүлөдө болуп өткөн болсо, бул факты боюнча маалыматтар социалдык өнүктүрүүнүн атайын ыйгарым укуктуу органына жана ошондой эле ички иштер органдарына андан аркы иликтөөлөр жана бул окуяны көзөмөлдөө үчүн маалымат берилиши керек.

12.8. Бул токтом боюнча өз ара аракеттешүүнүн алкагында жалпы билим берүүчү мекеме мекемелер аралык өз ара аракеттешүүнүн субъекттеринин адистерине консультативдик (кеңеш берүүчүлүк) жардам көрсөтөт.

13-БЕРЕНЕ. Жалпы билим берүүчү мекемеде окуучуга карата зомбулук фактысы катталган учурда ыйгарым укуктуу билим берүү органынын милдеттери:

13.1. Жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулук фактыларын каттоочу критерийлерди жана индикаторлорду иштеп чыгуу, ал фактыларды статистикалык отчеттуулукка киргизүү, жалпы билим берүүчү мекемеде мониторинг жүргүзүү жана зомбулуктун себептерин аныктоо боюнча анализ жүргүзүү.

13.2. Бул токтомду ишке ашыруунун алкагында II–IV деңгээлдеги таасир этүүчү зомбулук фактыларын каттоо үчүн зарыл болгон иш кагаздарынын тизмесин жана формаларын иштеп чыгат жана бекитет.

13.3. Жалпы билим берүүчү мекемеде балдардын коопсуздугун коргоо жана сактоо боюнча иш чараларды өткөрүүгө багытталган чаралардын топтомун жана ошондой эле жалпы билим берүүчү мекемеде зомбулуктун алдын-алууга багытталган иш-чараларды иштеп чыгат.

13.4. Бул токтом боюнча өз ара аракеттешүүнүн алкагында мекемелер аралык өз ара аракеттешүүнүн субъекттеринин адистерине консультативдик (кеңеш берүүчүлүк) жардам көрсөтөт.

ТИРКЕМЕ 7.

«Кыргызстандын мектептериндеги балдарга карата зомбулукту азайтуу» модулу

Модуль ЮНЕСКОнун Алматыдагы Кластердик Бюросунун техникалык жана каржылык колдоосу менен иштелип чыккан

Модуль жагымдуу, коопсуз билим берүүчүлүк чөйрөнү түзүү жана балдар жана өспүрүмдөргө карата агрессиясыны/зомбулукту жоюу боюнча иштерди жүргүзүү үчүн Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталат.

Өткөрүү мерчеми:

1. Киришүү.

2. Балдарга жана өспүрүмдөргө зомбулук көрсөтүү жана ырайымсыз мамиле кылуу маселелерин актуалдаштыруу.

3. Агрессияны алдын-алуу жана балдар менен өспүрүмдөр үчүн коопсуз жагымдуу билим берүүчүлүк чөйрөнү түзүү боюнча комплекстик мамилени киргизүү.

4. Сабактын жыйынтыктарын чыгаруу.

Киришүү:

Уюштуруучуларды, тренерлерди кыскача тааныштыруу, тренингдин максаты жана милдеттери, регламенти, тренингдин программасынын кыскача мазмуну боюнча маалымат берүү.

Катышуучуларды тааныштыруу:

Катышуучулар резюме толтурушат жана фломастер менен бейджиктерге өздөрүнүн аттарын жазышат.

Көнүгүү: “Таанышуу”

Катышуучулардын сурамжылоону толтуруу:

“Сиздин мектептеги агрессия, зомбулук тууралуу кандай оюңуз бар?”

Балдарга жана өспүрүмдөргө зомбулук көрсөтүү жана ырайымсыз мамиле кылуу маселелерин актуалдаштыруу

Кыргызстандагы түзүлгөн социалдык-экономикалык кырдаал мектептеги агрессиянын, зомбулуктун өсүшүнө алып келди. Акыркы жылдары мектепте рэкет, чоңдордун кичүүлөргө карата, күчтүүлөрдүн – алсыздарга карата зомбулук кылуусу көбөйдү.

Конфликт жана зомбулук атмосферасына кабылган бала, жардам жок болгон учурда жана чоңдор жана мугалимдер тарабынан кандайдыр-бир аракеттер жасалбаган учурда, өзү бул маселени чече албайт жана/же зомбулуктун курмандыгы болот, же болбосо өзү зомбулук көрсөтө баштайт. Жыл сайын Кыргызстанда өспүрүмдөр тарабынан 700дөн 900гө чейин кылмыштар жасалат, 2000 чукул мектеп окуучулары кылмыштуулук чөйрөсүнө тартылышат.

Зомбулуктун формаларынын бири – опузалоо (рэкет) өзүнүн олуттуулугу боюнча экологиялык жана энергетикалык коопсуздук менен бир катарга турду жана Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кенешинде талкуунун предмети болду.

Түзүлгөн кырдаалдан улам, Кыргызстанда мектеп зомбулук жасалган же ага жол берилген жай болбостон, балдарга зомбулуксуз духта билим берген жана тарбиялаган жай болушу үчүн кыйла аракеттерди жумшоо зарыл.

Киришүүнү талкуулоо.

Тренер төмөнкү суроолорду колдонуу менен талкууну өткөрөт:

1. Агрессия деген эмне?
2. Көп учурда эмнени шылдың кылышат? Эмне үчүн?
3. Зомбулук көрсөтүлгөн учурлар алардын мектебинде болгонбу?
4. Алар кантип жөнгө салынды эле?
5. Мектепте агрессиялык көрүнүштөрдү, зомбулуктун алдын-алуу үчүн мугалимдер жана окуучулар менен сабактар өткөрүлөбү?

Талкуулоонун жыйынтыктарын чыгарууда тренер катышуучулардын көңүлүн төмөнкү учурларга бурат:

1. Агрессия – бул адамдын укуктарын бузуу.
2. Зомбулук – бул адамдардын ортосундагы мамилелер.
3. Агрессия түрдүү формаларда жана деңгээлдерде көрүнүшү мүмкүн.

4. Көп учурда агрессия, зомбулук деп физикалык залал келтирүүнү эсептешет.

5. Психологиялык басынтуу, эмоционалдык таасир тийгизүү көбүнчө зомбулук катары каралбайт.

6. Агрессияны түп-тамырынан бери жок кылууга болбойт, себеби көп учурда окуялар жашырылат.

Чакан лекция-презентация (Бет ачар) “Мектептеги агрессия”

Презентация учурунда алып баруучу катышуучуларга агрессия, кодулоо жана зомбулук менен байланышкан, негизги аныктамаларды берет.

Бул тематика боюнча видеофильмдерди, кийинки талкуулоо менен көрүү.

Тренер катышуучуларга негизги терминдерди жана адам, бала, билим берүү процессинин катышуучуларынын укуктары боюнча эл аралык стандарттардын жана улуттук мыйзамдык-нормативдик актылардын тизмесин берет.

– Укук – адамдардын коомдогу мамилелерин жөнгө салуучу, мамлекет тарабынан бекитилген жана корголгон нормалардын жана эрежелердин жыйындысы.

– Адамдын укугу – өзүнүн керектөөлөрүн ишке ашыруу, бир нерсе жасоо эркиндиги, мамлекет тарабынан корголгон, мыйзамдалган мүмкүнчүлүгү.

– Баланын укугу – жашоо тиричилигин бардык тармактарында балдардын жана өспүрүмдөрдүн кызыкчылыктарын коргоого багытталган, өзгөчө мыйзамдык нормалардын жана эрежелердин жыйындысы.

– Адамдын жана баланын укуктарын коргоо боюнча эл аралык жана улуттук мыйзамдык-нормативдик актылар.

– Чакан топтордо иштөө: мектептеги агрессия, зомбулуктун түрлөрү жана алардын натыйжалары.

– Тренер катышуучуларды 4 топко бириктирет.

Ар бир топ төмөнкүдөй тапшырма алат: зомбулуктун кесепеттерин санап өтүү:

1. Физикалык жана психологиялык.

2. Буллинг (кодулоо, кордоо).

3. Сексуалдык жана гендердик .

4. Тышкы зомбулук: уюшулган топтордун (бандалардын) аракеттери, мушташтар, конфликттик кырдаалдар, анын ичинде, курал пайдалануу менен.

Тапшырмаларды аткаргандан кийин топтор өздөрүнүн иштерин презентациялашат.

Жыйынтыктоо:

Тренер катышуучулардын көңүлүн жабыр тарткан тарап үчүн зомбулуктун кесепеттерине гана бурбастан, ошондой эле административдик жана кылмыш кодекстеринен мисалдарды келтирүү менен, зомбулук көрсөткөн тараптын административдик-укуктук жоопкерчилигине да бурат. Мектептеги зомбулук маселеси өтө олуттуу жана бардык катышуучулар үчүн: жабыр тарткан тарап, зомбулук көрсөткөн тарап жана күбөлөр үчүн оор кесепеттерге ээ. Эч бир зомбулук акталбашы керек, зомбулуктун бардык көрүнүштөрүн алдын-алууга болот. Бул үчүн мектеп жамаатын жана коомчулукту зомбулук көрсөтүлгөн акттарга кантип жооп кайтаруу жана аны болтурбоо үчүн эмне кылуу керектиги тууралуу билимдер менен куралдантуу керек.

Топтордо иштөө: зомбулуктун тобокелчилик өзгөчөлүктөрү

Катышуучулар 4 топто, агрессияга алып барган факторлорду талкуулоо менен, иштөөнү улантышат:

- жеке өзгөчөлүктөр;
- үй-бүлөнүн таасири;
- коомчулук менен мектептин таасири;
- курдаштардын таасири.

Тапшырмаларды аткаргандан кийин катышуучулар өздөрүнүн иштерин презентациялашат.

Топтордо иш алып барууну жыйынтыктоо менен, тренер катышуучулар менен бирге зомбулукка алып барган факторлорду жок кылуу үчүн кандай зарыл чараларды кабыл алуу керектигин аныктайт.

Тренер 7 топко бөлүнгөн катышуучуларга төмөнкү багыттар боюнча мектептеги зомбулукка жана балдарга жана өспүрүмдөргө карата ырайымсыз мамиле кылууну токтотуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгууну сунуштайт:

1. Мектептик жамаатта балдарга, өспүрүмдөргө карата дискриминация, зомбулук көрсөтүлгөн фактылар жана ырайымсыз мамиле кылуу фактыларын диагностикалоо, аныктоо;

2. Окуучуларды, мектеп кызматкерлерин, ата-энелерди, укук коргоо органдарын жана коомчулукту тартуу менен мектептеги зомбулук маселесине карата комплекстик мамиле кылууну кийирүү;

3. Зомбулук менен күрөшүүдө мектептин өзүн-өзү башкаруу органдарынын катышуусу;

4. Буллинг менен күрөшүүгө активдүү жана натыйжалуу катышуу үчүн конструктивдүү дисциплинардык ыкмаларды жана методдорду колдонуу;

5. Сексуалдык жана гендердик зомбулукка каршылык көрсөтүү;

6. Конфликттик кырдаалдардын алдын алуу, аларды чечүү методдорун кийирүү, окуучуларга турмуштук көндүмдөрдүн негизинде инсандар аралык сүйлөшүүлөргө үйрөтүү;

7. Мектеп коопсуздугунун, жагымдуу билим берүүчү чөйрөнүн механизмин иштеп чыгуу.

Топтор 20 мүнөт аралыгында зомбулукту токтотуу боюнча аракеттердин мектептик планын иштеп чыгышат, андан кийин ар бир топ өздөрүнүн иштелмелерин көрсөтүшөт. Презентациядан кийин талкуу жүрөт.

Ролдук оюндар. Тренер үч топко бөлүнгөн катышуучуларга балдарга жана өспүрүмдөргө карата зомбулук көрсөтүү учурларынын мектеп үчүн типтүү болгон сценарийлерди иштеп чыгып жана сценка менен көрсөтүүнү сунуштайт. Катышуучулар ролдорду (окуучулар, зомбулуктан жабыр тарткан тарап, зомбулук көрсөткөн тарап, мугалимдер, ата-энелер, социалдык коргоо кызматынын, милициянын өкүлдөрү, кошуналар ж.б.у.с.) бөлүштүрүшөт жана кырдаалдын өзүн да, ошондой эле анын чечилишин да көрсөтүшөт.

Презентацияларда келтирилген сунуштарды колдонуу менен үч топто кырдаалдык милдеттерди чечүү:

1. Мугалим окуучуну кодуласа.
2. Бала рэкетчиликке кабылса.
3. Бала сабак калтырып, муңайым абалда жүрсө.

Жыйынтыктоо:

Өкүнүчтүүсү, биздин коомдо, ошондой эле билим берүү чөйрөсүндө балдарга жана өспүрүмдөргө карата психологиялык, физикалык, сексуалдык зомбулук көрсөтүү фактылары болуп келүүдө. Ал көчөдө, мектепте, үй-бүлөдө да болушу мүмкүн. Педагогдордун милдети окуучулардын эмоционалдык жана когнитивдик жетилүүсүнө көмөктөшүү, мектеп окуучуларына дайыма өзгөрүп турган дүйнөдө жашоо көндүмдөрүнө жана билгичтиктерине үйрөтүү, агрессиясыз конструктивдүү жүрүм-турумдун моделин түзүү аркылуу мектептеги зомбулуктун бардык формаларына каршылык көрсөтүү, мектеп окуучуларын адамдарга карата толеранттуу мамиле кылууга тарбиялоо жана конфликттүү кырдаалдарды тынчтык жолу менен чечүүгө үйрөтүү. Мектеп баланын инсандыгынын өнүгүшү үчүн, ата-эненин жоопкерчилигинен айырмаланган, жоопкерчиликти көтөрөт. Мектеп, бала анын ичинде жасап жаткандын жана башынан өткөргөндүн баарына жооп берет. Мектеп баланын ата-энеси менен жумушчу байланышты орнотууга жооп берет. “Мугалим – окуучу” системасындагы

мамилелердин сапаты үчүн бала эмес, мугалим жооп берет. Педагогдордун жалпы жамааты мектептин ичинде бала менен болуп жаткандын баардыгына жооп беришет. Мектептин администрациясынын жана педагогикалык жамаатынын мектепте позитивдик климатты түзүү жана буллингдин алдын-алуу боюнча иштери, ага окуучулардын ата-энелери тартылганда кыйла натыйжалуу болот. Арийне, мектептеги зомбулук менен күрөшүүдө мугалимдерге чечүүчү роль таандык, бирок анын түрлөрү менен күрөшүүдө жалгыз алардын күчү жетпейт. Мектептеги агрессия коомчулуктун бардык мүчөлөрүн тартуу менен көп тараптуу аракеттерди талап кылат. Ата-энелер, социалдык кызматкерлер, бийлик органдарынын жана коомдук уюмдардын өкүлдөрү окуучулар, мугалимдер жан мектеп жетекчилиги менен эриш-аркак аракет жасашы керек. Сунушталган чаралар мектеп жамаатынын ар бир мүчөсү жалпы аракеттердин бөлүгү болгондо гана натыйжалуу болот.

Сабакты жыйынтыктоо:

Жыйынтыктоочу-баалоочу сурамжылоо.

Тренер катышуучуларга баалоо анкетасын таратып берет жана аларды сабакты баалоосуна тиешелүү пункттарды белгилөөнү сунуштайт, катышуучулардын каалоосу боюнча анкетанын маалыматтары анонимдүү болушу мүмкүн экендигин да түшүндүрүп берет.

Жалпы жыйынтыктар:

Семинар агрессияны жоюу, конфликттик кырдаалдарда конструктивдүү коммуникацияны куруунун практикалык көндүмдөрүн калыптандыруу маселелеринде маалымдуулукту жана компетенттүүлүктү жогорулатуу үчүн жакшы форма болуп саналат.

Катышуучулар мектептеги позитивдүү климатты түзүү жана буллингдин алдын-алуу боюнча иштерде өздөрүнүн жеке жоопкерчилигин жана катышын сезишет.

Тренер ишти жыйынтыктап жатып катышуучулардын жеке ийгиликтерин белгилеп өтөт, эмне жаккандыгы же жакпагандыгы тууралуу, бардыгы аткарылдыбы, ар бир катышуучу эмнеси менен эсте калгандыгын, катышуучуларга кандай кеңештерди же каалоолорду бергиси келгендигин айтып берет.

Тренер катышуучуларды өз алдынча иштөөнү улантууга багыттайт, балдарга жана өспүрүмдөргө карата зомбулукту жоюу жана коопсуз мектептик чөйрөнү түзүү боюнча иштерге алардын ар биринин катышуусунун маанисин тастыктайт.

«Комплимент» көнүгүүсү. Катышуучулар эки айлампа – ички жана тышкы болуп турушат. Эки айлампадагы катышуучулардын саны бирдей болушу керек. Бири-бирине бет маңдай турушкан катышуучулар, бири-бирине комплимент айтышат. Андан кийин, тренердин буйрутмасы боюнча, ички айлампанын катышуучулары, өнөктөшүн алмаштырып жылышат. Процедура ички айлампанын катышуучусу тышкы айлампанын ар бир катышуучусу менен жолугушканга чейин кайталанат.